

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ Α΄ΚΥΚΛΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

*Ηθικο-κοινωνικές προσεγγίσεις στη γυναικεία εργασία την κλασική
εποχή*

Επιβλέπουσα: Σεργίδου Αναστασία
Εποπτική επιτροπή: Τζαχίλη Ίρις
Τζιφόπουλος Γιάννης

ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ
Α.Μ.: 2 0 1

ΡΕΘΥΜΝΟ 2 0 0 3

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Συντομογραφίες	2
Εισαγωγή	3
1. Λεξικογραφική περιήγηση	7
2. Προϊστορική αναδρομή	17
α) Γυναικείες ασχολίες στη μινωική και μυκηναϊκή εποχή	17
β) Η γυναικεία εργασία στην ομηρική κοινωνία	20
3. Γυναίκα και οικονομία	32
α) Υφαντική και υφάντρες στην Αθήνα	32
β) Υφαντική στη Σπάρτη και τη Γόρτυνα	58
γ) Αγροτικές δραστηριότητες στην Αθήνα, Σπάρτη και Γόρτυνα	63
δ) Η γυναίκα ως τροφός	67
ε) Άλλες οικιακές δραστηριότητες στην Αθήνα και Σπάρτη	76
4. Γυναίκα και δημόσιος χώρος	89
α) Μαία και ιατρός	89
β) <i>Τέρψις</i> γυναικών	92
γ) Μεταπράτισσες και εργάτριες	120
δ) Γυναίκα και ιερωσύνη	133
Επίλογος	145
Κατάλογος γραμματειακών πηγών	150
Κατάλογος εικόνων	152
Κατάλογος επιγραφών	154
Βιβλιογραφία	155
Παράρτημα	164

Συντομογραφίες

<i>ABSA</i>	Annual of the British School at Athens
<i>AEE</i>	Αττικής Επιγραφαί Επιτύμβιοι
<i>Agora</i>	Athenian Agora
<i>AM</i>	Athenische Mitteilungen
<i>CQ</i>	Classical Quarterly
<i>CVA</i>	Corpus Vasorum Antiquorum
<i>Ελληνική Τέχνη</i>	Γιάννης Σακελλαράκης, Χρήστος Ντούμας, Έφη Σαπουνά Σακελλαράκη, Σπύρος Ιακωβίδης, <i>Ελληνική Τέχνη. Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης</i> , Τόμος 1 ^{ος} , Αθήνα 1994.
<i>HSCP</i>	Harvard Studies in Classical Philology
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>IG</i>	Inscriptiones Graecae
<i>PA</i>	Prosopographia Attica
<i>PCG</i>	Poetae Comici Graeci
<i>SEG</i>	Supplementum Epigraphicum Graecum
<i>SIA</i>	Supplementum Inscriptionum Atticarum

Εισαγωγή

Αν και οι αρχαίοι Έλληνες της κλασικής εποχής δεν απέδωσαν στις γυναίκες ίσα δικαιώματα και πολιτική δραστηριοποίηση, ωστόσο αναγνώρισαν και με συμπάθεια περιέγραψαν τη ζωή αλλά και τη θεμελιώδη σημασία που είχε για την κοινωνία τους η δραστηριοποίηση των γυναικών¹.

Η γυναικεία δραστηριοποίηση αφορούσε ποικίλες ασχολίες, που πραγματοποιούνταν τόσο στο χώρο του οίκου όσο και στο δημόσιο οικονομικό και θρησκευτικό χώρο. Η πολύπλευρη απασχόληση της γυναίκας χαρακτήριζε τον καθημερινό της βίο ήδη από τη μινωική εποχή. Στη μυκηναϊκή και ομηρική κοινωνία μαρτυρείται από έγγραφα κείμενα μια αξιωματώδη ποικιλία εργασιακών ειδών. Αν και μια ανάλογη ποικιλία εμφανίζεται στην αθηναϊκή κοινωνία της κλασικής περιόδου, ωστόσο η πολιτική και οικονομική κατάσταση της κάθε εποχής επέβαλλε διαφορετικό τρόπο ζωής και κατά συνέπεια διαφορετικές συνθήκες διεξαγωγής αυτών των δραστηριοτήτων. Έτσι η υφαντική που αποτελεί μόνιμη καθημερινή ασχολία της γυναίκας σε κάθε εποχή, πραγματοποιούνταν από γυναίκες διαφορετικής κάθε φορά κοινωνικής θέσης και με διαφορετικό αποδέκτη των υφαντικών τους προϊόντων.

Στην Αθήνα της κλασικής εποχής, λόγω του εύρους των πηγών αλλά και της νοοτροπίας που επικρατούσε, εντοπίζονται όλα τα είδη δραστηριοτήτων στον οικιακό και κοινωνικό-οικονομικό τομέα. Στη δωρική πόλη της Σπάρτης αντίθετα, παρόλο που οι γυναίκες των ομοίων αποτρέπονται σε νομικό επίπεδο τόσο από οικονομικές όσο και από οικιακές δραστηριότητες, οι πηγές ωστόσο μαρτυρούν σε πρακτικό επίπεδο κάποιες ασχολίες. Στη Γόρτυνα, αν και δωρική πόλη, η πηγή που διασώζεται και συνιστά νομοθετικό κείμενο αποκαλύπτει στοιχεία καθημερινών γυναικείων ασχολιών που, αν και ελάχιστα φαίνεται ότι προσιδιάζουν σε αυτά των γυναικών της Αθήνας αλλά και στη νοοτροπία της, όσον αφορά το καθημερινό βίο των γυναικών. Η εισχώρηση όμως της γυναίκας στον κοινωνικό-οικονομικό τομέα αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό της αθηναϊκής κοινωνίας, σε αντίθεση με τη Σπάρτη όπου ο τρόπος ζωής και η νοοτροπία δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Από την άλλη, η νομική πηγή της Γόρτυνας δεν παρέχει ενδείξεις για ανάλογη δραστηριοποίηση των γυναικών.

Αν και οι καθημερινές ασχολίες της γυναίκας αφορούσαν τόσο τα καθήκοντα της όσο και δραστηριότητες τηςσχόλης της, η παρούσα εργασία επικεντρώνεται σε αυτές που σχετίζονται με τον εργασιακό τομέα. Η μελέτη διαπνέεται από την προσπάθεια να προσδιοριστεί η έννοια της γυναικείας εργασίας στον κλασικό κόσμο. Επειδή οι δραστηριότητες της

¹ Βλ. Lefkowitz, σ. 61.

γυναίκας παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, εδώ επιλέγονται και εξετάζονται οι ενέργειες εκείνες που νοούνται ως εργασία. Αφού όμως σαφής ορισμός της γυναικείας εργασίας δεν εντοπίζεται στις πηγές, η επιλογή των ενεργειών πραγματοποιείται με βάση εργασιακά χαρακτηριστικά που εκμαιεύονται κατά τη λεξικογραφική περιήγηση του αρχικού κεφαλαίου. Τα στοιχεία της χειρωνακτικής δραστηριότητας, της παραγωγής, της εμπειρικής γνώσης και της αμοιβής χρησιμοποιούνται ως κατευθυντήριες γραμμές για την επιλογή των ενεργειών εκείνων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν το εργασιακό πεδίο των γυναικών της κλασικής εποχής και να συμβάλλουν στην εξαγωγή του ορισμού της γυναικείας εργασίας.

Η μελέτη των εργασιακών δραστηριοτήτων των γυναικών δεν μπορεί παρά να προκαλέσει τη δημιουργία επιμέρους ερωτημάτων για την προσέγγιση της έννοιας και της μορφής της γυναικείας εργασίας. Το γεγονός ότι εξετάζεται η δραστηριοποίηση τόσο των ελεύθερων όσο και των δούλων γυναικών προκαλεί το ερώτημα αν εντοπίζονται διαφορετικές δραστηριότητες που αντιστοιχούν στη κοινωνική θέση τους. Ποιες επίσης είναι οι συνθήκες εργασίας τους, όσον αφορά το χώρο, το κέρδος, το είδος της αμοιβής και το ύψος της, και αν υφίσταται ή μη εργοδότης. Ενδιαφέρουσα πτυχή αποτελεί η ηθικοκοινωνική αντιμετώπιση της ελεύθερης και δούλης εργαζόμενης, καθώς και πόσο ταυτόσημα ή διαφορετικά αντιμετωπίζονται είδη γυναικείας εργασίας στις επιμέρους πηγές. Θα μπορούσε τέλος να ανιχνευθεί ο λόγος που οδηγεί τις ελεύθερες γυναίκες στην οικονομική απασχόληση και τι τελικά πετυχαίνουν μέσα από την πολύπλευρη δραστηριοποίησή τους.

Οι πόλεις της κλασικής Ελλάδας που επιλέγονται και μελετώνται είναι η Αθήνα, η Σπάρτη και η Γόρτυνα. Η Αθήνα θεωρήθηκε ότι λόγω του εύρους των πηγών περισσότερο από κάθε ελληνική πόλη θα μπορούσε να προσδώσει μια αρκετά ικανοποιητική εικόνα για τη μορφή της γυναικείας εργασίας. Έτσι όμως γεννάται το ερώτημα αν και στις ολιγαρχικές πόλεις εντοπίζονται ανάλογα εργασιακά είδη, ώστε η αναλογία και ομοιότητά τους θα μπορούσε να προσεγγίσει περισσότερο την έννοια της γυναικείας εργασίας στον κλασικό κόσμο. Χαρακτηριστική ολιγαρχική πόλη αποτελεί η Σπάρτη αλλά οι πηγές παρέχουν μια διαφορετική εικόνα για τον εργασιακό τομέα των Σπαρτιατισσών σε σχέση με αυτή των Αθηναίων γυναικών. Προκύπτει λοιπόν η απορία αν ανάλογο τρόπο δραστηριοποίησης χαρακτηρίζει κάθε ολιγαρχική πόλη. Η μελέτη για τη Γόρτυνα, μια επίσης δωρική πόλη με ολιγαρχικό πολίτευμα, θα μπορούσε να συμβάλει στη διαλεύκανση αυτή. Με τη μελέτη Αθήνας, Σπάρτης και Γόρτυνας θα μπορούσε να προσδιοριστεί αν η μορφή της γυναικείας εργασίας βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την πολιτική κατάσταση της

πόλης ή έχει μια ενιαία μορφή στον κλασικό κόσμο με μόνη ίσως εξαίρεση τη Σπάρτη².

Μετά το πρώτο κεφάλαιο, όπου αναλύονται οι εργασιακοί όροι και εξάγονται τα χαρακτηριστικά βάσει των οποίων επιλέγονται και αναλύονται οι δραστηριότητες των γυναικών, ακολουθεί η αναδρομή σε παλαιότερες εποχές. Παρουσιάζονται οι δραστηριότητες κατά εποχή και συγκρίνονται οι διαφοροποιήσεις στις συνθήκες εργασίας μέχρι την κλασική περίοδο, οι οποίες φαίνεται να βρίσκονται σε συνάρτηση με την οργάνωση κάθε φορά της κοινωνίας. Έπεται η ανάλυση των πηγών που αφορούν τη χειρωνακτική, παραγωγική και αμοιβόμενη ή μη δραστηριοποίηση των γυναικών εντός του οίκου στην Αθήνα, Σπάρτη και Γόρτυνα και στη συνέχεια οι αντίστοιχοι είδους δραστηριότητες στο δημόσιο χώρο.

Τα τεκμήρια που θα μας δώσουν τις περισσότερες και ακριβείς πληροφορίες για την εργασία των γυναικών πρόκειται να αναζητηθούν μέσα από τον τριπλό συνδυασμό των γραμματειακών πηγών, των ιστορικών επιγραφών (επιτύμβιες, κατάδεσμοι, αναθηματικές) και των αρχαιολογικών ευρημάτων (παραστάσεις αγγειογραφιών, ανάγλυφα, αγάλματα κτλ.). Το επιγραφικό υλικό χρησιμοποιείται ως μια από τις βασικές πηγές, μαζί με τις γραμματειακές, για τις παραγωγικές και αμοιβόμενες γυναικείες δραστηριότητες, που επιτρέπει την εξαγωγή στατιστικών συμπερασμάτων και προσδίδει στοιχεία για τις συνθήκες (εργοδότης, ύψος αμοιβής) και την κοινωνική θέση των εργαζόμενων γυναικών. Το αρχαιολογικό υλικό χρησιμοποιείται ως μια επιπλέον πηγή για την επιβεβαίωση της ύπαρξης και τον τρόπο διεξαγωγής ορισμένων οικιακών ή δημόσιων, παραγωγικών ή και αμοιβόμενων γυναικείων δραστηριοτήτων. Επίσης αποτελεί μια πηγή που δημιουργεί ή διαφωτίζει ερωτήματα και προβληματισμούς (σχετικά με τα είδη γυναικείας αγροτικής δραστηριοποίησης, τον προβληματισμό για τον τρόπο συνδυασμού εταιρικής και υφαντικής, και το συνδυασμό μουσικών δεξιοτήτων και εταιρικής). Παράλληλα τόσο οι επιγραφές όσο και τα αρχαιολογικά ευρήματα χρήζουν ιδιαίτερου ενδιαφέροντος διότι αποκαλύπτουν είδη γυναικείας δραστηριοποίησης που δεν μαρτυρούνται στις γραμματειακές πηγές³.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι με βάση την αρμονική σύνδεση διαφορετικής φύσεως πηγών να επιτευχθεί ακριβέστερη και πιο απόκαλυπτική προσέγγιση της αρχαίας γυναικείας εργασίας στον κλασικό κόσμο.

Στο σημείο αυτό θα επιθυμούσα να εκφράσω τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου στην κ. Σεργίδου για την ουσιαστική συμβολή της

² Μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της γυναικείας εργασίας επιτυγχάνεται με την εξέταση της δραστηριοποίησης των γυναικών στις κλασικές πόλεις-κράτη όπου διασώζονται μαρτυρίες, μια προσπάθεια όμως που ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας. Έτσι γίνεται επιτακτική η επιλογή ορισμένων πόλεων προς μελέτη.

³ Επισημαίνουμε ότι δεν πραγματοποιείται συστηματική και πλήρης έρευνα των αρχαιολογικών πηγών της κλασικής εποχής.

στην επιλογή του κατά βάση πρωτότυπου θεματικού πεδίου της παρούσας εργασίας, στην κατάρτιση των επιμέρους θεματικών ενοτήτων, στην παροχή βιβλιογραφικού υλικού και τη γενική καθοδήγησή της στη συγκρότηση της διπλωματικής αυτής εργασίας. Επίσης είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον κ. Τζιφόπουλο για την πλήρη ενημέρωση σχετικά με το βιβλιογραφικό υλικό των επιγραφών και τη σημαντική αρωγή του στην επιγραφική μου έρευνα. Τέλος θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην κ. Τζαχίλη για τη συμβουλευτική καθοδήγησή της στην έρευνα και την επεξεργασία του αρχαιολογικού υλικού. Η επιτυχής ολοκλήρωση της εργασίας είναι προϊόν της εποικοδομητικής και άψογης συνεργασίας μου με την τριμελή επιτροπή.

1. Λεξικογραφική περιήγηση

Η παράθεση των λεξικογραφικών όρων που σχετίζονται με την έννοια της εργασίας και της σημασίας που τους αποδίδουν οι αρχαίοι λεξικογράφοι αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση στην εξέταση της πραγματικότητας και των αντιλήψεων γύρω από τον εργασιακό χώρο των αρχαίων Ελλήνων. Η ερμηνεία τους και τα συμπεράσματα που εξάγονται θα μπορούσαν να διαμορφώσουν μια πρώτη εικόνα για τη δραστηριοποίηση των αρχαίων Ελλήνων και συγκεκριμένα των γυναικών.

Η επιλογή των συγκεκριμένων όρων προς αναζήτηση και ερμηνεία τους βασίστηκε αρχικά στον τρόπο ανάλυσης της εργασίας στην αρχαία Ελλάδα από τον Jean-Pierre Vernant. Ο συγγραφέας, στην αρχή του κεφαλαίου του «Εργασία και φύση» ορίζει το αντικείμενο της μελέτης του, σύμφωνα με το οποίο «θεωρώντας την εργασία ως ένα σημαντικό είδος συμπεριφοράς, εξαιρετικά οργανωμένο και ενοποιημένο σήμερα, προβάλλει το ερώτημα, με ποια μορφή εμφανίζεται στον αρχαίο κόσμο, ποια θέση κατέχει μέσα στον άνθρωπο και την κοινωνία, ποιες ενέργειες νοούνται λίγο πολύ ως εργασία, με ποιες μορφές, με ποιο ψυχολογικό περιεχόμενο»⁴. Ξεκινώντας την ανάλυσή του με μια παρατήρηση λεξιλογικού χαρακτήρα: «η αρχαία ελληνική γλώσσα δεν έχει κάποιον όρο που να αντιστοιχεί στον όρο εργασία», ερμηνεύει τις λέξεις *πόνος*, *εργάζομαι*, *έργον*, *ποιειν*, *πράττειν*, *τέχνη* τόσο λεξιλογικά όσο και με βάση τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη και τον *Χαρμίδη* του Πλάτωνα. Συμπεραίνει την ύπαρξη σημασιολογικών διαφορών μεταξύ των όρων αυτών και την απουσία ενός ειδικού και συνάμα γενικού όρου σε λεξιλογικό επίπεδο⁵.

Καθώς το βασικό ερώτημα που τίθεται και στην παρούσα εργασία είναι η έννοια και η μορφή της εργασίας στην καθημερινή ζωή της γυναίκας την κλασική εποχή, θεωρείται σκόπιμο ως πρώτο βήμα μια ανάλογη λεξιλογική ερμηνεία αντίστοιχων όρων, παρουσιάζοντας την σημασία τους με βάση τους αρχαίους λεξικογράφους. Προκειμένου η παρουσίαση και η ερμηνεία τους να γίνει με τρόπο εύληπτο από τον αναγνώστη αλλά και για να φανούν οι λεπτές διαφοροποιήσεις των νοημάτων τους, χωρίστηκαν σε ενότητες με βάση τη θεματική ρίζα.

Ο όρος *εργασία* ως λήμμα δεν εμφανίζεται σε κανένα λεξικογράφο αλλά εντοπίζουμε παράγωγα της λέξης και την ίδια τη λέξη να ερμηνεύει τα παράγωγα⁶.

⁴ Βλ. Vernant, σ. 25.

⁵ Βλ. Vernant, σσ. 25-27, 32.

⁶ Οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο Ησύχιος παραθέτει το λήμμα *εργέτην*, που ερμηνεύει απλώς με τη λέξη *εργασίαν* (Ησύχιος II, s.v. *εργέτην*). Η έλλειψη περαιτέρω επεξηγηματικών στοιχείων και η απουσία του λήμματος αυτού από τα άλλα αρχαία λεξικά (Σούδα, Πολυδεύκης *Ονομαστικών*) δημιουργεί επιφυλάξεις για την ακριβή σημασία και χρήση της λέξης *εργέτην*.

Όροι με θεματική ρίζα εργ-

Οι λεξικογράφοι παραθέτουν ποικίλες λέξεις με το γλωσσικό θέμα *εργ-*, εδώ όμως θα παρουσιάσουμε από αυτές τα λήμματα εκείνα που κατά την επεξήγησή τους σχετίζονται με την έννοια της εργασίας και χαρακτηρίζουν αυτόν που εργάζεται.

Ξεκινώντας παραθέτουμε τα λήμματα που προσεγγίζουν σημασιολογικά την έννοιά της. Το λεξικό της Σούδας αναφέρει στο λήμμα *Εργάνη*: *η Αθηνά, παρ' όσον έφορός εστι της των γυναικων εργασίας, ταύτη παρά Αθηναίοις και Σαμίοις είρηται. σημαίνει δε και την εργασία, «η Αθηνά χαρακτηρίζεται έτσι από τους Αθηναίους και τους Σαμίους, όταν επιτηρεί την εργασία των γυναικών. Σημαίνει επίσης και την εργασία»⁷. Το γεγονός ότι οι αρχαίοι προσωποποίησαν την εργασία των γυναικών στη μορφή της Αθηνάς Εργάνης υποδηλώνει τη σημασία που φαίνεται να είχε η γυναικεία εργασία και την αξία που της αποδίδουν⁸. Το επίθετο αυτό αφορά και την εργασία γενικά, χωρίς να δίνονται από το λεξικό περαιτέρω εξηγήσεις. Τη σχέση του επιθέτου με τη γυναικεία εργασία αναφέρει και ο Ησύχιος που ερμηνεύει το λήμμα *Εργάνη*: *ως δαπάνη. [εργασία]. εργατική. [δόρυ] τεχνιτις. εργατις. παρά δε Σαμίοις η Αθηνά έλεως, «είναι η δαπάνη, [εργασία], η εργατική, [δόρυ] η τεχνίτιδα, η εργάτιδα. Για τους Σαμίους σημαίνει η Αθηνά που προστατεύει»⁹. Αρχικά εδώ η λέξη *Εργάνη* ερμηνεύεται με τη σημασία του ξοδεύω, *αναλίσκω* και στη συνέχεια ακολουθούν λέξεις που χαρακτηρίζουν τη γυναίκα που εργάζεται (*εργατική, εργατις*) και εκείνη που κατέχει και ασκεί μια τέχνη (*τεχνιτις*). Το επίθετο αυτό σημαίνει για τους Σαμίους την Αθηνά που προστατεύει, ενώ η Σούδα αναφέρει και τους Αθηναίους. Η λέξη *Εργάνη* λοιπόν, εκτός του ότι αποτελεί επίθετο που χαρακτηρίζει την Αθηνά, όπως συμφωνούν και τα δυο λεξικά, έχει από τη μια τη σημασία της εργασίας γενικά και από**

⁷ Βλ. Suda II, s.v. *Εργάνη*. (Η μετάφραση των αρχαίων λημμάτων και των επιγραφών έχει γίνει από τη συγγραφέα της εργασίας. Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι μεταφράσεις των λογοτεχνικών χωρίων έχουν υποστεί, σε ορισμένα σημεία, αλλαγές προκειμένου να επιτευχθεί πιστότερη απόδοσή τους).

⁸ Αυτό ανταποκρίνεται στην πρακτική των αρχαίων Ελλήνων να αποδίδουν χαρακτηρισμούς σε Ολύμπιες θεότητες προκειμένου να ορίσουν την κύρια σφαίρα επιρροής τους. Όταν κάτι γι' αυτούς ήταν σημαντικό και ισχυρό, πίστευαν ότι η δύναμή του δεν ενεργούσε χωρίς την ισχύ των θεών, βλ. Stafford, σσ. 3-4. Έτσι αποκαλούσαν μαζί το ισχυρό αυτό στοιχείο και το θεό, όπως στην περίπτωση της Αθηνάς Εργάνης, όπου υποδηλώνεται πόσο σημαντική ήταν η εργασία στη ζωή τους, ώστε να τεθεί υπό την έννοια της Αθηνάς,

⁹ Βλ. Ησύχιος II, s.v. *Εργάνη*. Για τη λέξη *έλεως*, που αποτελεί μια άλλη μορφή της λέξης *έλεος* πρβ. Ησύχιος II, s.v. *Εργάνη*, σχόλια αρ. 68.

Η λέξη *τεχνιτις* αποτελεί το θηλυκό του *τεχνιτις*, που σημαίνει αυτός που κατέχει και ασκεί μια τέχνη, ο εργατής, ο χειρωναξ, ο εργαζόμενος σύμφωνα με τους κανόνες της τέχνης, ο καλλιτέχνης, βλ. Chantraine, s.v. *τέχνη*.

Ο Κ. οραής στις σημειώσεις του στην έκδοση της *Ποικίλης Ιστορίας* του Αιλιανού (έκδοση 1805, σ. 283) προτείνει αντί της λέξης *δόρυ* τη λέξη *δόλος* δηλαδή «τέχνησις», διότι και ο ίδιος ο Ησύχιος, όπως αναφέρει, εξηγεί τον όρο *τέχνη* με τη λέξη *δόλος* και το *ατέχνως* με το *αδόλως*. Οπότε υποθέτουμε ότι η φράση *δόλος τεχνιτις* αποκτά τη μεταφορική έννοια της γυναίκας που μεταχειρίζεται δόλο.

την άλλη συγκεκριμένα της γυναίκας που εργάζεται χειρωνακτικά ή εκείνης που μεταχειρίζεται δόλους, τεχνάσματα¹⁰.

Σε άλλα λήμματα που αφορούν επίσης την εργασία, παρατηρούμε ότι η επεξήγηση που δίνεται αναφέρεται σε συγκεκριμένες δραστηριότητες. Έτσι ο Ησύχιος παραθέτει στο λήμμα *έργον*: [*διόρθωμα. στήριγμα. βάσις. ενώτιον. όχημα.*] ο δε ποιητής, όταν ψιλωσ λέγη μηδενός συμφραζομένου....., το κατά γεωργίαν δηλοι, «[διόρθωση, στήριγμα, βάση, έρεισμα, υποστήριγμα], αυτός που κατασκευάζει, όταν μιλά απλά χωρίς πολλές αναφορές....., σημαίνει τη γεωργική εργασία»¹¹. Η λέξη ερμηνεύεται με διττή σημασία, καθώς η πρώτη αφορά αντικείμενο που χρησιμοποιείται για στήριξη και η δεύτερη αναφέρεται στη γεωργική ασχολία. Αν και η δεύτερη σημασία παρουσιάζεται αρχικά προβληματική στην ερμηνεία της, προς το τέλος είναι σαφές ότι η λέξη *έργον* σχετίζεται σημασιολογικά με την αγροτική δραστηριότητα. Ο πληθυντικός μάλιστα της ίδιας λέξης αναφέρεται επίσης σε συγκεκριμένες ασχολίες, *έργα*: *ποτέ μέν τα περί την ταλασιουργίαν· ποτέ δε τα κατά την γεωργίαν. ή εργάζει*, «άλλοτε σημαίνει τα έργα που σχετίζονται με την υφαντική και άλλοτε αυτά που αφορούν τη γεωργία, ή εργάζεται»¹². Με βάση τις ερμηνείες των λέξεων *έργον* και *έργα*, υποδηλώνεται ότι η υφαντική και η γεωργία φαίνεται να αποτελούσαν τις κυρίαρχες δραστηριότητες του αρχαίου Έλληνα. Συγκεκριμένα η τέχνη της ύφανσης συνιστούσε βασική ασχολία των γυναικών, ενώ η δουλειά στους αγρούς απασχολούσε κυρίως τους άνδρες. Πράγματι συχνά παρουσιάζεται η γυναίκα μέσα από τα γραπτά κείμενα να επιδίδεται στο γνέσιμο και την εργασία στον αργαλειό από την ομηρική εποχή¹³ έως και την κλασική περίοδο¹⁴.

Τα αρχαία λεξικά παραθέτουν λήμματα που βάσει της εξήγησής τους αφορούν τον εργαζόμενο ή την εργαζόμενη. Ο Ησύχιος αναφέρει στο λήμμα *εργάται*: *οι παρ' ημιν εργαστικοί παρά Αττικοίς. τους παρ' ημιν εργάτας εκεινοι μισθωτούς*, «εργάτες: έτσι ονομάζονται σε εμάς, ενώ στην Αττική ονομάζονται εργαστικοί και αυτούς που ονομάζουμε εργάτες ε-

¹⁰ Η σχέση της τέχνης με το δόλο φαίνεται στην επεξήγηση του όρου *τέχνη*, σ. 15 της εργασίας.

¹¹ Βλ. Ησύχιος II, s.v. *έργον*. Ο λεξικογράφος παραθέτει στη συνέχεια το ίδιο λήμμα με διαφορετική ερμηνεία, *έργον*: *δυσχερές, δύσκολον. ή ποίημα*, «κάτι το δυσχερές, δύσκολο ή το κατασκευάσμα». Εδώ έχει ταυτόχρονα σημασία επιθέτου και ουσιαστικού.

¹² Βλ. Ησύχιος II, s.v. *έργα*.

¹³ *Ιλιάδα* Z στ. 490-291, ο Έκτορας λέει στην Ανδρομάχη:

Αλλ' ες οικον ιουσα τα σ' αυτης έργα κόμιζε, ιστόν τ' ηλακάτην τε.

«Αλλά στο σπίτι πήγαινε και τις δουλειές σου κοίτα, τον αργαλειό, τη ρόκα σου».

¹⁴ Μια γυναίκα στις *Εκκλησιάζουσες* του Αριστοφάνη μεταμφιεσμένη σε άνδρα παίρνει το καλάθι με το μαλλί για γνέσιμο στη σύναξη, χωρίς να καταλαβαίνει ότι έτσι πρόδιδε τη γυναικεία φύση της, στ.88-89:

Ταυτί γε τοι νή τον Δί' εφερόμην, ίνα πληρουμένης ζάινοιμι της εκκλησίας.

«Εγώ έχω πάρει, μα το Δία, τούτα εδώ μαζί μου, την ώρα που θα μπαίνει ο κόσμος μέσα στη σύναξη, να κάθομαι να ξαίνω».

Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει πόσο μεγάλο ρόλο έπαιξε η υφαντική για την αρχαία Ελληνίδα, ώστε αν και μεταμφιεσμένη δεν αποχωριζόταν την κύρια ασχολία της.

κείνοι τους αποκαλούν μισθωτούς»¹⁵. Στην Αλεξάνδρεια του Ησύχιου (5^{ος} αι. μ.Χ.), αντί της λέξης *εργάται* χρησιμοποιούσαν τον όρο *εργαστικοί* και αυτοί που στην Αττική λέγονταν *μισθωτοί* στην περιοχή του αποκαλούνταν *εργάτες*. Ένας άλλος όρος που δηλώνει τον εργαζόμενο είναι *εργάτιναι: εργάται*, «εργάτες»¹⁶, με την ίδια σημασία που έχει και η προαναφερθείσα λέξη *εργάται*. Το θηλυκό του φαίνεται ότι είναι ο όρος *εργάτιδες: αι εργαζόμεναι γυναίκες τα των ανδρων έργα. η ευθεία εργάτις*, « οι γυναίκες που εργάζονται στις δουλειές των ανδρών, η κανονική εργάτρια»¹⁷. Στην ερμηνεία του λήμματος *εργάτιδες* θα λέγαμε ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον αλλά και προβληματισμό η φράση *τα των ανδρων έργα*, καθώς δημιουργείται το ερώτημα για το ποιες εργασίες των ανδρών είναι εκείνες στις οποίες συμμετείχαν και οι γυναίκες. Μια πιθανή ασχολία, που εκτελούνταν και από τα δυο φύλα είναι η εργασία στους αγρούς. Χαρακτηριστική περίπτωση ανδρός που έχει ως κύρια ασχολία του την εργασία στους αγρούς είναι ο Ισχύμαχος στον *Οικονομικό*, που αναφέρει ότι «όταν φτάνω στον αγρό αν συμβαίνει (οι εργάτες) να μου φυτεύουν ή να παρασκευάζουν χέρσα γη προς σπορά ή να σπείρουν ή να συγκεντρώνουν καρπό, επιθεωρώντας πως γίνεται καθένα από αυτά, διορθώνω αν έχω να τους πω κάτι καλύτερο»¹⁸. Αλλά και οι γυναίκες απασχολούνταν στην ύπαιθρο, όπως αναφέρεται σε ένα επίγραμμα «η ηλικιωμένη Νικό θέριζε στάχυα μέσα στους αγρούς μαζί με τις κόρες της, δαμάζοντας την πείνα»¹⁹.

Ο Ησύχιος επίσης παραδίδει έναν όρο που παραπέμπει σε γυναικεία εργασία και συγκεκριμένα αυτή της υφαντικής· είναι η λέξη *εργαστιναι: αι τον πέπλον υφαίνουσαι*, «εκείνες που υφαίνουν τον πέπλο»²⁰, που χαρακτηρίζει τις γυναίκες, οι οποίες αναλαμβάνουν την ύφανση του πέπλου της θεάς Αθηνάς στην εορτή των Παναθηναίων²¹.

¹⁵ Βλ. Ησύχιος II, s.v. *εργάται*.

¹⁶ Βλ. Ησύχιος II, s.v. *εργάτιναι*.

¹⁷ Βλ. Suda II, s.v. *εργάτιδες*.

¹⁸ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 11, 16:

Επειδάν δε έλθω εις αγρόν, ήν τε μοι φυτεύοντες τυγχανωσιν ήν τε νειοπουντες ήν τε σπείροντες ήν τε καρπόν προσκομίζοντες, ταυτα επισκευάμενος όπως έκαστα γίνεται, μεταρρυθμίζω, εάν έχω τι βέλτιον του παρόντος.

¹⁹ Βλ. Greek Anthology IX, 89: *λιμόν οϊζυρήν απαμνομένη πολύγηρος Νικό σύν κούραις ηκρολόγει στάχυας*. Αν και το επίγραμμα είναι γραμμένο από τον Φίλιππο τον Θεσσαλονικέα, που έζησε τον 2^ο αι. μ.Χ., ωστόσο ανταποκρίνεται στη συνήθεια του 4^{ου} αι. π.Χ. να εργάζονται επί αμοιβής οι γυναίκες στην Αττική, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

²⁰ Βλ. Ησύχιος II, s.v. *εργαστιναι*.

²¹ Οι *εργαστιναι* ήταν (ιέρειες) παρθένες, επιλεγμένες από τις αριστοκρατικές οικογένειες της Αθήνας να ζήσουν για ένα χρόνο στην Ακρόπολη και να υπηρετήσουν τη θεά Αθηνά. Κύρια ασχολία τους ήταν η ύφανση στον αργαλειό του πολυποίκιλου πέπλου για εννιά μήνες, που αποτελούσε το πολυτιμότερο δώρο των Αθηναίων προς τη θεά την ημέρα των γενεθλίων της (Παναθήναια). Σε όλη τη διάρκεια της λιτανείας μέχρι να φτάσει η πομπή στην Ακρόπολη, το ύφασμα ήταν κρεμασμένο σαν ιστίο στο κατάρτι ενός κινητού πλοίου με ρόδες για να το βλέπει το συγκεντρωμένο πλήθος. Η ύφανση του πέπλου για την Αθηνά κατά τη γιορτή αυτή συμβόλιζε την ένωση της πόλης, όπως μαρτυρεί και το ίδιο το όνομα της γιορτής. Η Αθηνά παρομοιάζεται με πλοίο και ο πέπλος με το ιστίο του, βλ. Schild, σ.

Μισθός

Με αφορμή την αναφορά της λέξης *μισθωτούς* που όπως αναφέρθηκε στο λήμμα *εργάται* του Ησύχιου, χρησιμοποιείται στην περιοχή της Αττικής, θεωρήθηκε σκόπιμο να ερμηνευθεί η λέξη *μισθός* και τα παράγωγά της.

Τη σαφή οικονομική χρειά που διέπει τη λέξη *μισθός* αναφέρει ο Πολυδεύκης, *το δε διδόναι μισθούς [εστίν] εισφέρειν αποφέρειν...επί μισθω μαθειν, [[επί δώροις]], επί χρήμασιν, επί πολλω έμμισθον πεποιησθαι την ακρόασιν, εν τέλει, [ουκ εξ ατελείας μαθειν], [ουκ αμισθί μαθειν.] Ο δε μισθός αργύριον, χρήματα, φορά [καταφορά], τέλος, εισφορά [τέλεσμα], είσπραξις, «το να δίνεις μισθούς σημαίνει να εισφέρεις, να αποφέρεις...η μάθηση με μισθό, με δώρα, με χρήματα, η έμμισθη ακρόαση, με συνεισφορά, [δεν υπάρχει μάθηση χωρίς την καταβολή χρηματικού ποσού], [δεν μαθαίνεις χωρίς μισθό]. Μισθός σημαίνει τα αργύρια, τα χρήματα, πληρωμή [καταβολή χρημάτων], φόρος, εισφορά [καταβολή καθορισμένου χρηματικού ποσού] είσπραξη»²². Κατά τον λεξικογράφο *μισθός* σημαίνει την καταβολή συγκεκριμένου χρηματικού ποσού και χρησιμοποιείται για να περιγράψει την πληρωμή της διδασκαλίας. Σε άλλο σημείο του έργου του γίνεται σαφές ότι πρόκειται για την έμμισθη διδασκαλία του σοφιστή και την πληρωμή της αγόρευσης του ρήτορα²³.*

Η χρησιμοποίηση παραγώνων της λέξης *μισθός* για να δηλωθεί η πληρωμένη εργασία γίνεται και σε κάποιες άλλες δραστηριότητες. Το λεξικό Σούδα αναφέρει την ονομασία της πληρωμής των εταίρων που είναι *μίσθωμα*: *ο μισθός ο εταιρικός*²⁴. Επίσης ο Πολυδεύκης αναφέρει ότι *μισθωτοί* ονομάζονται τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες, που μεταφέρουν διάφορα αντικείμενα από την αγορά ή το λιμάνι, *έτι τοίνυν οι εξ αγοράς ή εκ λιμένος κομίζοντες αχθοφόροι, αμφορεαφόροι, και τα ρήματα αχθοφορουν και αμφορεαφορουν, υδροφόροι, ξυλοφόροι, σκευοφόροι, υληφόροι και υλοφορουν, [πλινθοφόροι] [και] πλινθοφορουν, [πηλοφόροι] και πηλοφορουν...το δε σύμπαν ειπειν, μισθωτοί, και [ως Φρόνιχος (I 389. 74 Κο) μισθώτριαι αι γυναικες]*, «ακόμη αυτοί που μεταφέρουν από την αγορά ή

312 και Barber (1994), σ. 282. Για το συμβολισμό της ύφανσης του πέπλου και τη χρήση του πλοίου στη γιορτή βλ. Barber (1992), σσ. 113-117 και Scheid και Svenbro, σσ. 18-20.

²² Πολυδεύκης, Ονομαστικόν IV 46.

²³ Πολυδεύκης, Ονομαστικόν (IV 42)

Σοφιστής: είποις δ' αν επ' αυτων το] μισθούς λαμβάνειν, (IV 43) επί μισθω διδάσκειν, επί χρήμασιν εισπράττεσθαι παρά των μαθητων φόρους ...είποις δ' αν τους μεν μείζους σοφιστάς μεγαλομίσθους, (VI 190) δωροδόκος ρήτωρ: επί μισθω λέγων, μισθοδοτούμενος μισθαρων, μισθοφορων, μισθοφόρος, μισθωτός, «σοφιστή θα μπορούσες να πεις αυτόν που λαμβάνει μισθούς, (IV 43) η έμμισθη διδασκαλία, η χρηματική είσπραξη φόρων από τους μαθητές ...θα μπορούσες να πεις τους σημαντικούς σοφιστές μεγαλόμισθους, (VI 190) δωροδοκούμενος ρήτορας: αυτός που αγοράζει επί μισθώ, ο μισθοδοτούμενος, ο εργαζόμενος με μισθό, ο έμμισθος, ο μισθοφόρος, ο μισθωτός».

²⁴ Suda III s.v. *μίσθωμα*.

το λιμάνι είναι οι αχθοφόροι, οι μεταφορείς αμφορέων, και τα ρήματά τους είναι αχθοφέρω και αμφοροφέρω, οι μεταφορείς νερού, ξύλου, σκευών και το ρήμα υλοφέρω, [οι μεταφορείς πλινθών] [και] το ρήμα πλινθοφέρω, [οι μεταφορείς πηλού] και το ρήμα πηλοφέρω...όλοι αυτοί ονομάζονται μισθωτοί και σύμφωνα με τον Φρόνιχο μισθώτριες οι γυναίκες»²⁵. Ακόμη η πληρωμή των στρατιωτών ονομαζόταν μισθοφορά²⁶.

Τόσο ο Ησύχιος όσο και το λεξικό Σούδα αναφέρουν ότι κάθε έμμισθη εργασία ονομάζεται *μισθαρνία* και ο έμμισθος εργαζόμενος *μισθοφόρος*²⁷.

Πράγμα-πραξίς-πράττω

Μέσα από τα αρχαία λεξικά εντοπίσαμε λέξεις, που δεν έχουν θέμα *εργ-* αλλά η ερμηνεία τους αφορά ένα είδος εργασιακής δραστηριότητας. Έτσι *πράγμα* σημαίνει κατά τον λεξικογράφο Πολυδεύκη (IX 150): *χρημα, έργον, σπούδασμα, επιτήδευμα, επιχείρημα εγγείρημα, μάθημα, τέχνημα, μεταχειρίσις* και (IX 157): *πράξις, τέλεσμα τέλος, συντέλεια, [τελεσιουργία] [συντελεσιουργία], το εκβάν...*, «ασχολία, έργο, εργασία με ζήλο, επάγγελμα, επιχείρημα, εγγείρημα, μάθημα, έργο τέχνης, μεταχείριση, πράξη, δαπάνη, αποτέλεσμα, [αποπεράτωση] [συμπλήρωση], η έκβαση». Η λέξη *πράγμα* ερμηνεύεται με μια ποικιλία όρων που αφορούν επιτηδευμένη ενέργεια και εκπλήρωσή της.

Το στοιχείο του τέλους με την έννοια του αποτελέσματος και της αποπεράτωσης μιας ενέργειας εμπεριέχεται και στη λέξη *πραξίς* που σημαίνει *απαίτησις. άνυσις, ή έργου ποιήσις. ή βίος*, «αξίωση, εκπλήρωση ή δημιουργία έργου, ή βίος»²⁸, όπου εδώ η πράξη έχει την έννοια της επίτευξης ενός έργου και μπορεί επίσης να σημαίνει το βίο. Το λεξικό της Σούδας παρέχει πιο αναλυτική ερμηνεία της λέξης αυτής, *πραξίς: κοινότερον μεν πασα λογική ενέργεια, ιδίως δε και κυριώτερον η κατά προαίρεσιν, τουτέστιν η κατ' αρετήν ή κακίαν ενέργεια γινομένη. ων ουν αι πράξεις αιρετώτεραι, ταυτα αιρετώτερα οιον ει το το δίκαια πράσσειν του τα ανδρεία πράσσειν αιρετώτερον και η δικαιοσύνη της ανδρείας αιρετώτερα. έστι δε πραξίς μεν η προς το τέλος τείνουσα ενέργεια, έργον δε το τέλος*, «σημαίνει κοινώς κάθε λογική ενέργεια και κυρίως όταν γίνεται σύμφωνα με τη βούληση, δηλαδή η ενέργεια που γίνεται με γνώμονα την αρετή ή την κακία. Σε όσα λοιπόν οι πράξεις είναι προτιμότερες αυτά είναι προτιμότερα, όπως αν το να πράττεις τα δίκαια είναι προτιμότερο από

²⁵ Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* VII 130, 131. Τέτοιου είδους γυναικεία δραστηριότητα δεν απαντάται στην κλασική εποχή αλλά φαίνεται γνωστή στην εποχή των λεξικογράφων Πολυδεύκη και Φρόνιχου (2^{ος} αι. μ.Χ.)

²⁶ Suda III s.v. *μισθοφορά*: *ιδίως τον μισθόν των στρατευομένων αι παλαιοί μισθοφοράν εκάλουν.*

²⁷ Suda III s.v. *μισθαρνία*: *η επί μισθω γινομένη εργασία*, Ησύχιος III s.v. *μισθαρνία*: *η επί μισθω γινομένη εργασία*, s.v. *μισθοφόρος*: *μισθω εργαζόμενος.*

²⁸ Βλ. Ησύχιος III, s.v. *πραξίς*.

το να πράττεις ανδρείες πράξεις και η δικαιοσύνη έτσι είναι προτιμότερη της ανδρείας. Επιπλέον πράξη σημαίνει την ενέργεια που φτάνει στην ολοκλήρωσή της και έργο σημαίνει την ολοκλήρωση»²⁹. Η ερμηνεία του λήμματος *πραξις*, στο λεξικό αυτό, αναφέρεται σε μια ενέργεια που πραγματοποιείται σύμφωνα με τη λογική και τη βούληση του ανθρώπου και εμπεριέχει ηθικές προεκτάσεις, καθώς μπορεί να χαρακτηριστεί ως ενάρετη ή κακόβουλη ενέργεια. Σημαίνει επιπλέον την ενέργεια εκείνη που τείνει να ολοκληρωθεί και ονομάζει την ολοκλήρωσή της *έργον*. Στην ερμηνεία λοιπόν της λέξης *πραξις* αποδίδεται ηθικό περιεχόμενο και θα λέγαμε ότι αφορά κυρίως την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ως ρήμα που δηλώνει κάποιον που ενεργεί οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν το *πράττει*, που σημαίνει *μέλλει. εργάζεται, «σκοπεύει να πράξει, εργάζεται»*³⁰. Εδώ η λέξη *πράττω* έχει τη σημασία του δραστηριοποιούμαι σε κάτι. Στο λεξικό της Σούδας *πράττω* σημαίνει *το ενεργώ. έπραττε κακώς, και πασα η οικία αυτω ενόσει, «πράττω σημαίνει ενεργώ. Δυστυχούσε και όλη η οικογένειά του υπέφερε»*³¹. Μέσα από το παράδειγμα δηλώνεται ότι η λέξη *πράττω* αφορά επίσης μια ενέργεια, που συνδυαζόμενη με το *κακώς* σχετίζεται με τον τρόπο ζωής. Ο Πολυδεύκης από την άλλη ερμηνεύει το *επράχθη* με τη σημασία του *εξεπράχθη, κατεπράχθη, ειργάσθη, κατειργάσθη, ετελέσθη εξετελέσθη [συνετελέσθη], [ετελεσιουργήθη] [συνετελεσιουργήθη], εκβέβηκεν [αποβέβηκε], διωκήθη, «κατόρθωσε, εκτέλεσε, εργάσθηκε, αποτέλειωσε, τέλειωσε, αποπεράτωσε [συνετέλεσε] [εκπλήρωσε] [συνεκπλήρωσε], κατέληξε [απέβηκε], επιδίωξε»*³². Το ρήμα *πράττω* στην παθητική μορφή του παρελθόντος έχει τη σημασία μιας ενέργειας που έχει φτάσει στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Εντοπίσαμε επίσης μετοχές που η εξήγησή τους είχε παρόμοια σημασία με το προαναφερθέν ρήμα. Η μετοχή *δρων* σημαίνει *εργαζόμενος, [απεργαζόμενος], τελων, συντελων, τελεστικός, τελεσιουργων, [τελεσιουργός] [τελεσιουργικός], διοικητής διοικητικός*³³. Η λέξη αυτή περιέχει την έννοια του ατόμου που ολοκληρώνει την ενέργειά του και καταλήγει στην επίτευξη του σκοπού (τέλος). Ενώ η μετοχή *πράττων*: *εργαζόμενος, σπουδάζων, επιτηδεύων, επιχειρων, [[εγχειρων]], μανθάνων, μεταχειριζόμενος*³⁴, σημαίνει το άτομο που ξεκινά και δραστηριοποιείται σε μια ενέργεια. Η επεξήγηση της μετοχής με τις λέξεις *επιτηδεύων, μανθάνων*, υποδηλώνει μια πνευματική ικανότητα και επιδεξιότητα που χαρακτηρί-

²⁹ Βλ. Suda IV, s.v. *πραξις*.

³⁰ Βλ. Ησύχιος III, s.v. *πράττει*.

³¹ Βλ. Suda IV, s.v. *πράττω*.

³² Βλ. Πολυδεύκης IX 156.

³³ Βλ. Πολυδεύκης IX 157.

³⁴ Βλ. Πολυδεύκης IX 150.

ζει τον *πράττοντα* και φανερώνει ειδίκευση σε ορισμένο τομέα (*επιτήδευμα: επάγγελμα*)³⁵.

Πόνος

Η λέξη που φαίνεται επίσης να αποτελεί ένα είδος εργασιακής δραστηριοποίησης, ως μια επίμοχθη καθημερινή δραστηριότητα είναι ο πόνος, *πόνος πόνω πόνον φέρει: λείπει η προς, ιν' η, ο πόνος προς τω πόνω πόνον φέρει. Και εστι το μεν πόνος πόνω αρχαϊκόν, ως έργον επ' έργω, το δε δεύτερον πόνον κοινως, οιον κάματον. Και Όμηρος· πάντη δε κακόν κακω εστήρικται. Ο αυτός Αριστοφάνης εν Τραχινίαις· νύξ γάρ εισάγει, και νύξ απωθεται δεδεγμένον πόνον, «λείπει η πρόθεση πρόσ για να είναι η φράση, ο πόνος προς τω πόνω πόνον φέρει. Η φράση πόνος πάνω στον πόνο είναι αρχαϊκή, όπως το έργο πάνω στο έργο και ο δεύτερος πόνος έχει τη συνήθη σημασία του, δηλαδή την κούραση. Ο Όμηρος αναφέρει ότι κάθε άσχημη πράξη στηρίζεται πάνω στο κακό και ο ίδιος ο Αριστοφάνης αναφέρει στο έργο του *Τραχινίαις* ότι η νύκτα φέρνει και η νύκτα διώχνει την κούραση που υπάρχει»³⁶. Εδώ η λέξη πόνος έχει διττή σημασία, καθώς από τη μια σημαίνει την εντατική εργασία και από την άλλη την κούραση που επέρχεται. Θα μπορούσαν λοιπόν να ταυτισθούν σημασιολογικά οι λέξεις *εργασία* και *πόνος*; Ο Vernant επισημαίνει τη διαφοροποίησή τους μέσα από το μύθο του Ηρακλή, όπου «ο ήρωας πρέπει να διαλέξει ανάμεσα σε μια ζωή ηδονής και μαλθακότητας και σε μια ζωή δοσμένη στον πόνο. Ο Ηρακλής δεν είναι εργαζόμενος. Η λέξη πόνος λοιπόν αναφέρεται σε κάθε δραστηριότητα που απαιτεί κοπιαστική προσπάθεια»³⁷ και όχι μόνο στην εργασία που παράγει ο άνθρωπος μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας για την κάλυψη των αναγκών.*

Τέχνη

Ο όρος *τέχνη* παρουσιάζεται από τους αρχαίους λεξικογράφους με διττή ερμηνεία. Από τη μια έχει την έννοια της *επιστήμης* δηλαδή της γνώσης, καθώς χρησιμοποιείται ερμηνευτικά στο λήμμα *επιστήμη: επιστημοσύνη, γνώσις, αλήθεια, κατανόησις, διάσκεψις, θεωρία, εμπειρία, τέχνη, ευτεχνία, ορθοδοξία*³⁸. Αλλά και η λέξη *τεχνίτης* ερμηνεύεται ως εκείνος που διαθέτει κάποια γνώση, *τεχνίτης: ο επιστήμων. θηλυκώς δε*

³⁵ Βλ. Chantraine, s.v. *επιτηδές*, και Hofmann, s.v. *επιτηδές: επιτηδέω*, «ασχολούμαι με κάτι, καταγίνομαι σε κάτι, έχω κάτι ως επάγγελμα».

³⁶ Βλ. Suda IV, s.v. *πόνος πόνω πόνον φέρει*.

³⁷ Βλ. Vernant, σσ. 25-26. Ο συγγραφέας συνεχίζει γράφοντας επί λέξει «και όχι μόνο στα έργα που παράγουν αξίες χρήσιμες από κοινωνική άποψη», όπου, παρά το πυκνό νόημα της φράσεως, πιθανόν να αναφέρεται στην έννοια της εργασίας με τη σημερινή της έννοια και μορφή.

³⁸ Βλ. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* IV, 7.

Τεχνίτις, δια του ι. και το πληθυντικόν οι τεχνίται³⁹. Στο λήμμα αυτό κατάγεται και ο τύπος του θηλυκού γένους, *τεχνίτις*, ως ένδειξη της ύπαρξης γυναικών οι οποίες κατείχαν κάποια ιδιαίτερη γνώση⁴⁰. Η έννοια της τέχνης φαίνεται να συνδέεται και με την πρακτική δημιουργία, καθώς το λήμμα *τεχνηθέντος* ερμηνεύεται ως *τεχνηθέντος: δημιουργηθέντος*⁴¹ και ο όρος *τεχνήματα* ως *κατασκευάσματα*⁴². Η δημιουργία έργου με κάποια ιδιαίτερη γνώση και επιδεξιότητα φαίνεται εναργώς από τη φράση *τέχνην πεποιήται* που ερμηνεύεται ως *αντί του εις έργον και τέχνην αυτω προκεχώρηκε*⁴³.

Ο Ησύχιος όμως εξηγεί το όρο *τέχνη* προβάλλοντας ταυτόχρονα δυο σημασίες, *τέχνη: επιστήμη. ή δόλος. και ατέχνως, αδόλως*⁴⁴. Η δεύτερη λοιπόν σημασία που αποδίδουν στον όρο *τέχνη* είναι αυτή της δολιότητας, της απάτης και της πανουργίας. Μάλιστα το λεξικό Σούδα αποδίδει μόνο αυτή τη σημασία στην ερμηνεία της λέξης *τέχνη: ο δόλος. όθεν και ατέχνως, αντί του αληθώς και άνευ δόλου*⁴⁵, καθώς και στο απαρέμφατο *τεχνάζειν: το πανουργως τι διαπράττεσθαι*⁴⁶. Αλλά και ο Πολυδέκης αναγνωρίζει μια συνωνυμία μεταξύ των λέξεων απάτη, τέχνη, δόλος, στο λήμμα *απάτη: εξαπάτη, στροφή υποστροφή, διάδυσις, παραλογισμός, παραγωγή, πλάσμα, φενακισμός, και καθ' ετέραν [χρείαν] σόφισμα, τέχνη τέχνασμα, γοητεία, επιβουλή, δόλος, κλοπή, παρατροπή, παραφορά, σκευωρία*⁴⁷.

Η σημασία ωστόσο με την οποία ερμηνεύεται στην παρούσα εργασία η λέξη *τέχνη* είναι αυτή της πρακτικής δημιουργίας με την προϋπόθεση της κατοχής κάποιας ιδιαίτερης γνώσης και επιδεξιότητας, όπως η υφαντική τέχνη.

Λεξιλογικά λοιπόν συμπεραίνουμε ότι σε κανένα λήμμα δεν δίνεται επαρκής και ολοκληρωμένη ερμηνεία της έννοιας της εργασίας. Παρατηρούμε δηλαδή ότι στην ερμηνεία κάποιων λέξεων όπως *Εργάνη, πόνος, πράττω, δρων*, αποδίδεται η έννοια της ενέργειας με σημασιολογικές αποκλίσεις: ο όρος δηλαδή *Εργάνη* σχετίζεται με τη γυναικεία εργασία, ο *πόνος* γενικά με την έννοια της δραστηριότητας που απαιτεί κόπο, το ρήμα *πράττω* με δραστηριότητα που φανερώνει την ενέργεια και την ολοκλήρωσή της, η μετοχή *δρων* με μια τετελεσμένη ενέργεια. Στα λήμματα

³⁹ Βλ. Σούδα, s.v. *τεχνίτης*.

⁴⁰ Η γνώση μπορεί να σχετίζεται και με την κατοχή επιδεξιότητας στο λόγο, όπως στο λήμμα *ρήτορος*, όπου ο όρος μεταξύ πολλών άλλων λέξεων ερμηνεύεται και ως *τεχνίτης, έντεχνος*. Βλ. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* IV, 20.

⁴¹ Βλ. Σούδα, s.v. *τεχνηθέντος*.

⁴² Βλ. Ησύχιος, s.v. *τεχνήματα*.

⁴³ Βλ. Σούδα, s.v. *τέχνην πεποιήται*.

⁴⁴ Βλ. Ησύχιος, s.v. *τέχνη*.

⁴⁵ Βλ. Σούδα, s.v. *τέχνη*.

⁴⁶ Βλ. Σούδα, s.v. *τεχνάζειν*.

⁴⁷ Βλ. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* IX, 133.

μάλιστα που θα αναμέναμε μια ερμηνεία που να προσεγγίζει εκείνη της εργασίας, όπως στα λήμματα *έργον* και *έργα*, επεξηγούνται αντιθέτως με αναφορές σε συγκεκριμένες ασχολίες, οι οποίες φαίνεται ότι αποτελούσαν τις πρωτεύουσες δραστηριότητες των αρχαίων (αγροτική εργασία, υφαντική). Όλες αυτές όμως οι λεπτές διαφοροποιήσεις των νοημάτων μαρτυρούν μια δραστηριοποίηση τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, οι διάφορες πτυχές της οποίας αποδίδονται λεξιλογικά μέσα από τους όρους αυτούς. Τα λεξιλογικά αυτά δεδομένα μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι στην αρχαία ελληνική κοινωνία δεν είχε ακόμη καθιερωθεί το είδος δραστηριοποίησης που σήμερα ονομάζουμε επάγγελμα.

Η περιήγηση όμως σε λεξικογραφικούς όρους θα μπορούσε να συμβάλλει στον εντοπισμό τεσσάρων βασικών χαρακτηριστικών που αφορούσαν τη μορφή της εργασίας⁴⁸. Από την ερμηνεία των λημμάτων *Εργάνη*, *πράττω* και *πόνος* εξάγεται το στοιχείο της χειρωνακτικής δραστηριότητας. Στα λήμματα *πράττων* και *τέχνη* εντοπίζεται το στοιχείο της γνώσης και της επιδεξιότητας, στα λήμματα *πραξις*, *δρων*, *έργον* και *τεχνήματα* το χαρακτηριστικό της παραγωγικής δραστηριότητας και τέλος στην προσέγγιση του όρου *μισθός* το στοιχείο της αμοιβόμενης εργασίας. Με βάση λοιπόν τα στοιχεία της χειρωνακτικής εργασίας, της γνώσης, της παραγωγής και της αμοιβής⁴⁹, θα επιχειρηθούν να εντοπισθούν οι ενέργειες της αρχαίας γυναίκας που ανταποκρίνονται σε αυτά τα χαρακτηριστικά και που θα μπορούσαν να αποτελέσουν το σύνολο της εργασιακής της δραστηριοποίησης.

⁴⁸ Τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνεται ότι ανταποκρίνονταν όχι μόνο στην εποχή συγγραφής των αρχαίων λεξικογράφων αλλά και στην κλασική εποχή, όπως ανιχνεύονται μέσα από τις πηγές της.

⁴⁹ Επειδή ο όρος *μισθός* αφορά ένα στοιχείο που απαιτεί ειδική οικονομική ανάλυση με βάση το σύνολο των κλασικών γραμματειακών πηγών που εμφανίζεται και επειδή η χρήση του θα συγγεόταν με τη σημερινή πολύπλοκη έννοιά του, προτιμάται στην παρούσα εργασία ο όρος *αμοιβή*, για να δηλώσει την απολαβή χρημάτων ή άλλων ειδών για τη γυναίκα της κλασικής εποχής.

2. Προϊστορική αναδρομή

α) Γυναικείες ασχολίες στη μινωική και μυκηναϊκή εποχή

Για τη Μινωική Κρήτη (2200-1450 π.Χ.) οι αρχαιολογικές ενδείξεις δεν διαφωτίζουν επαρκώς το είδος των γυναικείων ασχολιών. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν παρέχουν κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει

Εικόνα 1. Υδρία. Το «αγγείο των λιχμητήρων» (λιχμιστών). Αγρότες πηγαίνουν ή γυρίζουν από τη δουλειά τους τραγουδώντας. Από το ανάκτορο της Αγίας Τριάδας. 1550-1500 π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

τη συμμετοχή των γυναικών στην καλλιέργεια της γης.

Σε μια υδρία (εικ. 1) που χρονολογείται γύρω στο 1550-1500 π.Χ. και παριστάνει μια πομπή θεριστών που συμμετέχουν σε αγροτική εορταστική εκδήλωση, το λεγόμενο «αγγείο των λιχμητήρων»⁵⁰ (λιχμιστών), δεν υπάρχει καμιά γυναίκα ανάμεσα στους άρρενες αγρότες, να είναι και τυχαίο. Το γεγονός όμως ότι η κατεξοχήν αγροτική εορτή προς τιμήν της Δήμητρας, τα Θεσμοφόρια, τελούνταν κατά την κλασική εποχή μόνο από γυναίκες, θα μπορούσε να αποτελέσει

ένδειξη ότι και οι γυναίκες της προϊστορικής εποχής ασχολούνταν με τη γεωργία⁵¹. Γεγονός πάντως είναι ότι καμιά μινωική παράσταση, που έχει έρθει στο φως έως σήμερα, δεν επιβεβαιώνει την απασχόληση των γυναικών στους αγρούς⁵².

Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις, αν και ελάχιστες, που ωθούν στην κατεύθυνση ότι οι γυναίκες της Μινωικής Κρήτης απασχολούνταν στον τομέα της κεραμοποιίας. Από τη Μινωική εποχή σώζεται ένα αγαλμάτιο κεραμίστριας, που μπορεί να θεωρηθεί απόδειξη για την κατασκευή πήλινων αγγείων από γυναίκες⁵³. Η πληθώρα μάλιστα τεράστιων πήθων

⁵⁰ Μπροστά βαδίζει ο αρχιμουσικός και πίσω του τρεις τραγουδιστές, ενώ οι υπόλοιποι είναι εργάτες που πορεύονται ανά ζεύγη. Η αναπαράσταση πιθανώς να αποτελεί συνδυασμό θρησκευτικής και αγροτικής εορτής. Περισσότερα στοιχεία, καθώς και εικόνες του αγγείου αυτού βλ. Μαρινάτος, σσ. 102-103, πιν. 103-105.

⁵¹ Τη θεωρία αυτή διατυπώνει η Harrison, σσ. 167-179, 188-197.

⁵² Βλ. Schild, σσ. 51-52. Παρά την έλλειψη αρχαιολογικών τεκμηρίων, που και η ίδια η συγγραφέας επισημαίνει, θεωρεί πιθανή την ασχολία των γυναικών με τη γεωργία.

⁵³ Την πληροφορία για το αγαλμάτιο κεραμίστριας δίνει η Schild, σ. 52, χωρίς περαιτέρω στοιχεία.

που βρέθηκαν στις αποθήκες των μινωικών ανακτόρων για τη φύλαξη γεωργικών προϊόντων, είναι ενδεικτική για τον μεγάλο αριθμό εργατικού δυναμικού που θα απαιτούσε η κατασκευή τους. Πιθανόν λοιπόν στα εργαστήρια των μινωικών ανακτόρων, εκτός από άνδρες, να καταγίνονταν και γυναίκες με την κατασκευή πήλινων αγγείων⁵⁴.

Η ενασχόληση των γυναικών με την υφαντική στη Μινωική εποχή τεκμηριώνεται έμμεσα από ένα μεγάλο αριθμό από λίθινα βαρίδια αργαλειού (σφονδύλια), που βρέθηκαν σε γυναικείους, πιθανότατα, τάφους. Από την άλλη τα υφάσματα με τα οποία είναι φτιαγμένα τα πολύχρωμα φορέματα στις μινωικές τοιχογραφίες και στα ειδώλια από φαγεντιανή, πιθανόν να κατασκευάστηκαν από γυναικεία χέρια⁵⁵.

Για τη μυκηναϊκή κοινωνία του δεύτερου μισού της 2^{ης} χιλιετίας (1600-1200 π.Χ.) τα αρχεία των πινακίδων της Γραμμικής Β παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για τη γυναικεία δραστηριοποίηση. Σύμφωνα με τα «λογιστικά βιβλία» του ανακτόρου της Πύλου, δηλαδή τις πινακίδες της Γραμμικής Β, μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν εκεί αφορούσε γυναίκες. Η ανάγκη τέτοιων καταγραφών από τους γραφείς των ανακτόρων πιθανόν να οφείλεται στο ότι είχαν ανατεθεί ειδικά καθήκοντα σε ομάδες γυναικών⁵⁶. Οι γυναίκες που καταγράφονται στις πινακίδες δεν αναφέρονται ονομαστικά αλλά συνήθως προσδιορίζονται μέσα από την απασχόλησή τους⁵⁷.

Τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι γυναίκες στο πλαίσιο της οικονομίας των ανακτόρων παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη ποικιλία. Οι πινακίδες των αρχείων των ανακτόρων της Πύλου αναφέρουν την απασχόληση των γυναικών στα λουτρά, όπου πιθανώς επόπτευαν και προετοίμαζαν τη διαδικασία του λουτρού⁵⁸. Επίσης εργάζονταν και ως

⁵⁴ Βλ. Schild, σ. 52. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη του όρου της Γραμμικής Β' *ke-ra-mi-ja* (κεραμίστρια).

⁵⁵ Βλ. Schild, σ. 52. Προϊστορικά σύνεργα γνεσίματος και υφαντικής που βρέθηκαν στην Κνωσό χρονολογούνται στην τρίτη χιλιετία π. Χ. Για την εξέλιξη της υφαντουργίας στο Αιγαίο βάσει αρχαιολογικών δεδομένων βλ. Renfrew, σσ. 351-354 και στη Μεσόγειο γενικότερα βάσει ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων βλ. Barber (1992), σσ. 103-104.

⁵⁶ Βλ. Hooker, σ. 175.

⁵⁷ Ειδικότερα οι επιγραφές της συλλογής Αα της Πύλου περιέχουν στοιχεία που αφορούν το επάγγελμα ή την κοινωνική θέση των γυναικών. Οι πινακίδες περιέχουν τον αριθμό των γυναικών, την ασχολία τους και ορισμένες φορές την τοποθεσία εργασίας τους, βλ. Hooker, σ. 175 όπου περιγράφονται αναλυτικά τα στοιχεία τα οποία περιλαμβάνουν οι πινακίδες αυτής της συλλογής και σ. 174, όπου παρουσιάζονται ενδεικτικά ορισμένες επιγραφές που αφορούν ομάδες γυναικών. Επίσης, για το περιεχόμενο των πινακίδων που αναφέρονται σε γυναίκες και ενδεικτική πινακίδα βλ. Chadwick (1992), σσ. 25-26 και (1999), σ. 156-157, όπου αναφέρει ότι ο χαρακτηρισμός των γυναικείων ομάδων στις πινακίδες γίνεται ή με το επάγγελμα (π.χ. *re-wo-to-ro-ko-wo*, δηλαδή «λουτροκόμεζ», *ri-ne-ja* δηλαδή «υφάντριες λινών» κτλ.) ή με ένα γεωγραφικό επίθετο.

⁵⁸ Βλ. Ventris και Chadwick, σ. 160, πινακίδες 9, 10 (*re-wo-to-ro-ko-wo*, δηλαδή «λουτροκόμεζ») και Schild, σσ. 66-67, όπου η συγγραφέας επισημαίνει ότι η απασχόληση των γυναικών στα λουτρά δεν συνδέεται με την άσκηση ενός ορισμένου επαγγέλματος, αλλά αποτελεί μάλλον θρησκευτικό λειτουργήμα.

υπηρετικό προσωπικό των ανακτόρων⁵⁹. Οι περισσότερες όμως φαίνεται ότι ήταν εργάτριες στη βιοτεχνία υφαντών, όπου επεξεργάζονταν το μαλλί και το λινάρι, κατασκεύαζαν και διακοσμούσαν υφάσματα και έφτιαχναν ενδύματα⁶⁰. Υπήρχαν ακόμη γυναίκες που χαρακτηρίζονται δούλες και υπηρετούσαν διάφορες θεότητες, αναλαμβάνοντας το καθήκον της φροντίδας του ιερού θησαυρού⁶¹. Με βάση τις πινακίδες οι γυναίκες συνδέονται και με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, δηλαδή θερίζουν το κριθάρι, αλέθουν το στάρι και κοσκινίζουν το αλεύρι⁶². Παράλληλα με αυτές τις ασχολίες αναφέρονται επίσης γυναίκες τροφοί, κατάσκευάστριες κεφαλόδεσμου, μουσικοί, καθαρίστριες και εργάτριες εποχικές ή με ημερομίσθιο⁶³.

Από τα είδη των εργασιακών αυτών δραστηριοτήτων φαίνεται ότι άλλες γυναίκες απασχολούνταν εντός του ανακτόρου με οικιακές ασχολίες, ενώ άλλες αναλάμβαναν εργασίες που θα μπορούσαν να διεξαχθούν και εκτός αυτού (υφαντουργία, αγροτική εργασία, θρησκευτικά καθήκοντα). Δεν γνωρίζουμε αν κάποιες από τις εργαζόμενες διέμεναν εντός του ανακτόρου. Το γεγονός όμως ότι οι περισσότερες πινακίδες αναφέρουν ένα τοπωνύμιο που αφορά είτε την πρωτεύουσα του βασιλείου είτε κάποια επαρχιακή τοποθεσία θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτικό του τοπου κατοικίας τους⁶⁴.

Είναι δύσκολο να οριστεί η κοινωνική θέση των εργαζόμενων αυτών γυναικών. Σε μια τέτοια κοινωνία που διοικείται από έναν μονάρχη δεν μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά ελεύθερος κανένας άλλος εκτός από αυτόν τον ίδιο. Ελευθερία και δουλεία αποτελούσαν σχετικές έννοιες και το αντίστοιχο της κλασικής ελληνικής λέξης δούλη στη μυκηναϊκή ελληνική (*do-e-ra*), θα μπορούσε να ερμηνεύεται «αυτή που υπηρετεί ή βρί-

⁵⁹ Βλ. Ventris και Chadwick, σ. 160, πινακίδα 11 (*a-pi-qa-ro*, δηλαδή «αμφιπόλων»). Για τους τομείς εργασίας των γυναικών με βάση τις πινακίδες της Πύλου βλ. Schild, σσ. 66-67, Chadwick (1992), σ. 46 και (1999), σσ. 309-310 όπου χωρίζει τα γυναικεία επαγγέλματα σε δυο κατηγορίες: στην οικοτεχνία και στη βιοτεχνία.

⁶⁰ Βλ. Ventris και Chadwick, σσ. 158-159, 161, πινακίδες 3, 4, 8, 14, 15 (*pe-ki-ti-ra2-o*, δηλαδή «πέκτρια», εργάτριες που ξαίνουν μαλλί, *a-ra-ka-te-ja*, δηλαδή «γνέστρες», *ri-ne-ga-go*, δηλαδή γνέστρες λιναριού, *i-te-ja-o*, δηλαδή «ιστουργοί», γνέστρες). Για τους μυκηναϊκούς αυτούς όρους, που αποκαλύπτουν τα διαδοχικά στάδια της παραγωγής υφαντών βλ. Barber (1991), σ. 283.

⁶¹ Η πινακίδα Ae 303 καταγράφει γυναίκες δούλες του ιερού (*i-je-re-ja do-e-ra*, δηλαδή «δούλες της ιέρειας»). Για τις διαβαθμίσεις των γυναικείων υπηρεσιών όσον αφορά τον τομέα της θρησκείας βλ. Chadwick (1992), σ. 46 και αναλυτικότερα Hooker, σσ. 178-179.

⁶² Βλ. Ventris και Chadwick, σ. 158, πινακίδα 1 (*ma-re-ti-ri-ja*, δηλαδή «αλέστρες»).

⁶³ Βλ. Ventris και Chadwick, σσ. 158-161, πινακίδες 2, 7, 12, 13 (*a-ke-ti-ra2*, δηλαδή «αγέτρια», τροφός, *a-pu-ko-wo-ko*, δηλαδή «κατασκευάστρια κεφαλόδεσμου», *pa-ke-te-ja-o-ge*, δηλαδή «μουσικοί», *ka-ru-ti-je-ja-o-ge*, δηλαδή «εποχικές εργάτριες», *e-ke-ro-qa-no-ge*, δηλαδή «έμμισθες εργάτριες», *pa-wo-ko-ge*, δηλαδή «εποχικές εργάτριες»), (οι μεταφράσεις των περισσότερων λέξεων αποδίδονται σχετικά ελεύθερα) και Schild, σ. 67.

⁶⁴ Από το συνολικό αριθμό των 750 εργαζόμενων γυναικών του βασιλείου της Πύλου, οι 450 εργάζονταν στην περιοχή αυτή, και πιθανόν στο συγκρότημα οικοδομημάτων που, όπως απέδειξαν οι ανασκαφείς, περιστοιχίζετο το λόφο πάνω στον οποίο ήταν χτισμένο το ανάκτορο. Οι υπόλοιπες γυναίκες βρίσκονταν σε άλλα μέρη της επαρχίας, βλ. Chadwick (1999), σσ. 161, 311.

σκεται σε εξάρτηση»⁶⁵. Η σχέση αυτή εξάρτησης φαίνεται από τη μια με την προσφορά άμισθης εργασίας προς το κράτος και από την άλλη με την υποχρέωση του ανακτόρου να συντηρεί τις εργαζόμενες με την παροχή μερίδων συσσιτίου⁶⁶.

Τα παραγώμενα προϊόντα υφαντικής και αγροτικής φύσεως προωθούνταν από το ανάκτορο για την κάλυψη των αναγκών της βασιλικής οικογένειας και των μελών της Αυλής, για την εσωτερική εμπορεία και πιθανότατα για εξαγωγή⁶⁷. Σε μια αγορά τόσο ελεγχόμενη όσο η μυκηναϊκή φαίνεται δύσκολο ένας ιδιώτης να διενεργεί ανεξάρτητος εμπορικές συναλλαγές. Αν και δεν είναι απίθανο να υπήρχε πράγματι στις μυκηναϊκές πόλεις μια μορφή «λαϊκής αγοράς», ωστόσο δεν έχουν ακόμα βρεθεί μαρτυρίες που να υποστηρίζουν την ύπαρξη μιας διαμορφωμένης ομάδας εμπόρων⁶⁸.

β) Η γυναικεία εργασία στην ομηρική κοινωνία

Ο κόσμος των ομηρικών επών, παρόλο το εκτεταμένο μυθολογικό του περιεχόμενο, αποτελεί μοναδική πηγή που θα μπορούσε να αποδειχθεί πολύτιμη για την άντληση στοιχείων σχετικά με τη γυναικεία εργασία, που αφορά την περίοδο πριν την αρχαϊκή εποχή.

Ύφανση

Η ουσία της οικιακής δραστηριότητας της ομηρικής γυναίκας είναι να γνέθει και να υφαίνει παράγοντας υφαντά και ενδύματα προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες του οίκου. Ο αργαλειός της δέσποινας του οίκου βρίσκεται στο κέντρο του μεγάρου, από όπου μπορεί να υφαίνει και να επιβλέπει την εργασία των υπηρετριών της⁶⁹. Ο Έκτορας συμβουλεύει την Ανδρομάχη:

*«Ἄλλ' εἰς οἶκον ἰουσα τὰ σ' αὐτῆς ἔργα κόμιζε,
ιστόν τ' ἠλακάτην τε, καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε*

⁶⁵ Βλ. Chadwick (1999), σσ. 152-153 και Hooker, σ. 175. Ο Chadwick (1992), σ. 46 και (1999), σ. 154, διατηρεί κάποια επιφύλαξη για το αν πρόκειται για δούλες ή όχι, καθώς δεν ονομάζονται «σκλάβες», όπως αποκαλούνται οι εργάτες άνδρες, και επισημαίνει ότι ίσως η διάκριση ανάμεσα στον δούλο και τον ελεύθερο δεν οριοθετούνταν τόσο αυστηρά όπως στη μεταγενέστερη Ελλάδα. Για στοιχεία σχετικά με τη ζωή των δούλων γυναικών και τη μορφή του θεσμού αυτού βλ. Chadwick (1999), σσ. 308-309.

⁶⁶ Βλ. Ruiperez και Melena, σ. 144.

⁶⁷ Όσον αφορά υφαντουργικά προϊόντα εξαιρετικής κατασκευής πιθανόν να συσχετιζόνταν με την ανταλλαγή δώρων, ένα σύστημα αντιπραγματισμού, το οποίο διείπε το διεθνές εμπόριο κατά το δεύτερο ήμισυ της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., βλ. Chadwick (1999), σ. 307 και Ruiperez και Melena, σ. 171.

⁶⁸ Βλ. Chadwick, σ. 324.

⁶⁹ Βλ. Schild, σ. 151-152, η συγγραφέας αναφέρει ότι η υφαντική αποτελεί την κατεξοχήν γυναικεία απασχόληση, τα «έργα γυναικών», στα οποία αντιπαρατίθεται η τυποποιημένη έκφραση «ανδρών έργα» για την καλλιέργεια της γης. Για την ομηρική κοινωνία όμως αυτή η εργασία ως η κύρια απασχόληση των ανδρών, όπως επισημαίνει η Schild, δεν ισχύει όπως θα δούμε στη συνέχεια.

έργον εποίχεσθαι· πόλεμος δ' άνδρεσσι μελήσει πασι».

Μόνο έλα, πήγαινε σπίτι μας και τις δούλες σου κοίτα, τη ρόκα σου, τον αργαλειό και πρόσταζε τις δούλες να τρέξουν στη δουλειά· για τον πόλεμο οι άνδρες θα φροντίσουν⁷⁰.

Στα λόγια του Έκτορα διαφαίνεται ένας διαχωρισμός των δικαιοδοσιών των δυο φύλων. Κύριο μέλημα των γυναικών είναι ο αργαλειός και η ηλακάτη (ρόκα) ενώ για τους άνδρες ο πόλεμος. Η φράση επαναλαμβάνεται δυο φορές στην Οδύσσεια. Την πρώτη όταν η Πηνελόπη ακούγοντας τον Φήμιο να τραγουδά τις συμφορές των Αχαιών τον παρακαλεί να σταματήσει, ο Τηλέμαχος της απαντά με τα ίδια λόγια αντικαθιστώντας τη λέξη πόλεμο με τη λέξη μύθο (*μυθος δ' άνδρεσσι μελήσει πασι*)⁷¹.

Εικόνα 2. Ανάγλυφη παράσταση χάλκινης ασπίδας από την Ολυμπία και η σχεδιαστική αναπαράστασή της. Απεικονίζει μάλλον την απαγωγή της Ελένης από τον Πάρη, ο οποίος φέρει πλήρη πολεμική εξάρτυση (κράνος, θώρακα, ξίφος και περικνημίδες), ενώ η Ελένη κρατάει ρόκα και αδράχτι μαζί με το στεφάνι του γάμου της. 560π.Χ. Μουσείο Ολυμπίας.

Τη δεύτερη φορά λίγο πριν τη μνηστηροφονία, όταν η Πηνελόπη επεμβαίνει για να δοθεί το τόξο στον Οδυσσέα, ο Τηλέμαχος την προτρέπει να ασχοληθεί με τον αργαλειό της, ενώ η δουλειά του τόξου αφορά τους άνδρες (*τόξον δ' άνδρεσσι μελήσει πασι*)⁷². Ο αυστηρός διαχωρισμός των δικαιοδοσιών ανδρών και γυναικών θα μπορούσε να ανιχνευθεί και στην ανάγλυφη παράσταση χάλκινης ασπίδας από την Ολυμπία (εικ. 2). Απεικονίζεται η απαγωγή της Ελένης από τον Πάρη, ο οποίος φέρει πλήρη

⁷⁰ *Ιλιάδα* Ζ, 490-492. Βλ. Τζαχίλη (1987), σ. 34.

⁷¹ *Οδύσσεια* α, 356-359.

⁷² *Οδύσσεια* φ, 350-353. Βλ. Τζαχίλη (1987), σ. 34. Η συγγραφέας με βάση τα αναφερθέντα παραδείγματα καταλήγει ότι, στην ομηρική κλίμακα αξιών, η σταθερά αυτή επαναλαμβανόμενη έκφραση δηλώνει ότι πρόκειται για πράξεις που ισοζυγιάζουν, άλλης τάξης και φύσης, αλλά αντίστοιχες.

πολεμική εξάρτηση, ενώ η Ελένη κρατά τη ρόκα και το αδράχτι, σύνεργα που μοιάζει να μην αποχωρίζεται ακόμα και τη στιγμή της αρπαγής της. Ο τρόπος απεικόνισης της ηρωίδας αναδεικνύει το συμβολικό χαρακτήρα των δυο αυτών υλικών στοιχείων. Για τους άνδρες ο πόλεμος, ο λόγος και η δοκιμασία ανήκουν στο χώρο των αρμοδιοτήτων τους, ενώ για τις γυναίκες ο αργαλειός και η ηλακάτη αποτελούν την κύρια απασχόληση που παρουσιάζεται στον ομηρικό κόσμο να συμβολίζει τη γυναικεία υπόσταση.

Στην επική ποίηση, ο αργαλειός δηλώνει τη γυναίκα την πολυάσχολη, που δεν την έβλεπαν μόνο τα πρόσωπα που η ίδια επέβλεπε αλλά και όσοι έρχονταν ως επισκέπτες. Η υφαντική γίνεται έτσι μέσο προσωπικής επίδειξης των ικανοτήτων της οικοδέσποινας. Όταν ο Οδυσσεάς μπαίνει στο παλάτι του Αλκίνοου, το πρόσωπο που αντικρίζει είναι η βασίλισσα Αρήτη να γνέθει μαζί με τις θεραπαινίδες της:

*«Αλλ' οπότ' αν σε δόμοι κεκύθωσι και αυλή,
ωκα μάλα μεγάροιο διελθέμεν, όφρ' αν ίκηαι
μητέρ' εμήν· η δ' ησται επ' εσχάρη εν πυρός αυγη,
ηλάκατα στρωφωσ' αλιπόρφυρα, θαυμα ιδέσθαι,
κίονι κεκλιμένη· δμωαί δε οι είατ' όπισθεν».*

Κι όταν στο σπίτι και στην αυλή μπεις, πέρασε γοργά του παλατιού τις εισόδους μέχρι να φτάσεις στη μητέρα μου που θα 'ναι καθισμένη κοντά στη λάμψη της φωτιάς, γνέθοντας πορφυρό μαλλί, πράγματι θαυμαστό, στο στύλο ακουμπισμένη, και οι δούλες πίσω της καθισμένες⁷³.

Η Ναυσικά εδώ φαίνεται να τονίζει τα υπέροχα υφαντά της μητέρας της, επαινώντας έτσι την επιδεξιότητά της. Η Ελένη, ακόμα και όταν συνομιλεί με τον Μενέλαο, επιδίδεται ταυτόχρονα στο γνέσιμο. Προβάλλει μαζί με τις δούλες της, που η κάθε μια κρατά τα σύνεργα του γνεσίματος, και παίρνει την αρμόζουσα θέση της κοντά στον Μενέλαο και τους καλεσμένους του:

*«Εκ δ' Ελένη θαλάμοιο θυώδεος υσπορόφοιο
ήλυθεν Αρτέμιδι χρυσηλακάτω εικυια.
Τη δ' άρ' άμ' Αδρήστη κλισίην εύτυκτον έθηκεν,
Αλκίπη δε τάπητα φέρειν μαλακου ερίοιο,
Φυλώ δ' αργυρέον τάλαρον φέρε, τον οι έδωκεν
Αλκάνδρη...»*

Η Ελένη από τα δωμάτιά της τα μοσκομυρισμένα πρόβαλλε σαν την Άρτεμη τη χρυσοδόξαρη. Μαζί της ήρθε η Άδραστη που έφερε και τοποθέτησε ένα σκαμνί για εκείνη, όμορφα διακοσμημένο. Η Αλκίπ-

⁷³ Οδύσσεια ζ, 303-307.

πη έφερε απαλό μάλλινο χαλί και η Φυλώ ένα αργυρό πανέρι, που 'χε κάνει δώρο η Αλκάντρα σε αυτήν⁷⁴.

Το γνέσιμο γίνεται εδώ σύμβολο της κυρίας του οίκου, της επιδεξιότητας και των αρετών της. Το ίδιο συμβαίνει και με την Πηνελόπη, η οποία είναι παρούσα με τη ρόκα της, όταν ο Τηλέμαχος κάθεται σε δείπνο μαζί με τον ξένο, τον Οδυσσέα, που του διηγείται τις περιπέτειες του ταξιδιού του:

«Μήτηρ δ' αντίον ιζε παρά σταθμόν μεγάροιο κλισμω κεκλιμένη, λέπτ' ηλάκατα στρωφωσα».

Απέναντι η μητέρα του κάθισε σε σκαμνί, σε στύλο ακουμπισμένη, γνέθοντας εξαίσιας ίνες μαλλιού⁷⁵.

Ο αργαλειός και η ρόκα λοιπόν αποτελούν στοιχεία που υπογραμμίζουν τη γυναικεία δεξιοτήτα και χρησιμεύουν σαν «στολίδι» για τις γυναίκες.

Εικόνα 3. Σχεδιαστική αναπαράσταση της διακόσμησης ενός σκύφου από το Chiusi. Ο Τηλέμαχος και η μητέρα του Πηνελόπη μπροστά στον αργαλειό της, όπου κρέμεται υφαντό με εξαίσια σχέδια. 460/450 π.Χ. Chiusi, Museo Civico.

Ορισμένες παραστάσεις επίσης επιδεικνύουν τις ικανότητες των ομηρικών γυναικών στην υφαντική μέσα από τα εξαίσια σχέδια των υφαντών, τονίζοντας τον επιδεικτικό και συμβολικό χαρακτήρα αυτής της οικιακής εργασίας. Χαρακτηριστικό είναι το υφαντό της Πηνελόπης, όπως αναπαριστάται σε αγγεογραφία σκύφου, που με τα εξαίσια σχέδιά του αναδεικνύεται σε έργο τέχνης (εικ. 3)⁷⁶. Τα ποικίλα αυτά σχέδια που κοσμούν τα υφαντά των ομηρικών τεχνιτριών σε κάποιες περιπτώσεις γίνονται μέσο διήγησης ιστοριών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το υφαντό που υφαίνει η Ελένη στο θάλαμό της στην Τροία, το οποίο κοσμείται με αναπαραστάσεις από τους αγώνες των Τρώων και των Αχαιών:

«Η δε μέγαν ιστόν ύφαινε, δίπλακα πορφυρέην, πολέας δ' ενέπασσεν αέθλους Τρώων θ' ιπποδάμων και Αχαιων χαλκοχιτώνων, ους έθεν είνεκ' έπασχον υπ' Άρηος παλαμάων».

Και εκείνη ύφαινε μεγάλο πορφυρό διπλόφαρδο πανί διακοσμημένος με πολλούς αγώνες για τους αλογο-

⁷⁴ Οδύσσεια δ, 121-126.

⁷⁵ Οδύσσεια ρ, 96-97.

⁷⁶ Για περισσότερα στοιχεία και λεπτομερή περιγραφή του αργαλειού αυτής της παράστασης βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 164.

δαμαστές Τρώες και για τους χαλκοθώρακους Αχαιοί που χάρη της ίδιας τραβούσανε πολλά από τα χέρια του Άρη⁷⁷.

Στο ύφασμα εδώ που υφαίνει, η ηρωίδα αναπαριστά τις ίδιες μάχες που ο Όμηρος τις εκτυλίσσει στο έπος του. Η Ελένη από παθητικό πρόσωπο του έπους μοιάζει να παίρνει τη θέση του ποιητή και το υφαντό να αναδεικνύεται μεταφορικά σε αντικείμενο διήγησης, σε ποίημα⁷⁸. Όπως ο αρχαίος σχολιαστής αυτού του χωρίου επισημαίνει "ο ποιητής παρουσιάζει ένα άξιο αρχέτυπο της δικής του ποιητικής τέχνης"⁷⁹. Η περίπτωση αυτή αντανακλά την παρατήρηση του Claude Levi-Strauss, με την οποία καταλήγει στο έργο του *Elementary Structures of Kinship*, ότι "οι γυναίκες είναι σαν λέξεις και δεν αποτελούν απλά ένα σημείο και τίποτα άλλο, αλλά είναι επίσης οι δημιουργοί των σημείων"⁸⁰. Η Ελένη εμφανίζεται να είναι ταυτόχρονα παθητικό υποκείμενο και δημιουργός του εμβλήματος του πολέμου, μέσα από τη μεταφορική χρήση της υφαντικής ως όργανο ποιητικού λόγου⁸¹.

Στην ομηρική κοινωνία, οι γυναίκες των κατώτερων τάξεων δεν εμφανίζονται να υφαίνουν για λογαριασμό τους⁸². Στην *Ιλιάδα* συναντούμε την περίπτωση μιας γυναίκας (*γυνή χερνητις*) που εργάζεται γνέθοντας μαλλί, το οποίο πουλά για να αναθρέψει τα παιδιά της:

«*Αλλ' έχον ως τε τάλαντα γυνή χερνητις αληθής,
ή τε σταθμόν έχουσα και είριον αμφίς ανέλκει
ισάζουσ' , ίνα παισίν αεικέα μισθόν άρηται*».

Κι αυτοί (Τρώες και Αχαιοί) κρατούσαν στη μάχη, απaráλλαχτα με ζυγαριάς παλάντζες, που την κρατάει μια τίμια εργάτιδα ψηλά και ισοζυγιάζει μαλλί και βαρίδια, φτωχοπόρεψη να δώσει στα παιδιά της⁸³.

Η τέχνη της υφαντικής χρησιμοποιείται από τις δούλες των ανακτόρων και για θρησκευτικό σκοπό, όπως οι σκλάβες του ανακτόρου της Τροίας.

⁷⁷ *Ιλιάδα* Γ, 125-128.

⁷⁸ Οι J. Scheid και J. Svenbro σσ. 116, 135, τοποθετούνται κατά της μεταφορικής ερμηνείας αυτού του χωρίου. Υποστηρίζουν ότι η μεταφορά της Ελένης από υφάντρια σε ποιήτρια επιδρά και στον Όμηρο, ο οποίος παίρνει αντίστοιχα τη θέση αυτού που υφαίνει τον ποιητικό λόγο. Έτσι όμως διασπάται ο δεσμός του ποιητή με τη Μούσα που τον εμπνέει. Μια τέτοια λοιπόν μεταφορική ερμηνεία της σκηνής, για τους Scheid και Svenbro, δεν μπορεί να ισχύει. Από την άλλη η Bludell σ. 69 αναφέρει το παράδειγμα της Ελένης για να δείξει ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούν τα υφάσματα κατά τρόπο λογοτεχνικό, προκειμένου να διηγηθούν μέσω αυτών ιστορίες.

⁷⁹ Βλ. Bergren, σσ. 79-80, όπου αναλύεται η μορφή της Ελένης και στα δυο έπη της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, από την μια ως παθητικό πρόσωπο των ποιημάτων και από την άλλη ως υφάντρια του ποιητικού λόγου.

⁸⁰ Βλ. Levi-Strauss, σσ. 568-570 και Bergren, σ. 75, η οποία αναφέρεται στην άποψη του Levi-Strauss.

⁸¹ Για τη σύνδεση της άποψης του Levi-Strauss με τη γυναίκα και τη μεταφορική χρήση της ύφανσης βλ. Bergren, σ. 76.

⁸² Βλ. Schild, σ. 153, η συγγραφέας, παρ' όλη την έλλειψη στοιχείων, αναφέρει ως βέβαιο ότι οι γυναίκες αυτές θα φρόντιζαν και για την κατασκευή του ρουχισμού της οικογένειάς τους.

⁸³ *Ιλιάδα* Μ, 433-435.

Οι Σιδώνιες αιχμάλωτες ύφαιναν τον πλούσιο πέπλο, αυτόν που η Εκάβη πρόσφερε στη θεά Αθηνά για να βοηθήσει τους Τρώες στην τύχη του πολέμου:

*« Ένθ' ἔσαν οἱ πέπλοι παμποίκιλα ἔργα γυναικῶν Σιδονίων...
των ἐν' αἰραμένη Ἐκάβῃ φέρε δῶρον Ἀθήνῃ,
ὅς κάλλιστος ἔην ποικίλμασιν ἠδέ μέγιστος,
αστήρ δ' ὡς ἀπέλαμπεν».*

Εκεί βρίσκονταν οι πέπλοι, πλούσια κεντημένοι, από τις Σιδώνιες γυναίκες... η Εκάβη πήρε έναν από αυτούς, αυτόν που ήταν ο πιο ωραίος και ο πιο πλούσιος στο κέντημα, και αυτός που έλαμπε σαν αστέρι, και τον πρόσφερε στην Αθηνά⁸⁴.

Οι δούλες επίσης αναλάμβαναν να καλύψουν τις ανάγκες της ένδυσης των ομηρικών ανακτόρων. Η Ευρύκλεια αναφέρει ότι ανέλαβε να διδάξει την τέχνη της ύφανσης σε πενήντα δούλες του ανακτόρου του Οδυσσέα:

*«Πεντήκοντα τοι εἰσιν ἐνὶ μεγάροισι γυναῖκες
δμοαί, τας μὲν τ' ἔργα διδάξαμεν ἐργάζεσθαι,
εἰριά τε ζαίνειν καὶ δουλοσύνην ἀνέχεσθαι».*

Υπάρχουν πενήντα γυναίκες δούλες στα ανάκτορα, τις οποίες διδάξαμε να εκτελούν τα καθήκοντά τους, να ξαίνουν μαλλί και να ανέχονται τη δουλεία⁸⁵.

Τα ποιήματα λοιπόν μας προσφέρουν ελάχιστα στοιχεία για τη ζωή των γυναικών των κατώτερων τάξεων, ενώ για το πλήθος των υπηρετριών παρατηρούμε να εμφανίζονται συχνά ανώνυμες στη σκιά της οικοδέσποινας ή της επώνυμης οικονόμου, προετοιμάζοντας το μαλλί και υφαίνοντας⁸⁶.

Νερό και οι εργασίες του: μεταφορά, λουτρό, πλύσιμο ρούχων

Την επίπονη εργασία της άντλησης και μεταφοράς του νερού για τις ανάγκες του οίκου αναλάμβαναν εκτός από τις γυναίκες του υπηρετικού προσωπικού⁸⁷ και οι κόρες των ευγενών. Στην πηγή ανατρέχουν οι κόρες του Ελευσίνιου βασιλιά Κελεού, που με χάλκινες υδρίες παίρνουν το *ὕδωρ εὐήρυτον* (νερό που αντλείται εύκολα) για το παλάτι, συναντώντας τη θεά Δήμητρα με την ανθρώπινη μορφή μιας ηλικιωμένης:

*«Τὴν δε ἶδον Κελεοιο Ἐλευσινίδαο θύγατρῶν
ἐρχόμεναι μεθ' ὕδωρ εὐήρυτον ὄφρα φέροιεν
κάλλισι χαλκείησι φίλα πρὸς δῶματα πατρός».*

⁸⁴ *Ιλιάδα* Ζ, 289-290, 293-295. Βλ. Τζαχίλη (1987), σ. 36, όπου μαζί με άλλα παραδείγματα αναγνωρίζεται η αξία των ομηρικών τεχνιτριών, καθώς αποτελούν πηγή αγαθών.

⁸⁵ *Οδύσσεια* χ, 421- 423.

⁸⁶ Βλ. Mosse (1993), σ. 34, όπου η ανωνυμία αυτών των γυναικών αντιπαρατίθεται στην πλούσια και σύνθετη εικόνα που προσφέρουν τα επικά ποιήματα για τις συζύγους των ηρώων.

⁸⁷ *Οδύσσεια* υ, 147-158, όπου η Ευρύκλεια προστάζει τις υπηρετρίες να φέρουν νερό από την πηγή.

Τότε την είδαν του Ελευσίνιου Κελεού οι θυγατέρες, καθώς έρχονταν για να φέρουνε το ευάντλητο νερό με χάλκινες υδρίες στα πατρικά τους δώματα⁸⁸.

Η πηγή αποτελούσε χώρο συνάντησης των γυναικών αλλά φαίνεται να χρησίμευε και ως τόπος όπου θα μπορούσαν ξένοι να πάρουν πληροφορίες, όπως στην περίπτωση της κόρης του βασιλιά των Λαιστρυγόνων, η οποία πηγαίνοντας στην πηγή συναντά τους συντρόφους του Οδυσσέα, που της ζητούν πληροφορίες για τη χώρα της:

*«Κουρη δε ζύμβληντο προ άστεος υδρευουση,
θυγατέρ' ιφθίμη Λαιστρυγόνος Αντιφάτου.
Η μεν άρ' ες κρήνην κατεβήσετο καλλιρέεθρον
Αρτακίην· ένθεν γαρ ύδωρ προτί άστν φέρεσκον·
οι δε παριστάμενοι προσεφώνεον εκ τ' ερέοντο
ος τις τωνδ' είη βασιλευς και οισιν ανάσσοι».*

Και εκεί μπροστά στην πόλη του βασιλιά την κόρη του Λαιστρυγόνιου Αντιφάτη, που πήγαινε να γεμίσει νερό από την Αρτακία πηγή, την όμορφη βρύση, που από εκείνης το νερό κουβαλούσαν στην πόλη. Κοντά της πηγαίνουν και στέκονται και στην κοπελιά μιλούν και τη ρωτούν ποιος είναι ο λαός και ο βασιλιάς της χώρας ετούτης⁸⁹.

Εικόνα 4. Αναθηματικό ανάγλυφο που παριστάνει την αναγνώριση του Οδυσσέα από την Ευρύκλεια. Πίσω η Πηνελόπη υφαίνει σε έναν μεγάλο κάθετο αργαλειό. Ανάγλυφο από τους Γόννους της Θεσσαλίας. Τέλη 4^{ου} αι. π.Χ. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Η στενή σχέση των γυναικών με το νερό και τα ενδύματα υποδηλώνει τους κύριους τομείς απασχόλησης της ομηρικής γυναίκας. Στο αναθηματικό ανάγλυφο του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 4)⁹⁰, απεικονίζεται η σκηνή του λουτρού και της αναγνώρισης του Οδυσσέα από την Ευρύκλεια, με την Πηνελόπη πίσω να

υφαίνει σε ένα μεγάλο αργαλειό. Η παράσταση συνδυάζει την υφαντική και την παροχή του λουτρού στους φιλοξενούμενους. Τους ξένους βοη-

⁸⁸ Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα, στ. 105-107. Βλ. Lefkowitz, σ. 67, για τις σχέσεις και τα αισθήματα που εξέφραζαν οι μυθικές γυναίκες μεταξύ τους (π.χ. συμπάθεια των θυγατέρων του Κελεού για την ηλικιωμένη γυναίκα στην πηγή).

⁸⁹ Οδύσσεια κ, 105-110.

⁹⁰ Για την περιγραφή του αναγλύφου βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 166.

θούν συνήθως στο λουτρό οι υπηρέτριες αλλά κανονικά η οικοδέσποινα ή μια από τις θυγατέρες αναλαμβάνει να εκπληρώσει αυτό το καθήκον⁹¹. Η Πολυκάστη, κόρη του Νέστορα, λούζει τον Τηλέμαχο και στη συνέχεια τον ντύνει με χιτώνα:

*«Τόφρα δε Τηλέμαχον λουσεν καλή Πολυκάστη,
Νέστορος οπλοτάτη θυγάτηρ Νηληιάδαο.
Αυτάρ επει λουσέν τε και έχρισεν λίπ' ελαίω,
αμφί δε μιν φάρος καλόν βάλεν ηδέ χιτώνα».*

Στο μεταξύ η όμορφη Πολυκάστη, η πιο μικρή κόρη του Νέστορα, γιου του Νηλέα, έλουσε τον Τηλέμαχο. Και όταν τον έλουσε μετά με μυρωμένο λάδι τον χρίει και με χλαμύδα όμορφη και χιτώνα τον ντύνει⁹².

Τις περισσότερες φορές οι σκηνές λουτρού αφορούν άνδρες, που δέχονται τις περιποιήσεις των γυναικών, οι οποίες αναλαμβάνουν το λουτρό και την ένδυσή τους⁹³.

Άμεση σχέση με τα υφάσματα που κατασκευάζει η γυναίκα και το νερό έχει το πλύσιμο των ρούχων. Την αρμοδιότητα αυτή φαίνεται να εκπληρώνει όχι μόνο το υπηρετικό προσωπικό αλλά και η ίδια η οικοδέσποινα ή οι θυγατέρες του οίκου. Η κόρη του βασιλιά των Φαίακων, Ναυσικά, αναλαμβάνει με τη βοήθεια των υπηρετριών το πλύσιμο των ρούχων του σπιτιού. Οι δούλοι, με προσταγή του βασιλιά, φορτώνουν σε μια άμαξα τα ρούχα και η Ναυσικά οδηγώντας τη με τη συντροφιά των κοριτσιών πηγαίνει στο ποτάμι. Ξελεύουν τα μουλάρια και απλώνουν τα ρούχα στις ποταμίσιες γούρνες (πλυνοί), όπου πλένονται ουσιαστικά χωρίς πολύ κόπο από τη φυσική δύναμη του τρεχούμενου νερού που έρχεται με ορμή:

*«Αι δ' ότε δη ποταμοιο ρόον περικαλλέ' ίκοντο,
ένθ' η τοι πλυνοί ησαν επηετανοί, πολύ δ' ύδωρ
καλόν υπεκπρόρεεν μάλα περ ρυπόωντα καθηραι,
ένθ' αι γ' ημιόνους μεν υπεκπροέλυσαν απήνης.
Και τας μεν σευαν ποταμόν πάρα δινήεντα
τρώγειν άγρωστιν μελιηδέα· ται δ' απ' απήνης
είματα χερσίν έλοντο και εσφόρεον μέλαν ύδωρ,
στειβον δ' εν βόθροισι θοως έριδα προφέρουσαι».*

Και στο πανώριο ρέμα όταν έφτασαν του ποταμού εκεί που είχαν ολοχρονίς τις γούρνες κι έτρεχαν από κάτω νερά πολύ καθαρά, και τα ρούχα άσπριζαν, όσο βρώμικα κι

⁹¹ Βλ. Schild, σ. 157.

⁹² *Οδύσσεια* γ, 464-467.

⁹³ Δεν λείπουν όμως και περιγραφές λουτρού με πρωταγωνίστριες γυναίκες. Για περισσότερα βλ. Schild, σσ. 157-158. Η σκηνή του μπάνιου επαναλαμβάνεται κάθε φορά που ένας φιλοξενούμενος φτάνει από μακριά στην οικία ενός ήρωα, βλ. Mosse (1993), σ. 32.

αν ήταν, οι κοπέλες τα μουλάρια ξέζεψαν κάτω από το αμάξι και στου πολύστροβου ποταμού τους αγρούς τα αμολούν να βόσκουν τον γλυκό τον άγουστρο. Και εκείνες από το αμάξι πήραν τα ρούχα και τα βούτηξαν στα σκοτεινά νερά της γούρνας και τα ζουλούσαν, συναγωνιζόμενες ποια πρώτη θα τέλειωνε⁹⁴.

Μετά τα τοποθετούν με τη σειρά στην άκρη του ποταμού για να στεγνώσουν και στο διάστημα αυτό οι νέες κάνουν μπάνιο, τρώνε, παίζουν και χορεύουν:

*«Αι δε λοεσσάμενοι και χρισάμενοι λίπ' ελαίω
δειπνον έπειθ' είλοντο παρ' όχθησιν ποταμοιο,
είματα δ' ηελίοιο μένον τερσήμεναι αυγη.
Αυτάρ επει σίτου τάρφθεν δμωαί τε και αυτή,
σφαίρη ται δ' άρ' έπαιζον, από κρήδεμνα βαλουσαι-
τησι δε Ναυσικάα λευκώλενος ήρχετο μολπης».*

Και σαν λούστηκαν κι αυτές και αλείφτηκαν με λάδι, έκατσαν στου ποταμού τις όχθες να φάνε μαζί, αφήνοντας στο πλάι τους τα ρούχα τα πλυμένα στον ήλιο να στεγνώσουν που τα 'χαν απλωμένα. Και σαν χάρηκαν το φαί οι δούλες και η κόρη, έβγαλαν τους πέπλους τους κι έπαιζαν τη μπάλα· και η ασπροχέρα Ναυσικά ξεκινά να γλυκοτραγουδά⁹⁵.

Η Ναυσικά και οι συντρόφισσές της μετατρέπουν την εργασία του πλυσίματος των ρούχων σε χαρούμενο γεγονός που δίνει την ευκαιρία για διασκέδαση και παιχνίδια⁹⁶.

Παρασκευή και διανομή άρτου

Η επεξεργασία των δημητριακών μετά το θερισμό και η ευθύνη για την προετοιμασία του ψωμιού φαίνεται ότι ανήκε επίσης στις δικαιοδοσίες της ομηρικής γυναίκας. Το άλεσμα του σταριού απασχολούσε τις υπηρέτριες των μεγάλων οίκων, όπως οι *δμωαί* του ανακτόρου του Αλκίνοου:

«Πεντήκοντα δε οι δμωαί κατά δωμα γυναικες

⁹⁴ *Οδύσσεια* ζ, 85-92. Οι ποταμίσιες γούρνες της σκηνης αυτής μοιάζουν με σύγχρονο νεροτριβίο, το οποίο αποτελεί το τελευταίο στάδιο κατασκευής των υφασμάτων και κυρίως των μάλλινων. Εκεί τα ρούχα περιδινούνται αδιάκοπα όσο διάστημα χρειάζεται για να «φουσκώσουν» και να «ρίξουν μαλλί». Περισσότερα στοιχεία για το μηχανισμό και το σκοπό του, καθώς και σχετικές εικόνες, βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 255, 257-259.

⁹⁵ *Οδύσσεια* ζ, 99-100. Αναλυτική περιγραφή της σκηνης βλ. Schild, σ. 158.

⁹⁶ Και στη σύγχρονη Ελλάδα, στο πλαίσιο της μικρής κοινότητας, οι γυναίκες ζουν αναλόγως το ίδιο γεγονός, βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 259. Για τις εξόδους διασκέδασης των αρχαίων γυναικών βλ. Burton, σσ. 143-165.

αι μὲν αλετρεύουσι μύλης ἐπὶ μήλοπα καρπὸν».

Πενήντα σκλάβες υπήρχαν στο ανάκτορο, από τις οποίες ορισμένες άλεθαν το στάρι στο μύλο⁹⁷.

Το ψήσιμο του άρτου δεν αναφέρεται άμεσα ως εργασία των γυναικών. Δυο όμως χωρία της *Οδύσσειας* μας επιτρέπουν εμμέσως να συμπεράνουμε ότι και αυτή τη δουλειά εκτελούσαν οι γυναίκες. Στο πρώτο οι γυναίκες των συμποσιαστών του Μενελάου εφοδιάζουν τους συζύγους τους με το ψωμί που προορίζεται για το δείπνο:

«Σιτον δε σφ' άλοχοι καλλικρήδεμνοι έπεμπον».

Οι γυναίκες τους με τους όμορφους πέπλους έστελναν τον άρτο⁹⁸.

Στο άλλο χωρίο κατά τη φιλονικία του Οδυσσέα, μεταμφιεσμένου σε πτωχό, με κάποιον άλλο πλανόδιο, τον Ίρο, στο παλάτι της Ιθάκης, ο Οδυσσέας παρομοιάζεται με γριά φουρνάρισσα που μιλά και η γλώσσα της «πάει ροδάνι»:

«Ω πόποι, ως ο μολοβρός επιτροχάδην αγορεύει, γρηί καμινοι ισος».

Κοιτάζτε με τι ευκολία μιλά αυτός ο άθλιος ταλαίπωρος, σαν γριά φουρνάρισσα⁹⁹.

Εκτός από την παρασκευή του άρτου, η γυναίκα φαίνεται ότι ήταν υπεύθυνη, κατά την προετοιμασία του συμποσίου, να φέρνει το ψωμί στο τραπέζι παράλληλα με το νερό και τα υπόλοιπα εδέσματα. Η οικονόμος του οίκου του Οδυσσέα ετοιμάζει το τραπέζι στον Τηλέμαχο και τους μνηστήρες μαζί με τους υπηρέτες που είναι υπεύθυνοι για το κρέας και το κρασί:

«Σιτον δ' αιδοίη ταμίη παρέθηκε φέρουσα, είδατα πόλλ' επιθεισα, χαριζομένη παρεόντων· δαιτρός δε κρειων πίνακας παρέθηκεν αείρας παντοίων, παρά δε σφι τίθει χρύσεια κύπελλα· κήρυξ δ' αυτοισιν θάμ' επώχετο οινοχοεύων».

Το ψωμί η σεβαστή οικονόμος τους φέρνει και σαν το τραπέζι με σπουδή καλοσυγυρίσει, με πολλά καλά φαγητά το γεμίζει. Και του κρεατομοιραστή ήρθε η σειρά και βάζει μπροστά τους ολόχρυσά ποτήρια για να πίνουν, και ο κήρυκας συχνά σε αυτούς περνούσε και τους κερνούσε¹⁰⁰.

⁹⁷ *Οδύσσεια* η, 103-104.

⁹⁸ *Οδύσσεια* δ, 623.

⁹⁹ *Οδύσσεια* σ, 26-27. Η έκφραση ερμηνεύεται όχι σαν γεροντική φλυαρία, αλλά ως αναφορά στην πανάρχαιη συνήθεια να μουρμουρίζει εκείνη που ζυμώνει το ψωμί διάφορες σεξουαλικές χυδαιότητες. Στις πρώιμες κοινωνίες η αισχρολογία συνδέεται με διάφορες πρακτικές μαγείας, οι οποίες εξασφαλίζουν την καλή έκβαση του έργου που μόλις αρχίζει, βλ. Schild, σ. 156 και σημ. 278 για βιβλιογραφία επί του θέματος αυτού.

¹⁰⁰ *Οδύσσεια* α, 139-144.

Το ψωμί είναι το κατεξοχήν είδος διατροφής, το οποίο η οικοδέσποινα ή η *ταμίη*, όπως στην παραπάνω σκηνή, έχουν την αρμοδιότητα να το μοιράζουν¹⁰¹. Αντίθετα το κρέας και το κρασί ήταν καθιερωμένο να το παραθέτουν οι δούλοι στο συμπόσιο¹⁰².

Όταν ο Οδυσσέας επαινεί τη Ναυσικά στη μητέρα της, αναφέρεται μέσα σε δυο στίχους στις κύριες δραστηριότητες της ομηρικής γυναίκας. Εκείνη βρίσκοντάς τον πεινασμένο, διψασμένο και γυμνό, του έδωσε να φάει και να πιει, τον έλουσε και του έδωσε καθαρά ρούχα¹⁰³. Η περιποίηση του ήρωα περιλαμβάνει τρεις αποκλειστικά γυναικείες δραστηριότητες, χάρη στις οποίες ο ναυαγός ξανάγινε «άνθρωπος»¹⁰⁴. Η γυναικείες αυτές ασχολίες στον ομηρικό κόσμο βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την κάλυψη των αναγκών του οίκου και διεξάγονται συνήθως εντός του.

Παρατηρούμε ότι η εργασιακή δραστηριότητα της γυναίκας παρουσιάζει κάποιες αλλαγές στις συνθήκες δραστηριοποίησής της στην ομηρική κοινωνία σε σχέση με τη μυκηναϊκή. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β δείχνουν μια άμεση εργασιακή εξάρτηση της γυναίκας από την οικονομία των μυκηναϊκών ανακτόρων. Δεν γνωρίζουμε αν όλες οι γυναίκες της πόλης και της επαρχίας εργάζονταν για τα ανάκτορα. Πάντως οι ομάδες των εργαζόμενων γυναικών που εμφανίζονται στις πινακίδες φαίνεται ότι είχαν ως στόχο την παραγωγή προϊόντων και την προσφορά υπηρεσιών πάντα με αποδέκτη το ανάκτορο και την αμοιβή τους σε είδος. Η εξάρτηση αυτή φαίνεται να συνεχίζεται και στην εποχή του Ομήρου, όπου το υπηρετικό προσωπικό κατοικώντας πιθανόν εντός του παλατιού εργάζεται για την κάλυψη των αναγκών του. Προβληματισμό ωστόσο προκαλεί η αναφορά μέσα από παρομοίωση μιας φτωχής γνέστριας (*γυνή χερνητις*) που πουλά γνεσμένο μαλλί για να ικανοποιήσει τις βιοτικές ανάγκες της οικογένειάς της. Στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει ένδειξη

¹⁰¹ Η Schild σ. 486, σημ. 266, με βάση τη σκηνή αυτή, καθώς και άλλες με στερεότυπες φράσεις, συμπεραίνει ότι η συνήθεια αυτή των γυναικών ήταν καθιερωμένη και στην πραγματικότητα του καθημερινού βίου.

¹⁰² Ο διαχωρισμός των δικαιοδοσιών επιβεβαιώνεται εδώ για άλλη μια φορά, βλ. σ. 21 της εργασίας και Schild, σ. 155. Δεν μπορούμε όμως να επιβεβαιώσουμε ότι υπήρχαν ταμπού στους γυναικείους και ανδρικούς τομείς εργασίας, αφού αναφέρονται περιπτώσεις όπου το ένα φύλο αναλαμβάνει ορισμένες από τις δουλειές του άλλου. Η σκηνή όπου τα αδέλφια της Ναυσικάς βοηθούν να μεταφερθούν τα πλυμένα ρούχα μέσα στην οικία αποτελεί ένδειξη ότι τα όρια στο διαχωρισμό των ευθυνών εργασίας ήταν σχετικά ρευστά, *Οδύσσεια* η, 4-6:

*Κασίγηνοι δε μιν αμφίς
ίσταντ' αθανάτοις εναλίγκιοι, οι ρ' υπ' απήνης
ημίονους έλνον εσθητά τε έσπερον είσω.*

«Και τα αδέλφια της την πλησιάζουν, άνδρες όμοιοι με θεοί, ξεζεύουν τα μουλάρια από την άμαξα και μεταφέρουν τα ενδύματα μέσα».

¹⁰³ *Οδύσσεια* η, 295-296:

*Ή μοι σιτον έδωκεν άλις ηδ' αίθοπα οινον
και λουσ' εν ποταμω και μοι τάδε είματ' έδωκε.*

«Μου έδωσε και έφαγα ψωμί, κρασί λαμπρό και στον ποταμό με έβαλε και με έλουσε και αυτά τα ρούχα που φορώ μου τα 'δωσε εκείνη».

¹⁰⁴ Βλ. Schild, σ. 159.

για το αν αποδέκτης του προϊόντος ήταν το ανάκτορο ή τέτοιου είδους συναλλαγές πραγματοποιούνταν μέσα στο πλαίσιο μιας ανεξάρτητης «λαϊκής αγοράς». Το παράδειγμα όμως αυτό αποτελεί ένδειξη ότι το γνέσιμο και η υφαντική αξιοποιείται από τη μυκηναϊκή μέχρι την κλασική εποχή, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ως γυναικείο διαχρονικό εργασιακό είδος με στόχο την αμοιβή μέσα όμως από διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες.

Η ύφανση αλλά και η μεταφορά νερού από την πηγή συνιστούν οικιακές δραστηριότητες που ακολουθούνται τόσο από τις ομηρικές γυναίκες όσο και από τις γυναίκες της κλασικής εποχής. Τα ομηρικά έπη προβάλουν το παλάτι του ομηρικού ηγεμόνα ως έναν οίκο αρκετά διευρυμένο σε σχέση με αυτόν της κλασικής κοινωνίας. Μέσα σε αυτόν η υφαντική δεν αποτελεί ασχολία μόνο του εξαρτημένου προσωπικού, όπως συνέβαινε στα μυκηναϊκά ανάκτορα, αλλά τώρα υπόκειται και στα καθήκοντα των κυριών του παλατιού, που μαζί με τις υπηρέτριες αναλαμβάνουν την παραγωγή υφαντικών προϊόντων, καθώς επίσης τη μεταφορά νερού και την περιποίηση των ρούχων, όπως αργότερα κάνουν και οι γυναίκες στον οίκο της κλασικής εποχής.

Με τη σταδιακή κατάρρευση των βασιλείων και τη διαμόρφωση της πόλης-κράτους από την αρχαϊκή εποχή και κυρίως την κλασική, ο οίκος συνεχίζει βέβαια να υφίσταται αλλά η εργασία των γυναικών γίνεται κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Η άμεση οικονομική εξάρτηση της γυναικείας εργασίας από μια ανώτερη βασιλική αρχή παύει να υφίσταται. Οι γυναικείες οικιακές ασχολίες παραμένουν οι ίδιες αλλά πραγματοποιούνται με στόχο τη συντήρησή του οίκου της κάθε συζύγου. Η δραστηριοποίηση όμως της γυναίκας δεν περιορίζεται μόνο μέσα στο πλαίσιο του οίκου, καθώς η ίδια αρχίζει να εισχωρεί και στο δημόσιο χώρο της οικονομίας της πόλης-κράτους και να εργάζεται επί αμοιβής σε διάφορους τομείς. Μάλιστα κάποιες οικιακές εργασίες αξιοποιούνται από τη γυναίκα της κλασικής εποχής με σκοπό το κέρδος, προκειμένου να συντηρηθούν οι ίδιες αλλά και η οικογένειά τους, όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο.

3. Γυναίκα και οικονομία

Η οικονομία δηλώνει την επιστήμη του νοικοκυριού ή τη διαχείριση του οίκου. Ο οίκος στην κλασική εποχή αποτελείτο από τα μέλη της οικογένειας, τους δούλους, τα ζώα, το οίκημα, τη γη και όλα τα αγαθά που παράγονται και καταναλώνονται μέσα σε αυτόν. Μεγάλο μέρος της διαχείρισής του είχε αναλάβει η οικοδέσποινα, όπως άλλωστε παρουσιάζεται εναργώς στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα, ένα διδακτικό έργο που επικεντρώνεται σ' αυτό το θέμα¹⁰⁵.

α) Υφαντική και υφάντρες στην Αθήνα

Η υφαντική, πιθανότατα από τη Μινωική εποχή, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη ζωή των γυναικών. Αλλά και στην κλασική Ελλάδα το γνέσιμο και η ύφανση απασχολούσε τον περισσότερο χρόνο της γυναίκας, η οποία εργαζόταν μόνη ή με τη βοήθεια των δούλων για την κάλυψη των αναγκών σε ένδυση της οικογένειας¹⁰⁶.

Πρώτες ύλες ύφανσης στην κλασική Ελλάδα

Οι κύριες πρώτες ύλες από τις οποίες δημιουργούνταν οι ίνες της ύφανσης ήταν το μαλλί των προβάτων (έριο), το λινάρι (είδος φυτού), το βαμβάκι και το μετάξι¹⁰⁷. Ήδη από την εποχή του Χαλκού (2350-1075-π.Χ.) η εξημέρωση των αιγοπροβάτων είχε ως έναν από τους κύριους στόχους της τη χρήση των ερίων ως υφαντική ύλη¹⁰⁸. Για αρκετά χρόνια το παλαιότερο ύφασμα που βρέθηκε ως σήμερα, στο Catal-Huyuk της Ανατολίας (7^η χιλιετία), θεωρείτο μάλλινο. Με βάση όμως τις εργασίες του Ryder φαίνεται πιθανότερο ότι πρόκειται για λινάρι¹⁰⁹. Το λινάρι είναι φυτό μονοετές ή πολυετές ανάλογα με την περιοχή όπου φύτευται. Το στέλεχος του λίνου αποτελείται από ένα ξυλώδες σώμα που περιβάλλεται από φλοιό με ίνες προσκολλημένες μεταξύ τους, οι οποίες απομονώνονται και αποτελούν τις υφαντικές ίνες¹¹⁰. Το μαλλί και το λινάρι αποτελούσαν τα κύρια υλικά παραγωγής ινών στην κλασική Ελλάδα. Το μαλλί ωστόσο θεωρείτο πιο κοινό, καθώς ήταν πιο εύκολη και συνήθης η δια-

¹⁰⁵ Βλ. Pomeroy (1994), σ. 31.

¹⁰⁶ Βλ. Barber (1992), σ. 104.

¹⁰⁷ Αναλυτικά στοιχεία για τα είδη των ινών και αντίστοιχη μικροσκοπική μεγένθυσή τους βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 30-32.

¹⁰⁸ Για την ιστορική εξέλιξη της εξημέρωσης των προβάτων με στόχο τη χρήση των ερίων βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 37-38.

¹⁰⁹ Σχεδόν βέβαιο το θεωρεί η Barber, η οποία γενικεύοντας θεωρεί ότι όλα τα έως τώρα παλαιότερα σωζόμενα υφάσματα προέρχονται από λινάρι, βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 67.

¹¹⁰ Για τη μορφή, την καλλιέργεια και τις προϊστορικές ενδείξεις ύπαρξής του βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 65-68.

τήρηση προβάτων στην Ελλάδα, σε αντίθεση με το λινάρι που απαιτούσε πλούσιο έδαφος για να αναπτυχθεί¹¹¹. Όσο για το βαμβάκι δεν υπάρχουν στοιχεία καλλιέργειας την κλασική εποχή. Ωστόσο στους Τράχωνες της Αττικής βρέθηκε βαμβακερό ύφασμα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο αφού ο Β. Ζήσης το μελέτησε, αποφάνθηκε ότι είχε εισαχθεί¹¹². Αν και δεν γνωρίζουμε ακριβώς την έκταση της χρήσης του ως κλωστική ύλη στην κλασική Ελλάδα, φαίνεται ωστόσο ότι ήταν γνωστό. Ο Ηρόδοτος το ονομάζει *έριον από ζύλου* και αναφέρει ότι από αυτό έφτιαχναν ενδύματα οι Ινδοί¹¹³ και ότι αποτελούσε στολίδι αιγυπτιακού θώρακα¹¹⁴. Όπως το βαμβάκι, έτσι και το μετάξι ήταν ήδη γνωστό στην Ανατολική Μεσόγειο και μάλιστα την κλασική εποχή¹¹⁵. Ο Αριστοτέλης αναφέρει στο έργο του *Αι περί τα ζώα Ιστορίαι*, τα στάδια λήψης των κλωστικών ινών από το ζώο αυτό¹¹⁶. Υφάσματα μάλιστα με μεταξωτές ίνες βρέθηκαν στην Αθήνα σε τάφο του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στο νεκροταφείο του Κεραμεικού¹¹⁷.

Στάδια ύφανσης: ταλασιουργειν

Η διαδικασία μετατροπής της πρώτης ύλης του μαλλιού¹¹⁸ σε κλωστή και στη συνέχεια σε ύφασμα απαιτεί πολύ κόπο και εργασία από τις

¹¹¹ Βλ. Barber (1992), σ. 106, όπου αναφέρονται επίσης τα πλεονεκτήματα της χρήσης του μαλλιού και του λιναριού αντίστοιχα. Ειδικότερα για τα πλεονεκτήματα στην ποιότητα και την επεξεργασία του μαλλιού βλ. Barber (1991), σσ. 20-21.

¹¹² Για τον προβληματισμό σχετικά με το βαμβακερό αυτό ύφασμα βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 34-35 και Barber (1991), σ. 33.

¹¹³ Ηρόδοτος 3. 106:

Τα δε δένδρα τα άγρια αυτόθι φέρει καρπὸν εἴρια τε προσφέροντα και ἀρετὴ των ἀπὸ των οἴων· και εσθητι Ἰνδοὶ ἀπὸ τούτων των δένδρων χρέωνται.

«Τα άγρια δένδρα εκεί (στην Ινδία) βγάζουν για καρπὸ μαλλί ωραιότερο και καλύτερο ἀπὸ των προβάτων, και πράγματι οι Ἰνδοὶ φτιάχνουν ρούχα ἀπὸ αυτά τα δένδρα».

¹¹⁴ Ηρόδοτος 3. 47:

Και γαρ θώρηκα ἐλήσαντο τω προτέρω ἐτεῖ ἢ τον κρητηρα οι Σάμιοι, εόντα μεν λίνεον και ζῶων ἐνυφασμένων συχνων, κεκοσμημένων δε χρυσῶ και εἰρίοισι ἀπὸ ζύλου.

«Πράγματι, ένα χρόνο πριν ἀπὸ τον κρατήρα, οι Σάμιοι είχαν κλέψει τον θώρακα που ήταν λινός, κεντημένος με πολλές εικόνες και στολισμένος με χρυσάφι και με νήματα ἀπὸ μαμπάκι».

¹¹⁵ Για τη δυσκολία που αντιμετωπίζει η γνέστρα στην επεξεργασία του άγριου μεταξιού βλ. Barber (1991), σ. 30.

¹¹⁶ Αριστοτέλης, *Αι περί τα ζώα Ιστορίαι* 551b, 13-17:

Ἐκ τούτου του ζῶου και τα βομβύκια ἀναλῶσσι των γυναικων τινές ἀναπηνιζόμεναι κάπειτα υφαινοῦσι· πρώτη δε λέγεται υφηναι εν Κω Παμφίλη Πλάτew θυγάτηρ.

«Πράγματι ορισμένες γυναίκες ξετυλίζουν τα κουκούλια αυτών των ζώων, τυλίγοντας το νήμα και στη συνέχεια υφαινοῦν ύφασμα ἀπὸ αυτό· η πρώτη γυναίκα που λέγεται ότι ύφανε με τον τρόπο αυτό είναι η Παμφίλη, κόρη του Πλάτου ἀπὸ την Κω». Βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 36.

¹¹⁷ Για τα αρχαιολογικά συμπεράσματα των αναλύσεων ἀπὸ τα υφάσματα αυτά βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 36 και Barber (1991), σ. 32.

¹¹⁸ Για την κατεργασία του λιναριού έχουν βρεθεί ελάχιστες μαρτυρίες, όπως ένα χωρίο ἀπὸ τη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη, όπου μια ἀπὸ τις γυναίκες που κατέφυγαν στην Ακρόπολη προβάλλει ως δικαιολογία για να επιστρέψει στο σπίτι της ότι πρέπει να καθαρίσει το λινάρι στ. 735-736:

Τάλαιν' ἐγὼ τάλαινα της ἀμοργίδος,

γυναίκες. Την κλασική εποχή περιγράφονται δυο κύριες φάσεις, από τις οποίες η πρώτη ονομάζεται *ταλασιουργία*¹¹⁹ και αναφέρεται στην επεξεργασία των ερίων, που περιλαμβάνει τρία στάδια: *πλύνσις*, *ζάνσις* και *νησις*¹²⁰. Η *πλύνσις* των ερίων γινόταν με ζεματιστό νερό, ώστε να καθαριστούν από κάθε είδους βρωμιά, όπως αναφέρει η Πραξαγόρα εκφράζοντας την προσήλωση της γυναικείας εργασίας στην παράδοση:

«Πρωτα μεν γάρ τάρια
βάπτουσι θερμω κατά τον αρχαιον νόμον
απαξάπασαι, κουχί μεταπειρωμένας
ίδοις αν αυτάς».

Όλες τους αρχικά ακολουθώντας την αρχαία συνήθεια μέσα στο θερμό νερό βουτάνε το μαλλί και δεν ψάχνουν σύστημα να αλλάξουν¹²¹.

Η Λυσιστράτη από την άλλη αναφέρεται στον τρόπο που θα διορθώσουν οι γυναίκες τα κακώς κείμενα της πόλης παρομοιάζοντάς το με το πλύσιμο των ερίων:

«Ωσπερ πόκον εν βαλανείω,
εκπλύναντας την οισπωτήν εκ της πόλεως».

Όπως πλένουμε στο θερμό νερό τα μαλλιά των προβάτων, έτσι θα 'πρεπε κάθε του κράτους βρωμιά να ξεπλύνετε εσείς¹²².

Το επόμενο στάδιο συνίσταται στο ζάσιμο των ινών (*ζάνσις*), ώστε να απομακρυνθεί κάθε ακαθαρσία που έμεινε και να ξεχωρίσουν οι μπλεγμένες ίνες¹²³. Μια εργασία χρονοβόρα και γι' αυτό επίπονη, την οποία στην Ομηρική εποχή είχαν αναλάβει οι δούλες¹²⁴, ενώ στην κλασική πε-

ην *άλοπον οίκοι καταλέλοιφ'*.

«Αχ η δόλια, που αξεφλούδιστο έχω αφήσει το αμοργιανό λινάρι μου».

Η Τζαχίλη (1997), σ. 104, προβάλλει ως εξήγηση ότι το λινάρι δουλεύεται στην ύπαιθρο, μακριά από τις πόλεις και πιθανώς γι' αυτό η χρονοβόρα διαδικασία της επεξεργασίας του δεν πέρασε άμεσα στη γραπτή παράδοση.

¹¹⁹ Η λέξη *ταλασιουργία* προέρχεται από το απαρέμφατο αορίστου *α' ταλάσσαι*, που σημαίνει υποφέρω, υπομένω κόπους, καθώς η κατεργασία των ερίων ήταν ο κατεξοχήν μόχθος των Ελληνίδων της αρχαιότητας, βλ. Hofmann, s.v. *ταλάσιος, ταλάσσαι*. Για το διαχωρισμό της υφαντικής σε δυο διαδικασίες, το *ταλασιουργειν* και το *ιστουργειν* βλ. Barber (1992), σ. 108.

¹²⁰ Για την περιγραφή, αν και συνοπτικά, των τριών αυτών σταδίων βλ. Barber (1992), σ. 106 και Mitchell (1963), σσ. 179-180.

¹²¹ Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσαι* στ. 215-218.

¹²² Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* στ. 574-575. Το χωρίο αυτό αποτελεί μια παρομοίωση της υφαντικής με την πολιτική δύναμη· χωρίο το οποίο θα αναλυθεί σε επόμενο υποκεφάλαιο. Το πλύσιμο και ο καθαρισμός γενικά ενδυμάτων προκειμένου να απομακρυνθεί κάθε ρυπαρότητα είχε αποκτήσει έναν ιδιαίτερο συμβολισμό στο χώρο της θρησκείας, καθώς αναπαρίστατο στην εορτή Πλυντήρια. Την ημέρα της εορτής, γυναίκες από την αθηναϊκή οικογένεια Πραξιεργίδαι αναλάμβαναν να πλύνουν το άγαλμα και το πέπλο της Αθηνάς στη θάλασσα. Το λουτρό αυτό είχε μεταβληθεί από απλό μέτρο υγιεινής σε πνευματικού περιεχομένου πράξη, όπου σκοπό είχε να απομακρύνει τα κακά πνεύματα και να τονώσει τις δυνάμεις του αγάλματος της θεάς, βλ. Parke, σσ. 260-263.

¹²³ Βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 94-96, όπου αναφέρεται και στη μεταφορική σημασία του *ζαίνειν* ως καταστρέφω, σκίζω, κομματιάζω.

¹²⁴ Βλ. σ. 25 της εργασίας.

ρίοδο αποτελούσε μια επιπλέον ασχολία για την Αθηναία σύζυγο, όπως μια από τις γυναίκες στις *Εκκλησιάζουσες*, η οποία μη θέλοντας να χάσει χρόνο από το ξάσιμο του μαλλιού, παίρνει το καλάθι με το μαλλί στη σύναξη:

«Ταυτί γε τοι νή τον Δί' εφερόμην, ίνα
πληρουμένης ξαίνοιμι της εκκλησίας».

Εγώ έχω πάρει, μα το Δία, τούτα εδώ μαζί μου, την
ώρα που θα έρχεται ο κόσμος για τη συνέλευση, να
κάθομαι να ξαίνω¹²⁵.

Εικόνα 5. Κύλικά. Στρίψιμο κλωστής με το χέρι. Η γνέστρα στρίβει την κλωστή στο γόνατό της, το οποίο στηρίζει σε ειδικό σκαμνί. Μέσα 5^{ου} αι. π.Χ. Βερολίνο, Staatliche Museen.

Το τελευταίο στάδιο της ταλασιουργίας, η νησις (γνέσιμο), πραγματοποιούνται μέσα από δυο διαδικασίες. Κατά την πρώτη, η γνέστρα στρίβει τις ίνες στις παλάμες ή στα δάχτυλα ή μεταξύ μιας παλάμης και ενός άλλου μέρους του σώματος¹²⁶. Στην κύλικα της εικόνας 5 η καθιστή γυναίκα στρίβει το νήμα με το δεξί της χέρι στο γόνατο, που στηρίζεται σε ειδικό σκαμνί, ενώ με το αριστερό της φαίνεται να κρατά το μαλλί στη σωστή

χειρονομία ανασηκώνοντας ένα σημείο του ενδύματός της¹²⁹. Η εργασία του γνεσίματος, στην πρώτη αυτή φάση, μπορεί να γίνει και με ένα εργαλείο, ένα πήλινο σκεύος που ονομαζόταν *επίνητρο* ή *όνος*¹³⁰. Το επίνητρο τοποθετείτο στο γόνατο της γνέστρας, για να προστατεύει το

¹²⁵ Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσες* στ. 88-90.

¹²⁶ Ο τρόπος αυτός μειονεκτεί, διότι είναι πολύ αργός και κινδυνεύει η στριμμένη κλωστή να ξεστρίψει και να μπερδευτεί. Το στάδιο αυτό είναι προκαταρκτικό, όπου το μαλλί στρίβεται με το χέρι, παίρνει τη μορφή χοντρήs άστριφτης κλωστής και έτσι τυλίγεται στη ρόκα, από όπου μετά γνέθεται με το αδράχτι, βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 106-107.

¹²⁷ Βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 107. Η ύφανση και κυρίως το γνέσιμο αποτελούν θέμα συνηθέστατο στην αττική αγγειογραφία. Οι εικόνες που παρατίθενται είναι ενδεικτικές για την πληρέστερη παρουσίαση των σταδίων της υφαντικής.

¹²⁸ Ο *κάλαθος* ή *τάλαρος* θεωρείται σκεύος απαραίτητο για το γνέσιμο. Πρόκειται για ένα καλάθι από λυγαριά σε σχήμα κάλυκα, στενό στη βάση, το οποίο ανοίγει προς τα πάνω, όπου μπαίνει το μαλλί και κατόπιν τα νήματα, βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 123.

¹²⁹ Η κίνηση αυτή ονομάζεται συχνά *ανακάλυψις*. Η Eva G. Keuls θεωρεί ότι η κίνηση της ανακάλυψως σε συνδυασμό με το γυμνό μέλος του σώματος των γυναικών παραπέμπει σε ερωτική διάθεση, σ. 222.

¹³⁰ Ησύχιος II, s.v. *επίνητρον*: *εφ' ω την κρόκην (=ροδάνι, κλωστή) τρίβουσιν*.

μέλος αυτό του σώματος, που χρησιμοποιείται ως αντιστήριγμα για το στρίψιμο της πρώτης χοντροστριμμένης κλωστής, αυτή που θα γνεσθεί κατόπιν με το αδράχτι¹³¹.

Εικόνα 6. Οινοχόη. Η γνέστρα σύρει σιγά σιγά το μαλλί από την ηλακάτη. Γύρω στα 490 π.Χ. Βρετανικό Μουσείο

Εικόνα 7. Σχεδιαστική αναπαράσταση αγγειογραφίας. Κλώστρια που ισιάζει την κλωστή.

Το επόμενο στάδιο του γνεσίματος περιλαμβάνει τη χρήση της ρόκας (ηλακάτη) και του αδραχτιού. Πάνω στη ρόκα είναι τυλιγμένη η άστριπτη κλωστή (ή κατευθείαν το ξασμένο μαλλί), ενώ το αδράχτι χρησιμεύει στο τράβηγμα των ινών από τη ρόκα, στο στρίψιμο και στο τύλιγμα της έτοιμης κλωστής στο στέλεχος του αδραχτιού¹³². Στην οινοχόη της εικόνας 6 η γνέστρα σύρει αργά το μαλλί από την ηλακάτη και τροφοδοτεί την κλωστή που σχηματίζεται από την περιστροφική κίνηση του αδραχτιού. Ανάλογη είναι η εργασία που αποτυπώνεται σε σχεδιαστική αναπαράσταση (εικ. 7). Η κλώστρια φαίνεται να ισιάζει την κλωστή με τα δόντια της, όταν παρουσιάζονται σε κάποια σημεία κόμποι, διότι και τα δυο της χέρια είναι απασχολημένα, καθώς στο ένα κρατά τη ρόκα και στο άλλο το νήμα με το αδράχτι.

¹³¹ Για τις απόψεις σχετικά με την ακριβή τοποθέτηση του επίνητρου στο σώμα και τις αρχαιολογικές ενδείξεις του σκεύους αυτού βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 108.

¹³² Για τις χρήσεις του αδραχτιού βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 108-109.

Εικόνα 8. Κάλπις. Η καθιστή γυναίκα στρίβει την κλωστή με το αδράχτι (δεν φαίνεται αλλά συνάγεται από τη θέση των δαχτύλων) κρατώντας με το αριστερό την ηλακάτη. Η όρθια γυναίκα δεξιά κρατά την πρώτη άστριφτη κλωστή, ίσως αυτή που τυλίγεται γύρω από την ηλακάτη. Α΄ μισό 5^{ου} αι. π.Χ. Χαϊδελβέργη, Antikenmuseum des Archäologischen Instituts der Universität Heidelberg.

Εικόνα 9. Υδρία. Οικογενειακή σκηνή με καθιστή γυναίκα που γνέθει με ρόκα και αδράχτι, υπό την παρουσία μιας άλλης γυναίκας και ενός άνδρα. 475 - 425 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

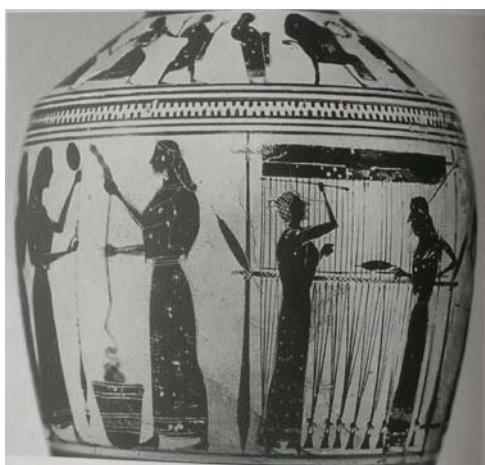
Εικόνα 10. Οικογενειακή σκηνή με καθιστή γνέστρα. Δίπλα της ένα αγόρι, μια γυναίκα και ένας άνδρας. 475-425 π.Χ. München, Antikensammlungen.

Συχνά η γυναίκα παριστάνεται σε οικογενειακές σκηνές να ασχολείται με το γνέσιμο κρατώντας τη ρόκα και ορισμένες φορές το αδράχτι. Η καθιστή γυναίκα που αναπαριστάται στην κάλπι της εικόνας 8 στρίβει την κλωστή από τη ρόκα (το αδράχτι δεν φαίνεται) που την κρατά με το αριστερό της χέρι. Η όρθια γυναίκα αριστερά (πιθανόν να είναι δούλη ενώ η καθιστή η κυρία του οίκου, αν και δεν υπάρχει προφανής ένδειξη) κρατά την πρώτη άστριφτη κλωστή, πιθανόν αυτή που τυλίγεται γύρω από την ηλακάτη. Η σκηνή αναπαρίσταται μέσα στο χώρο του οίκου, όπως φαίνεται από τα κρεμασμένα στον τοίχο αντικείμενα και τα υπόλοιπα πρόσωπα, ίσως της οικογένειας. Ανάλογη οικογενειακή σκηνή απεικονίζεται στην υδρία της εικόνας 9, όπου η καθιστή πάλι γυναίκα γνέθει με τη ρόκα και το εμφανές τώρα αδράχτι, ενώ στην επόμενη υδρία (εικ. 10) η γυναίκα γνέθει με την παρουσία ενός νεαρού αγο-

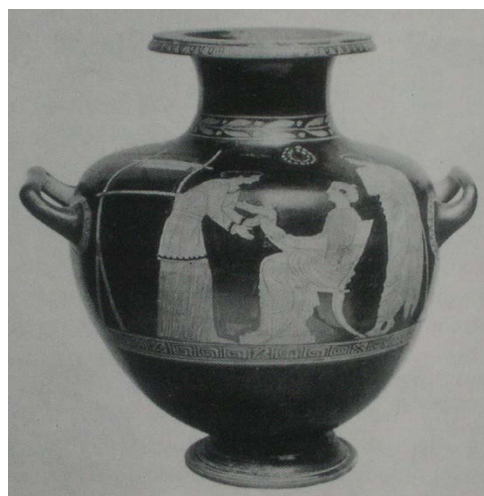
ριού¹³³. Οι σκηνές αυτές, όπως και αρκετές άλλες, αποτελούν για μας ένδειξη ότι η κύρια ασχολία της αρχαίας γυναίκας μέσα στα ιδιαίτερα δωμάτιά της ήταν το γνέσιμο με τη ρόκα και το αδράχτι, βοηθούμενη από άλλη γυναίκα και υπό την παρουσία και άλλων προσώπων της οικογένειας¹³⁴.

Ιστοურγειν

Αφού ετοιμασθούν τα νήματα, τοποθετούνται στον αργαλειό και ξεκινά η διαδικασία της ύφανσης, γνωστής ως *ιστουργειν*¹³⁵. Κύριος τύπος αργαλειού της κλασικής αρχαιότητας θεωρείται ο κάθετος αργαλειός με βάρη¹³⁶. Η μελανόμορφη λήκυθος της εικόνας 11 (λεπτομέρεια της

Εικόνα 11 και εξωφύλλον. Λήκυθος. Γυναίκες που γνέθουν, κλώθουν και κατάσκευάζουν στον αργαλειό υφάσματα, για να τα τοποθετήσουν τελικά στα σεντούκια. 540 π.Χ. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

Εικόνα 12. Υδρία. Η καθιστή γυναίκα δίνει το βρέφος πιθανόν στην τροφό. Πίσω φαίνεται ο αργαλειός με τους δυο ιστόποδες και το αντίον. Γύρω στο 430 π.Χ. Συλλογή Robinson. Baltimore.

¹³³ Τα παιδιά που απεικονίζονται σε σκηνή γυναικωνίτη είναι σχεδόν πάντα αγόρια. Το στοιχείο αυτό, όπως υποστηρίζει η Keuls σ. 216, πιθανόν δεν παραπέμπει σε ένδειξη γυναικείας θνησιμότητας αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη ότι τα κορίτσια ήταν θεωρητικά ανύπαρκτα. Ο ισχυρισμός της θα μπορούσε να τεθεί υπό αμφισβήτηση, καθώς στην παιδική ηλικία δεν υπήρχε διαχωρισμός φύλου, όπως φαίνεται και στην παράσταση της εικόνας 18, όπου αναπαριστώνται τόσο αγόρια όσο και κορίτσια.

¹³⁴ Μέσα από έναν αριθμό αγγείων η γυναίκα φαίνεται να κρατά άλλοτε τη ρόκα, άλλοτε ένα κάτοπτρο, που μοιάζει στο σχήμα με τη ρόκα, ενώ άλλοτε δεν είναι σαφές αν το αντικείμενο που κρατά η γυναίκα πρόκειται για ρόκα ή κάτοπτρο. Η Keuls υποστηρίζει ότι η σύγχυση αυτή είναι πιθανώς εσκεμμένη ή τουλάχιστο ασυνείδητη, καθώς αντανακλά την ίδια ιδέα (αντιλαμβανόμενη από το ανδρικό οπτικό πεδίο), αυτή της γυναικείας χάρης και γοητείας, βλ. Keuls, σ. 219.

¹³⁵ Η λέξη προέρχεται από το *ιστός* (παν το στηθόν και παραμένον όρθιον, η δοκός του ιστού δηλαδή αργαλειού, βλ. Hofmann, s.v. *ιστός*) και *έργω* (εργάζομαι).

¹³⁶ Σε έναν τέτοιο αργαλειό υφαίνει η Πηνελόπη στην εικόνα 3. Ο αργαλειός με βάρη είναι ο κυρίαρχος τύπος αργαλειού παντού στην Ελλάδα από τους σκοτεινούς αιώνες (1100 - 900 π.Χ.) μέχρι την ύστερη αρχαιότητα (1^{ος} - 4^{ος} αι. μ.Χ.). Για τους λόγους προτίμησης αυτού του αργαλειού με τις τεχνικές δυνατότητες βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 201.

εικόνας 13) δείχνει καθαρά τα κύρια μέρη του αργαλειού. Διακρίνονται οι δυο κάθετοι δοκοί, όπου στηρίζεται ο αργαλειός, το *αντίον* (επάνω δοκός, όπου στηρίζεται το ύφασμα), οι δυο *κανόνες* (οριζόντια δοκάρια στη μέση του αργαλειού), οι τρεις *σαΐτες*, όπου είναι τυλιγμένη η κλωστή, τα *στημόνια* (κάθετα νήματα), τα *υφάδια* (οριζόντια νήματα) και οι *αγνύθες* (βάρη, όπου στερεώνονται τα στημόνια)¹³⁷. Η δεξιά υφάντρα περνά τη σαΐτα και η αριστερή χτυπά επάνω τα υφάδια¹³⁸. Στην υδρία της εικόνας 12 εικονίζεται ο αργαλειός με τους δυο δοκούς, το *αντίον* και ένας *κανόνας*. Ο αργαλειός βρίσκεται στα αριστερά της παράστασης, ενώ δίπλα του εκτυλίσσεται μια οικογενειακή σκηνή, όπου η κυρία του οίκου (καθιστή γυναίκα) δίνει το νήπιο σε μια άλλη γυναίκα, πιθανόν την τροφό και πίσω από τη σύζυγο βρίσκεται ο άνδρας. Ο αργαλειός φαίνεται να είναι στημένος στο εσωτερικό του οίκου και να αποτελεί πιθανόν μόνιμο τμήμα της οικοσκευής, αφού δεν φαίνεται εδώ να χρησιμοποιείται¹³⁹.

Υφαντική ως βασική οικιακή δραστηριότητα της αρχαίας Αθηναίας

Εικόνα 13. Ανάπτυξη παράστασης λυκήθου της εικόνας 11. Από αριστερά: δυο γυναίκες που κατασκευάζουν την πρώτη άστριφτη κλωστή, στη συνέχεια άλλες δυο διπλώνουν το έτοιμο ύφασμα, κατόπιν μια γνέθει ενώ η άλλη κατάσκευάζει πάλι την πρώτη άστριφτη κλωστή. Ακολουθεί ο αργαλειός, το ζύγισμα του μαλλιού και τέλος η δεσποίνα του οίκου που επιβλέπει την εργασία.

Η λήκυθος της εικόνας 11 στην αναπτυγμένη της μορφή (εικ. 13) παρουσιάζει ένα πανόραμα για το τί περιμένει τη νεαρή σύζυγο στη νέα

¹³⁷ Τα σύνεργα του αργαλειού περιγράφονται από την κορυφαία του χορού στις *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη, στ. 821-823:

*Ἡμιν γάρ σων ἐτι και νυν
ταντίον ο κανων, οι καλαθίσκοι,
το σκιάδιον.*

«Εμείς διατηρούμε ακόμη το αντίον, τον κανόνα, το καλάθι (με τα μαλλιά), την ομπρέλλα».

Η Τζαχίλη υποστηρίζει ότι στο χωρίο αυτό το *αντίον* σημαίνει ολόκληρο τον αργαλειό. Περισσότερα στοιχεία για τη σημασία της ονομασίας *αντίον* βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 172-173.

¹³⁸ Η κυρίως υφάντρα είναι η δεξιά, αυτή που επιτελεί το έργο, ενώ η δεύτερη είναι η μαθητευόμενη, βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 171.

¹³⁹ Αυτό βέβαια βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από το χώρο του οίκου. Η Τζαχίλη αντιθέτως υποστηρίζει ότι δεν ήταν ούτε στην αρχαιότητα ούτε στη σύγχρονη εποχή στημένος μόνιμα σε κάποιο χώρο του σπιτιού, βασιζόμενη (ελλείψει ιστορικών στοιχείων) στο ότι ήταν υπερβολικά μεγάλος και καταλάμβανε πιθανόν χρήσιμο χώρο όταν δεν βρισκόταν σε λειτουργία, καθώς και στη σύγχρονη συνήθεια των Σαρακατσάνων να στήνουν τους αργαλειούς τους μόνο για δυο μήνες το χρόνο, βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 207.

της ζωή· μια ατέλειωτη εργασία γνεσίματος και υφαντικής. Η παράσταση απεικονίζει τα βασικά στάδια της οικιακής παραγωγής υφασμάτων. Από αριστερά παρουσιάζεται η κατασκευή της πρώτης άστριφτης κλωστής από δυο γυναίκες, στη συνέχεια δυο άλλες γυναίκες διπλώνουν το έτοιμο ύφασμα, κατόπιν μια άλλη γνέθει, ενώ η άλλη κατασκευάζει πάλι την πρώτη άστριφτη κλωστή. Ακολουθεί ο αργαλειός που βρίσκεται στη μέση της παράστασης ως το πιο σημαντικό εργαλείο στην υφαντική, καθώς και αυτό που απαιτεί τις μεγαλύτερες δεξιότητες¹⁴⁰. Τέλος απεικονίζεται το ζύγισμα του μαλλιού, ενώ όλα τα στάδια της εργασίας φαίνεται να οργανώνει και να επιβλέπει η δέσποινα του οίκου¹⁴¹.

Στις γυναίκες ανήκει η παραγωγή υφαντών σε όλη την κλασική Ελλάδα, όταν προοριζόταν για αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο του οίκου¹⁴². Μια εργασία που απαιτούσε από τις γυναίκες την αφιέρωση πολύ χρόνου προκειμένου να καλύψουν μια από τις βασικές ανάγκες των μελών της οικογένειας, την ένδυση¹⁴³. Γι' αυτό αποτελούσε το κύριο καθήκον και ταυτόχρονα μια ικανότητα που περνούσε από τη μητέρα στην κόρη¹⁴⁴. Από τον Ξενοφώντα μας παραδίδεται η μαρτυρία ότι η κύρια εργασία που είχε μάθει η νεαρή σύζυγός του στο σπίτι της ήταν να υφαίνει στον αργαλειό και να έχει επίγνωση του καταμερισμού της υφαντικής εργασίας στις δούλες:

*«Ου γάρ αγαπητόν σοι δοκει είναι ει μόνον ηλθεν επι-
σταμένη έρια παραλαβουσα ιμάτιον αποδειξαι, και
εορακνυια ως έργα ταλάσια θεραπαίνας δίδοται;»*

Δεν φθάνει που ήρθε ξέροντας μονάχα να φτιάχνει ενδύματα από μαλλιά, που πήρε μαζί της από το πατρικό της και έχοντας μια ιδέα για τον καταμερισμό της υφαντικής δουλειάς στις δούλες του σπιτιού,¹⁴⁵

Ο Ισχόμαχος αν και αναγνωρίζει την αναγκαιότητα και χρησιμότητα της κατοχής της υφαντικής τέχνης, δεν φαίνεται να αρκείται μόνο σε αυτό (γι' αυτό και αναλαμβάνει να διδάξει τη γυναίκα του όλα τα γυναικεία

¹⁴⁰ Βλ. Keuls, σσ. 215-216.

¹⁴¹ Στοιχεία για την παράσταση αυτή παρέχουν οι Barber (1992), σσ. 106-107, Keuls, σσ. 215-216, Τζαχίλη (1997), σ. 113 και Schild, σ. 154.

¹⁴² Βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 286, όπου καταλήγει το έργο της ανάμεσα σε άλλα και με αυτή τη διαπίστωση.

¹⁴³ Έπαιρνε έξι βδομάδες για μια γυναίκα, στην κλασική Αθήνα, να ετοιμάσει αρκετό υλικό για να φτιάξει έναν πέπλο ή έναν χιτώνα, βλ. Blundell, σ. 65. Η εργασία της υφαντικής γινόταν στους γυναικωνίτες, όπου εκεί περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους οι κυρίες και τα κορίτσια, βλ. Glotz, σ.232 και Barber (1994), σ. 30.

¹⁴⁴ Βλ. Τα νεαρά κορίτσια μάθαιναν την υφαντική από τη μητέρα ή τη γιαγιά ή τις δούλες του σπιτιού, βλ. Flaceliere (1974), σ. 76. Η υφαντική αποτελούσε τη μόνη μόρφωση που εφοδιάζονταν τα περισσότερα κορίτσια από τις μητέρες τους, βλ. Blundell, σ. 11, Michell (1963), σ. 187, Garland (1990), σ. 235 και Glotz, σ. 271.

¹⁴⁵ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7, 6.

καθήκοντα του οίκου)¹⁴⁶. Ωστόσο η γνώση της υφαντικής τέχνης από τη θυγατέρα φαίνεται ότι θεωρείτο όχι μόνο επιβεβλημένη αλλά και ένα εφόδιο τόσο αναγκαίο όσο και αξιέπαινο, το οποίο κοσμούσε τη γυναίκα με σωφροσύνη. Η άγνοιά του, αντιθέτως, από μια νεαρή Αθηναία μπορούσε να προκαλέσει τη ντροπή τη δική της και κυρίως της οικογένειάς της. Τη νουτροπία αυτή της εποχής αντανακλούν τα λόγια της επιστολής του Αθηναίου Δρυάδη¹⁴⁷ προς τη γυναίκα του Μηλιώνη:

«Και η παρθένος δε η παις, ην έχομεν εν ώρα γάμου, συλλαμβανέτω της ιστουργίας ταις θεραπαινίσιν, ίνα εις ανδρός ελθουσα μη καταισχύνη τους πατέρας ημάς. Και άλλως δε ειδέναι σε χρή, ως αι ταλασίαν αγαπώσαι και την Εργάνην θεραπεύουσαι κόσμω βίου και σωφροσύνη σχολάζουσιν».

Και η κόρη η παρθένα που έχουμε σε ώρα γάμου, ας καταπιαστεί μαζί με τις δούλες στον αργαλειό και όταν θα πάει στον άντρα της να μην μας ντροπιάσει τους γονιούς της. Πρέπει άλλωστε να ξέρεις ότι όσες αγαπούν το γνέσιμο και υπηρετούν την Αθηνά Εργάνη, στολίζουν τη ζωή τους με σωφροσύνη μέσα από τις ασχολίες τους¹⁴⁸.

Μια προτροπή λοιπόν του συζύγου στη γυναίκα του να αναθέσει την υφαντική δουλειά στη θυγατέρα και τις δούλες, προκειμένου να εξασκηθεί και η κόρη στην τέχνη αυτή.

Η υφαντική στην κλασική Αθήνα, όταν διεξαγόταν στο πλαίσιο του οίκου για αυτοκατανάλωση, ασκούνταν όχι μόνο από τις δούλες αλλά από τις γυναίκες όλων των κοινωνικών στρωμάτων, τόσο των χαμηλών όσο και των ευπορότερων. Ο Ευριπίδης παρουσιάζει τη φτωχή Ηλέκτρα να περνά μια αγροτική ζωή με κύρια ασχολία της την υφαντική χωρίς όμως τη βοήθεια των δούλων:

«Αυτή μεν εκμοχθουσα κερκίσιν πέπλους, ή γυμνόν έξω σωμα καστερήσομαι».

Τώρα μόνη τις φορεσιές με τη σαϊτά υφαίνω, γιατί αλλιώς θα ήμουν γυμνή, χωρίς κανένα ρούχο¹⁴⁹.

Με την ίδια εργασία ασχολείται και η γυναίκα του Στρεψιάδη που προέρχεται από εύπορη οικογένεια:

¹⁴⁶ Ο Οικονομικός άλλωστε περιγράφει την ιδανική κατάσταση του οίκου, σε αντίθεση με τις Επιστολές του Αλκίφρωνος (χωρία του οποίου παρατίθενται στη συνέχεια), που παρουσιάζουν μια εικόνα πιο προσεγγίσιμη στην κοινωνική πραγματικότητα.

¹⁴⁷ Ο άνδρας αναλαμβάνει να εφοδιάσει με μαλλί το σπίτι του, όπως λέει ο Δρυάδης, Αλκίφρων, Επιστολαί ii, 39, 1:

Ἐπεμμά σοι...τους πόκους.

«σου έστειλα τις μπάλες με το μαλλί».

¹⁴⁸ Αλκίφρων, Επιστολαί ii, 39, 3.

¹⁴⁹ Ευριπίδης, Ηλέκτρα στ. 307-308.

«Ἐπειτ' ἔγημα Μεγακλέους του Μεγακλέους ἀδελφιδὴν ἀγροικὸς ὢν ἐξ ἄστεως, σεμνήν, τρυφώσαν, ἐγκεκοισυρωμένην... οὐ μὴν ἐρω γ' ὡς ἀργὸς ἦν, ἀλλ' ἐσπάθα».
Και ἔπειτα πήρα εγώ ο χωριάτης μια ἀπό τη χώρα, την ἀνιψιά του Μεγακλή, γιου του ἄλλου Μεγακλή, μια ὄλο φούμαρα, λουσάτη, ἴδια σαν την ἀρχόντισσα Κοισύρα... ὡστόσο δεν καθόταν και οκνή, διαρκῶς ζητούσε στο στημόνι το υφάδι να περνά¹⁵⁰.

Ἡ *ταλασιουργία* και *ιστουργία* λοιπὸν χαρακτηρίζε τη ζωὴ των γυναικῶν της κλασικῆς Ἀθήνας, που ἀσχολούνταν με τη διαχείριση του οἴκου. Ἀπὸ τον Ὅμηρο μέχρι την κλασικὴ εποχὴ δεν ἀναφέρεται πουθενά ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση αὐτῆς της εργασίας, τουλάχιστον ὅταν πραγματοποιεῖται μέσα στο πλαίσιο του οἴκου και ἐξυπηρετεῖ ἀποκλειστικὰ τις ἀνάγκες του και δεν ἀσκεῖται για βιοποριστικούς σκοπούς¹⁵¹.

Υφαντικὴ ὡς ἀμοιβόμενη δραστηριότητα

Φαίνεται ὁμως ὅτι υπήρξαν περιπτώσεις, ὅπου ἡ παραγωγὴ υφαντῶν ξεπέρασε τις ἀνάγκες του οἴκου και το πλεόνασμα εισηλθε στην ἀγορά¹⁵², ἐνὸς παράλληλα ἡ ταλασία προσέλκυσε γυναῖκες με τη μορφή ἀμοιβόμενης ἀπασχόλησης εἴτε ἐντὸς των οἴκων εἴτε ἐκτὸς, σε ἐργαστήρια παραγωγῆς ἐνδυμάτων. Ἡ ἀνάγκη και ἡ ἀνέχεια, που επικράτησε κυρίως μετὰ τον Πελοποννησιακὸ Πόλεμο (4^{ος} αἰ. π.Χ.), ἀποτελέσε βασικὸ λόγο, καθὼς πολλὲς ἀστὲς υποχρεώθηκαν να ἀσχοληθοῦν με την ταλασιουργία με στόχο την ἐξοικονόμηση των ἀναγκαίων πόρων για τη συντήρηση της οἰκογένειά τους¹⁵³. Ὁ Δημοσθένης παρέχει τη μαρτυρία ὅτι ὁ Εὐξίθεος γνώριζε πολλὲς Ἀθηναῖες, οἱ ὁποῖες μετὰ τον πόλεμο και την επικράτηση της πενίας κατέφυγαν ἀνάμεσα σε διάφορες προσοδοφόρες ἀσχολίες και στην ταλασιουργία:

«Ὡς γὰρ ἐγὼ ἀκούω, πολλαὶ και τίτθαι και ἐριθοὶ και τρυγήτριαι γεγόνασιν ὑπὸ των της πόλεως κατ' ἐκείνους τους χρόνους συμφορῶν ἀστὰι γυναῖκες».
Διότι ὅπως γνωρίζω υπάρχουν πολλὲς Ἀθηναῖες, τις ὁποῖες υποχρέωσε ἡ κατάσταση της πόλεως σε

¹⁵⁰ Ἀριστοφάνης, *Νεφέλες* στ. 46-48, 53.

¹⁵¹ Την ἴδια ἀποψη για την κλασικὴ μόνο εποχὴ ἀναφέρει και ἡ Schild, σ. 304.

¹⁵² Δημιουργοῦνται κάτω σαν οἰκογενειακὰ ἐργαστήρια, βλ. Mosse (1969), σ. 93-94 και Glotz, σσ. 271.

¹⁵³ Ἡ οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα φαίνεται ὅτι συνιστοῦσε το μόνο λόγο που ὠθοῦσε τις Ἀθηναῖες της κλασικῆς εποχῆς να ἐργαστοῦν. Την ἴδια ἀποψη διατυπώνει και ὁ Schaps, σ. 19. Παρόμοια και ἡ Romeroy (1994), σσ. 63-64, υποστηρίζει ὅτι γυναῖκες ἀπὸ ὅλες τις κοινωνικὲς τάξεις ὕφαιναν με οἰκονομικὸ ὄφελος ἀν αὐτὸ τους ἦταν ἀπαραίτητο. Ἀναφέροντας μερικὲς μόνο περιπτώσεις γυναικῶν, ἐλεύθερων και κυρίως σκλάβων, καταλήγει στη διαπίστωση ὅτι ἡ οἰκονομία της Ἀθήνας βασιζόταν κατὰ μεγάλο μέρος στην ἐργασία των γυναικῶν δούλων.

εκείνους τους χρόνους να γίνουν τροφοί, κλώστριες και τρυγήτριες¹⁵⁴.

Ο ρήτορας μας πληροφορεί για το λόγο που οδήγησε τις γυναίκες στην οικονομική αξιοποίηση της υφαντικής. Δεν μας διαφωτίζει όμως για τις συνθήκες και τη μορφή αυτής της απασχόλησης, καθώς γεννιούνται διάφορα ερωτήματα. Η παραγωγή των ερίων ή των ενδυμάτων από τις γυναίκες της Αθήνας πραγματοποιούνταν ατομικά ή συλλογικά; Η εργασία αυτή διεξαγόταν πάντοτε εντός του οίκου ή και σε άλλους χώρους; Ποια η κοινωνική θέση των γυναικών που ασκούσαν την υφαντική με σκοπό το κέρδος;

Το μοναδικό πρόσωπο στην κλασική λογοτεχνία που γνέθει προς πώληση των νημάτων είναι η γυναίκα που αναφέρεται από τον Αισχύλο, όταν παρωδεί τα λυρικά του Ευριπίδη, στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη. Η γυναίκα αυτή τυλίγει λινάρι στο αδράχτι για να το πουλήσει την επομένη μέρα στην αγορά, όταν ο κόκοράς της πετά και ξεφεύγει από το σπίτι της:

«Εγώ δ'α τάλαινα προσέχους' έτυχον εμαυτης έργοισι, λίνου μεστόν άτρακτον ειειειειειιλίσσουσα χερσιν, κλωστηρα ποιους', όπως κνεφαιος εις αγοράν φέρουσ' αποδοιμάν».

Η δόλια εγώ είχα το νου μου στη δουλειά μου, τύλιγα λινάρι στο αδράχτι με τα δυο μου χέρια, να φτιάξω νήμα και να πάω να το πουλήσω την αυγή στην αγορά. Και άξαφνα ο κόκοράς μου στον αιθέρα πέταξε με ανάλαφρα φτερά¹⁵⁵.

Οι σχολιαστές του χωρίου αυτού διαφωνούν για την ταυτότητα της γυναίκας. Ο Rogers στην έκδοση των *Βατράχων* του Αριστοφάνη υποστηρίζει ότι πρόκειται για μια νεαρή φτωχή γνέστρια¹⁵⁶, ενώ ο Ehrenberg και ο Thomson¹⁵⁷ τη θεωρούν ως τη δέσποινα του οίκου. Αντιθέτως ο Heiman Knorringa υποθέτει ότι πρόκειται για μια δούλη¹⁵⁸. Το ίδιο το κείμενο θα μπορούσε να μας διαφωτίσει, καθώς προτού η γυναίκα διαπιστώσει την εξαφάνιση του κόκορα είχε ξυπνήσει από ένα εφιαλτικό όνειρο και είχε καλέσει τις θεραπαινίδες της (*αμφίπολοι*) να ανάψουν το λυχνάρι, να φέρουν νερό από το ποτάμι και να το ζεστάνουν, προκειμένου να πλυθεί και να εξαγνιστεί από αυτό.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Δημοσθένης, *Προς Ευβουλίδην* 45.

¹⁵⁵ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* στ. 1346-1351.

¹⁵⁶ Βλ. Rogers, σ. 203.

¹⁵⁷ Βλ. Ehrenberg, σ. 168, σημ. 1 και Thompson, σ. 219, η άποψη των οποίων φαίνεται πιο πιθανή με βάση το κείμενο, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

¹⁵⁸ Βλ. Knorringa, σ. 53.

¹⁵⁹ Αν και ο Rogers θεωρεί την υφάντρια δούλη, σχολιάζει στη συνέχεια (σ. 204) τη σκηνή αυτή και υποστηρίζει ότι θυμίζει ηρωίδα τραγωδίας (Κλυταιμνήστρα) που διατάζει τις θεραπαινίδες της να γεμίσουν τις υδρίες από τον ποταμό και να ζεστάνουν το νερό για να διώξουν το κακό όνειρο. Η συνήθεια να πλένουν το κακό όνειρο με νερό από θάλασσα ή ποταμό είναι γνωστό μοτίβο και οι

«*Αλλά μοι, αμφίπολοι, λύχνον άψατε
 κάλπισί τ' εκ ποταμων δρόσον άρατε, θέρμετε δ' ύδαρ,
 ως άν θειον όνειρον αποκλύσω*».

Κοπελιές μου ανάψτε λύχνο, δροσιά φέρτε ποταμίσι
 με τις στάμνες και ζεστάνετε νερό για να πλύνω το
 θεόσταλτο όνειρό μου¹⁶⁰.

Οι οδηγίες που δίνει η γυναίκα στις υπόλοιπες πιθανότατα παραπέμπει σε γυναίκα που διαχειρίζεται τον οίκο και τις δούλες της. Η υπόθεση αυτή όμως προκαλεί μια εύλογη απορία, αφού πως είναι δυνατό μια φτωγή γυναίκα (με δεδομένο, όπως ειπώθηκε, ότι η πενία ωθούσε τις γυναίκες στην άσκηση κάποιας εργασίας) να έχει τη δυνατότητα να διατηρεί δούλους. Μια πιθανή υπόθεση είναι ότι η ανέχεια που χαρακτήριζε τις γυναίκες των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων δεν αποτελούσε το μόνο κίνητρο προκειμένου να εργαστούν με οικονομικό όφελος. Ενδεχομένως λοιπόν και κάποιες άλλες γυναίκες, είτε Αθηναίες είτε μέτοικοι, χωρίς ιδιαίτερη οικονομική δυσχέρεια να πουλούσαν τα προϊόντα της εργασίας τους, ως επαγγελματίες γνέστρες. Η άποψη αυτή βέβαια συνιστά απλώς μια υπόθεση ελλείπει τεκμηριωμένων ιστορικών στοιχείων¹⁶¹.

Κατά τα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ανάλογη ιδέα πώλησης υφαντικών προϊόντων κατασκευασμένων στο πλαίσιο του οίκου από Αθηναίες οδήγησε στη δημιουργία οικογενειακών εργαστηριών υφαντικής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αρίσταρχου, τον οποίο προτρέπει ο Σωκράτης να διοχετεύσει στην αγορά ενδύματα παραγόμενα από δέκα-τέσσερις γυναίκες συγγενείς του¹⁶², που είχαν συγκεντρωθεί στον οίκο του, προκειμένου να αντεπεξέλθει στις οικονομικές απαιτήσεις συντήρησης όλων αυτών των ατόμων¹⁶³. Η περίπτωση αυτή συνιστά μια ένδειξη ότι η οικονομική αναγκαιότητα αποτελούσε σοβαρό λόγο που ωθούσε τις ελεύθερες Αθηναίες στην αμοιβόμενη εργασία, ιδιαίτερα μετά τον Πελοποννησιακό πόλε-

αρχαίοι σχολιαστές αναφέρουν παρόμοιες περιπτώσεις. Περισσότερα στοιχεία για το μοτίβο αυτό βλ. Rogers, σ. 204.

¹⁶⁰ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* στ. 1338-1340.

¹⁶¹ Μια ανάλογη άποψη παρουσιάζει και ο Schaps, σ. 19, διευκρινίζοντας ότι δεν γνωρίζουμε πόσο ψηλά στην κλίμακα των κοινωνικών στρωμάτων εκτεινόταν τέτοιου είδους δραστηριότητα. Είναι δυνατόν, υποστηρίζει, ακόμα και οι εύπορες γυναίκες να πουλούσαν τα προϊόντα της υφαντικής παραγωγής τους.

¹⁶² Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* 2, 7, 2:

Συνεληλύθασιν ως εμέ καταλειμμένοι αδελφαί τε και αδελφιδαί και ανεψιαί τοσανται, ώστ' είναι εν τη οικία τέτταρας και δέκα τους ελευθέρους.

«Έχουν συγκεντρωθεί στην οικία μου εγκαταλειμμένες και αδελφές και ανιψιές και ξαδέλφες τόσες, ώστε να βρίσκονται συνολικά δεκατέσσερις ελεύθεροι άνθρωποι».

¹⁶³ O Lacey, σ. 170 υποστηρίζει ότι μια τυπική αρετή που χαρακτήριζε τον Αθηναίο πολίτη ήταν η δυνατότητα να συντηρεί την οικογένειά του χωρίς την οικονομική υποστήριξη της γυναίκας του. Έτσι και ο Αρίσταρχος βρισκόμενος σε μεγάλη οικονομική δυσχέρεια δεν απευθύνθηκε αρχικά σε εκείνες για βοήθεια ή εργασία, αφού επρόκειτο για ελεύθερους ανθρώπους, παρά μόνο όταν τελικά πείσθηκε από τον Σωκράτη να αξιοποιήσει οικονομικά την υφαντική τέχνη των συγγενών του.

μο¹⁶⁴. Από την άλλη, ο Σωκράτης, όταν του προτείνει ένα μοντέλο οργάνωσης συλλογικής εργασίας, το υιοθετεί από τα εργαστήρια όπου παράγουν προϊόντα οι δούλοι και όχι από ανάλογα οικογενειακά εργαστήρια ελευθέρων:

«Εἴτ' οὐκ οἴσθ', ὅτι ἀφ' ἐνός μεν τούτων, ἀλφίτοποιίας, Ναυσικύδης οὐ μόνον εαυτὸν τε καὶ τοὺς οἰκέτας τρέφει, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ ὑς πολλὰς καὶ βους, καὶ περιποιεῖται τὸσαυτα, ὥστε καὶ τὴ πόλει πολλάκις λειτουργεῖν, ἀπὸ δε ἀρτοποιίας Κύρηβος τὴν τε οἰκίαν πασαν διατρέφει καὶ ζῆ δασιλωσ, Δημέας δ' ὁ Κολλυτεὺς ἀπὸ χλαμυδουργίας, Μένων δ' ἀπὸ χλανιδοποιίας, Μεγαρέων δ' οἱ πλείστοι ἀπὸ ἐξωμιδοποιίας διατρέφονται;»

Γνωρίζεις λοιπόν ότι με ένα από αυτά, δηλαδή την αλευροποιία ο Ναυσικύδης όχι μόνο τρέφει τον εαυτό του και τους δούλους αλλά και χοίρους και βόδια και έχει τόσα περισσεύματα, ώστε πολλές φορές αναλαμβάνει για την πόλη λειτουργίες; Από την αρτοποιία ο Κύρηβος όλη την οικογένειά του τρέφει και ζει πλουσιοπάροχα. Ο Δημέας ο Κολλυτεὺς από τη χλαμυδουργία, ο Μένων από τη χλανιδοποιία, οι περισσότεροι από τους Μεγαρείς από την εξωμιδοποιία τρέφονται καλά;¹⁶⁵

Ο Σωκράτης λοιπόν δεν αντλεί τα πρότυπά του από βιοτεχνίες ενδυμάτων παραγόμενων από ελεύθερους αλλά από δούλους¹⁶⁶. Με τον τρόπο αυτό όμως εξισώνεται η γυναικεία εργασία με αυτή των δούλων. Γι' αυτό η συμβουλή του Σωκράτη αντιμετωπίζεται δισταχτικά από τον Αρίσταρχο, ο οποίος τονίζει ότι όλοι οι άλλοι έτρεφαν τεχνίτες δούλους, ενώ εκείνος ελεύθερους ανθρώπους που έλαβαν ελεύθερη ανατροφή¹⁶⁷. Από τη μια λοιπόν το παράδειγμα του Αρίσταρχου υποδηλώνει ότι οικογενειακά εργαστήρια ενδυμάτων από ελεύθερες γυναίκες δεν ήταν τόσο συνηθισμένο φαινόμενο για την κλασική Αθήνα¹⁶⁸. Από την άλλη, ο αρχικός

¹⁶⁴ Βλ. Schaps, σ. 19.

¹⁶⁵ Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* 2, 7, 6.

¹⁶⁶ Ανάλογες απόψεις διατυπώνει και ο Thompson, σσ. 219-220, ο οποίος αναφέρει ότι όταν ο Σωκράτης προτείνει να ακολουθήσει ο Αρίσταρχος το παράδειγμα των εργαστηρίων με δούλους δεν λέει «μια συνηθισμένη Αθηναϊκή οικογένεια παράγει μαλλί ή ενδύματα για την αγορά, γιατί όχι και εσύ;»

¹⁶⁷ Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* 2, 7, 4:

Νη Δί' ἔφη· ὁ μεν γάρ τεχνίτας τρέφει, ἐγὼ δ' ἐλευθερίως πεπαιδευμένους.

¹⁶⁸ Όσον αφορά το μέγεθος των εργαστηρίων, η Barber (1992), σ. 105, αναφέρει ότι με βάση το παράδειγμα του Αρίσταρχου ένα κατάστημα με δώδεκα περίπου άνδρες ή γυναίκες δούλους ήταν μεγάλο και ασυνήθιστο. Ένας ισχυρισμός που δεν ευσταθεί, καθώς ο Σωκράτης στο επόμενο παράδειγμα χρησιμοποιεί τη λέξη πολλούς τόσο για να προσδιορίσει το μέγεθος του εργατικού δυναμικού του Κεράμωνα όσο και του Αρίσταρχου, *Απομνημονεύματα*, 2, 7, 3:

δισταγμός του Αρίσταρχου δημιουργεί την εντύπωση ότι θεωρεί υποτιμητικό μια Αθηναία αστή να εργάζεται με σκοπό το κέρδος, μια αντίληψη όμως που μπορεί να αντανακλά τη νοοτροπία του ίδιου του συγγραφέα των *Απομνημονευμάτων*¹⁶⁹. Παρόλα αυτά, ο Αρίσταρχος πείθεται και με δάνειο αγοράζει μαλλί, το οποίο επεξεργάσθηκαν κατάλληλα οι συγγενείς του, νιώθοντας χαρούμενες που παρήγαγαν υφάσματα προς πώληση και φάνηκαν χρήσιμες¹⁷⁰.

Σε τέτοιου είδους εργαστήρια επεξεργασίας των υφαντικών ινών, που αναφέρθηκαν από τον Σωκράτη, είναι πολύ πιθανό να εργάζονταν και γυναίκες¹⁷¹. Η κοινωνική τάξη των γυναικών που ασκούσαν την υφαντική τέχνη με αμοιβή φαίνεται ότι περιλάμβανε γυναίκες που δεν ήταν ακριβώς γνήσιες Αθηναίες, αλλά απελεύθερες¹⁷². Βασική πηγή αποτελούν οι επιγραφές απελεύθερων, όπου καταγράφονται ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες απελεύθερες, οι οποίες πρόσφεραν στην Αθηνά μια

Κεράμων μεν πολλούς τρέφων ου μόνον εαυτω τε και τούτοις ταπιτήδεια δύναται παρέχειν, αλλά και περιποιείται τσσαυτα, ώστε και πλουτειν, συ δε πολλούς τρέφων δέδοικας, μη δι' ένδειαν των επιτηδείων άπαντες απόλησθε;

«Ο Κεράμων ενώ διατρέφει πολλούς, όχι μόνο στον εαυτό του και σε τούτους μπορεί να παρέχει τα αναγκαία, αλλά να έχει και τόσα πλεονάσματα, ώστε να είναι πλούσιος, εσύ όμως διατρέφοντας πολλούς, φοβάσαι μήπως από έλλειψη τροφίμων χαθείτε όλοι;»

Αφού λοιπόν ο Αρίσταρχος συντηρεί δεκατέσσερις γυναίκες, τον ίδιο περίπου αριθμό εργατών τρέφει ο Κεράμων, καθώς και οι υπόλοιποι βιοτέχνες, που αναφέρθηκαν από το Σωκράτη ότι ζουν με ευμάρεια.

¹⁶⁹ Μάλιστα η περιφρονητική αντίληψη του Ξενοφόντα για τη χειρωνακτική εργασία ανιχνεύεται πιο εναργώς στον *Οικονομικό* 4, 2-3:

Και γαρ αι γε βανασικαί καλούμεναι και επίρρητοί εισι, και εικότως μέντοι πάνυ αδοξουνται προς των πόλεων. Καταλυμαίνονται γάρ τα σώματα των τε εργαζομένων και των επιμελομένων, αναγκάζουσαι καθησθαι και σκιατραφεισθαι, ένιαι δε και προς πυρ ημερεύειν. Των δε σωμάτων θηλυνομένων και αι ψυχαί πολύ αρρωστώτεροι γίγνονται. Και ασχολίας δε μάλιστα έχουσι και φίλων και πόλεως συνεπιμελειςθαι αι βανασικαί καλούμεναι. Ώστε οι τοιουτοι δοκουσι κακοί και φίλοις χρησηθαι και ταις πατρίσιν αλεξητηρες είναι.

«Γιατί αυτές οι τέχνες που λέγονται βανασικές και κακόφημες είναι και εύλογα δεν λογαριάζονται καθόλου από τις πολιτείες. Διότι φθείρουν τα σώματα εκείνων που τις ασκούν και εκείνων που τις φροντίζουν, καθώς τους αναγκάζουν να ζουν καθιστική ζωή κάτω από τον ίσκιο και να περνούν - όπως απαιτούν αρκετές από αυτές τις τέχνες - πολλές ώρες κοντά στη φωτιά. Και τα σώματά τους εκθηλύνονται και τα μυαλά τους γίνονται πιο άρρωστα. Επίσης οι τέχνες αυτές απαιτούν πάρα πολλές απασχολήσεις, έτσι που δεν μπορεί κανείς να φροντίζει για τους φίλους και για την πόλη μαζί. Γι' αυτό αυτοί που καταγίνονται σ' αυτές τις τέχνες φαίνονται πως είναι ανάξιοι να έχουν φίλους και να είναι υπερασπιστές της πατρίδας».

¹⁷⁰ Ξενοφόντας, *Απομνημονεύματα* 2, 7, 2-12.

¹⁷¹ Την ύπαρξη βιοτεχνιών που ανάμεσα σε άνδρες δούλους απασχολούνταν και γυναίκες αναφέρει και η Barber (1994), σ. 277, η οποία υποστηρίζει ότι τα παραγόμενα προϊόντα περιλάμβαναν ενδύματα και κουβέρτες, τα οποία πουλούνταν με αντίτιμο μετρητά. Δεν είναι ξεκάθαρο ποιοι τα αγόραζαν, αλλά η συγγραφέας υποθέτει ότι πιθανόν τα προμηθεύονταν οι ανύπαντροι που δεν είχαν γυναίκες για να τους υφάνουν.

¹⁷² Δηλαδή δούλες που είχαν εξαγοράσει τη χειραφέτησή τους. Η Barber (1992), σ. 105 και (1994), σ. 278 αναφέρει και μια άλλη ομάδα γυναικών που ασκούσαν την υφαντική με σκοπό του κέρδος, τις φτωχές χήρες, παραθέτοντας την περίπτωση της Ανδρίας που έφτιαχνε και πουλούσε ενδύματα για να συντηρηθεί (δεν διευκρινίζει την πηγή). Ο Glotz σ. 189, αναφέρει ότι και οι γυναίκες μετοίκων προσελκύονταν από την ύφανση και τη ραπτική, συχνά πουλώντας οι ίδιες τα προϊόντα της δουλειάς τους.

ασημένια κούπα¹⁷³ και ένα χρηματικό ποσό, εξαγοράζοντας με τον τρόπο αυτό την ελευθερία τους. Την περίοδο 330-320 π.Χ. ήταν έθιμο να δημοσιοποιείται η απελευθέρωση ομάδων δούλων με την κατάρτιση τέτοιων καταλόγων, οι οποίοι αναφέρουν κατά σειρά το όνομα της απελεύθερης, την απασχόλησή της, τον τόπο κατοικίας, τον προηγούμενο αφέντη της και το αντικείμενο αφιέρωσης. Η παρακάτω επιγραφή χρονολογείται το 330 π.Χ. και αποτελεί απόσπασμα μεγαλύτερης επιγραφής χαραγμένης πάνω σε Πεντελικό μάρμαρο. Το συγκεκριμένο απόσπασμα αριθμεί 97 στίχους, όπου καταγράφονται οι προσφορές ανδρών και γυναικών απελευθέρων. Από τα 13 ονόματα γυναικών που διαβάζονται (λαμβάνοντας υπόψη ότι το κείμενο είναι φθαρμένο σε αρκετά σημεία), στα 7 διευκρινίζεται η απασχόλησή τους, από τα οποία τα 6 αφορούν την ταλασιουργό. Εδώ παρατίθενται τα σημεία, όπου καταγράφονται οι αφιερώσεις των απελευθέρων γυναικών, που εργάζονταν ως ταλασιουργοί:

- 15 [- - -ταλασ]ιου¹⁷⁴ εν¹⁷⁵ Μελιτ : οικουσα,
[αποφυγουσα Καλ]λικράτην Δημοκράτου
Γαργ, φιάλη σταθμό : Η.¹⁷⁶
.....
Αρτεμής ταλασιουργός εγ Κειρ οίκου,
40 αποφυγουσα Φοζίαν Νικηράτου
Αλωπεκ : φιάλη σταθμόν : Η.
.....
Παρθένιον ταλασιουργ : εμ Περ : οικ
αποφυγουσα Τεισαμένον Τεισ
50 Κυδαθ, φιάλη σταθμόν : <Η> .
Ελλάς ταλασιουργός εγ Κυδαθ οικ
αποφυγουσα Αριστόπολιν Αριστο-
πόλιδος Λαμπ : φιάλη σταθμόν : Η.
.....
66 **Ασία** ταλασιου <εμ> Περ [οικ αποφ]-
υγουσα Εστιόδωρον [- - - - - , φιά]-
λη σταθμόν : Η.
.....
95ρα ταλα[σιου εν -----οικουσα]

¹⁷³ Η ασημένια κούπα εκτιμάται στο ποσό των 100 δραχμών, βλ. Pomeroy (1990), σ. 73.

¹⁷⁴ Παρατηρούμε ότι για λόγους οικονομίας αρκετές λέξεις δεν αναγράφονται ολόκληρες, όπως οι λέξεις *ταλασιουργός* (στ. 15, 48, 66, 95), *οικουσα* (στ. 39, 48, 51, 66) και οι δήμοι (*Μελιτ*, *Κειρ*, *Περ*, *Κυδαθ*).

¹⁷⁵ Συχνά το σύμφωνο της πρόθεσης *εν* αλλάζει και προσαρμόζεται ανάλογα με το αρχικό της επόμενης λέξης (εν *Μελιτ*, *εγ Κειρ*, *εμ Περ*). Η μορφή *εγ* της πρόθεσης αυτής (στ. 39, 51) είναι σπάνια και εμφανίζεται πριν από άηχο σύμφωνο, όταν μάλιστα γειτνιάζει με υγρό σύμφωνο. Για τις αλλαγές της πρόθεσης *εν* πριν από τα αρχικά μ, κ, π βλ. Threatte, σσ. 579-580, 583-584.

¹⁷⁶ Το σύμβολο Η αντιπροσωπεύει τον αριθμό 100 (*ηκατόν*), βλ. Threatte, σ. 110.

[αποφυ]γουσα - - - - -
 [φιάλη σταθ]μό : Η.¹⁷⁷

Στους στίχους 15 και 95 το όνομα της γυναίκας δεν σώζεται¹⁷⁸. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι όλα τα ονόματα είναι θηλυκού γένους με εξαίρεση τη λέξη *Παρθένιον*¹⁷⁹ (στ. 48), που αποτελεί όνομα δούλης.

Ταλασιουργοί αναγράφονται και στην επόμενη επιγραφή, που αποτελεί επίσης κατάλογο αφιερώσεων των απελεύθερων. Η επιγραφή χρονολογείται επίσης το 330 π.Χ., είναι χαραγμένη πάνω σε Πεντελικό μάρμαρο και είναι φθαρμένη σε όλες της τις πλευρές. Βρέθηκε στην αρχαία Αθηναϊκή αγορά¹⁸⁰, στον τοίχο ενός σπιτιού, δυτικά της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων στις 9 Ιανουαρίου του 1935¹⁸¹:

ΠΛΕΥΡΑ Α
Στήλη 1

95 [ιοδώρου Α] γρ φιά στα : Η
 [.....7.....] ταλα εν Κυδ
 [οκικου] αποφυγουσα^υ
 Λυσίδικον Λυσιστρ-
 άτου Αχαρνέ φιά στα : Η

.....
 105 **Μνησιθέα**{ν} εμ Πει¹⁸² οι
 κο ταλα αποφυγουσα
 Διονύσιον ισοτελη
 φιάλη σταθμόν : Η:

Στήλη 2

Φιλονίκη τα [αλασι εν]
 Λευκο οικ α [αποφυγου]
 Δημοσθένην [....6....]
 155 λο Φυλά [φιάλ σταθμ : Η]

.....
Μενίππη [.....9.....]

¹⁷⁷ IG II² 1570.

¹⁷⁸ Εδώ το φύλο του απελεύθερου δηλώνεται από τις μετοχές θηλυκού γένους *οικουσα* και *αποφυγουσα*.

¹⁷⁹ Το όνομα *Παρθένιον* είναι το θηλυκό ανθρωπονύμιο του ονόματος *Παρθένιος*, βλ. Threatte, σ. 459.

¹⁸⁰ Βλ. Lewis (1968), σ. 368.

¹⁸¹ Βλ. Lewis, (1959), σ. 208, όπου παρατίθενται στοιχεία για το ύψος, το πλάτος και το πάχος της επιγραφής. Εδώ ακολουθώ το κείμενο του Lewis, που το επανεκδίδει μαζί με τις επιγραφές IG II² 1554, 1555, 1556, 1557, 1558, 1559.

¹⁸² Το *Πει* αποτελεί συντομογραφία του τοπωνυμίου Πειραιάς, βλ. Threatte, σ. 103.

190 ταλασι αποφ[υγουσα]
 Δημοτίωνα Δ[ήμωνος]
 Φρεάρρι, Δημ[....6....]
 Δήμωνος Φρεά[ρρι, Δημ]
 όφιλον Δήμω[νος Φρε]
 άρριο φιάλη [σταθμ:Η]

215 **Φιλίστη** ταλασι εμ Μ
 ελ οικου αποφυγουσ
 Επιχαρίδην Λυσίππ
 ου Λαμπτ φιά σταθμ :Η

230 **Σιμα**[.....12.....]
 ταλ[ασι αποφυγουσα]
 Αρχ[.....13.....]
 ου Φα[ληρ φια σταθμ: Η]

Στήλη 3

330 **Λυδή** Αλωπεκη [οικου]
 ταλασιο αποφ[υγουσ]
 Θεόφιλον Αν[...6....]
 Ευωνυμέ φιά[λ σταθ :Η]

Στήλη 4

375 **Λυσ**[.....13.....]
 τα[λασιου αποφυγου]
 Δ[.....14.....]ο
 [.....6.... Φιάλ σταθ]μ:Η

427 [.....6.....]νη ταλ[ασι εν]
 Κολλυ οικου από[φυγ]
 Ανδρων Αλκιμάχου [Η]
 430 αιανι Καλλιπίδη[ν]
 Τιμόνακτος Παιανι
 έα φιάλη σταθμόν [:Η]

445 [...7...τα]λασι εν Κ
 [.....οικου απ]οφυγου
 [.....11.....]θυκλε

[.....δ.....]φιά σταθ: Η

Στήλη 5

Ροδία ταλασι Θορι
 κω οικου αποφυγουσα
 470 Φερεκλειδη Φερεκλέ
 ου Περιθο φιάλ σταθ : Η
Κορδύπη παιδίον¹⁸³ εν Θ
 ορικ οικου αποφυγ[ου]
 Φερε[κλ]είδη Φερε[κλέ]
 475 ου [Περι]οί [φιάλ στα : Η]

.....
Ιταμή ταλασι εμ Πει ο
 ικου αποφυγου^{υυυ}
 Χαίριππον Τιμοκλεί
 500 δυο Αχαρνέ φιά σταθ : Η

.....
Ολυμπιάς ταλασι εν Κ
 υδα οικου αποφυγου^υ
 520 Αρχεδά[μ] αντ' Αρχεδήμ
 ου Αλαιέ φιάλ σταθ : Η^υ

.....
Πλαγγών ταλασιο εν [Κ]
 υδα οικουσ αποφυγο[υ]
 Αυτοκλέ Ανδροκλέ[ου]
 555 Ευωνυμέ φιάλ σταθ[μ:Η]

ΠΛΕΥΡΑ Β

Στήλη 1

Μενίτης Μένωνος Κυδαθ **Μαλ**
 115 **θάκην** ταλασιουργόν εγ Κ<ει>ρ
 οικ φιάλη : Η

¹⁸³ Παρατηρώντας ότι η Ροδία και η Κορδύπη έχουν τον ίδιο κύριο (Φερεκλειδη) και ότι οι προσφορές τους έπονται η μια της άλλης, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η Κορδύπη είναι κόρη της Ροδίας. Θα μπορούσε επίσης να υποτεθεί ότι και η μικρή Κορδύπη ασχολείται με την ταλασιουργία, όπως αναφέρουν οι Lefkowitz και Fant σ. 221. Το γεγονός όμως ότι η λέξη ταλασιουργός έστω και σε ελλειπτική μορφή δεν υπάρχει στο κείμενο και δεν χαρακτηρίζει την Κορδύπη δημιουργεί αμφιβολίες για τη στήριξη αυτής της υπόθεσης.

Στήλη 2

215 [E]πιχαρινος Επιχαρίνου Λευκ
[H]χώ ταλασιουργόν εμ Πα [ο]ικ
[φ]ια : H

240 Φυλαξίας Φαν[ίου Αναγυράσιος]
Γλυκέραν τα[λασιου- - - - -οικ]
φιά : H¹⁸⁴

Από τα 27 ονόματα γυναικών (συμπεριλαμβανομένων και εκείνων με ελλειπτική μορφή ή καθόλου σωζόμενων) που χαρακτηρίζονται από κάποιο επάγγελμα, τα 18 αφορούν απελεύθερες που ασκούν την ταλασιουργία επί αμοιβής. Παρατηρούμε ότι αμέσως μετά από ορισμένα ονόματα (*Μνησιθέα, Μενίππη, Σιμά[λη], Λύδη*) δεν ακολουθείται η συνήθης σειρά με το είδος απασχόλησής τους, αλλά ο τόπος κατοικίας τους.

Η επόμενη επιγραφή είναι χαραγμένη σε μάρμαρο του Υμηττού και βρέθηκε κατά την κατεδάφιση σύγχρονης οικίας στη βόρεια πλευρά του Άρειου Πάγου, στις 20 Φεβρουαρίου του 1939. Χρονολογείται μεταξύ του 330-322 π.Χ.¹⁸⁵ και χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη συντακτική μορφή, καθώς τα ονόματα των απελεύθερων βρίσκονται σε πτώση αιτιατική¹⁸⁶.

Στήλη 1

7 [...6...] εν Μελίτηι ο[ικ]ου
[σαν τα]λασιουργόν φιάλην στα[θ:Η]

26 [Χα]ρίδημος Σωσικλείδου Ωαθ
[...]**ον** εκ Κειριαδων οικουσα
ταλασιουργόν φιάλην σταθμόν : Η

Καλλικράτης Τιμ [- - - - -]

ΛΟΡΙΛΛ εγ Κο [- - - - -]

[τ]αλασιου[ργόν] φιάλην σταθμ:Η]

65 Καλλικράτης [Τιμ- - - - -]
Μαλθάκη¹⁸⁷ [ν- - - - -]

¹⁸⁴ Βλ. Lewis (1959), σσ. 208-238.

¹⁸⁵ Βλ. Lewis (1968), σ. 369.

¹⁸⁶ Η ίδια συντακτική μορφή παρατηρείται και στα τρία τελευταία ονόματα της προηγούμενης επιγραφής.

¹⁸⁷ Η απελεύθερη Μαλθάκη και η προηγούμενη γυναίκα ονόματι ΛΟΡΙΛΛ (από τα γράμματα που έχουν σωθεί φαίνεται ότι δεν ταυτίζεται με σύννηθες όνομα γι' αυτό και αναγράφεται με κεφαλαία από τον εκδότη) πιθανόν εργάζονταν μαζί καθώς φαίνεται ότι είχαν τον ίδιο κύριο (*Καλλικράτης Τιμ- - -*).

ταλασιου[ργόν φιάλην σταθμ: Η]¹⁸⁸

Η επιγραφή εκτείνεται σε 69 στίχους και από τις 5 αναφορές σε γυναικείες απασχολήσεις οι 4 αφορούν την ταλασιουργό. Παρατηρούμε μια διαφορετική σύνταξη, όπου το όνομα του κυρίου τους βρίσκεται σε ονομαστική και απουσιάζει η μετοχή *αποφυγών/ουσα*. Αυτό δηλώνει ότι πρόκειται για νέες προσφορές από άτομα που είχαν ήδη απελευθερωθεί (γι' αυτό λείπει η μετοχή *αποφυγουσα*) αλλά που διατηρούσαν κάποιες δεσμεύσεις με τους κυρίους τους, όπως οριζόταν για τους απελεύθερους¹⁸⁹.

Ενώ στις προηγούμενες επιγραφές αναγράφονται οι προσφορές των απελεύθερων, στην επόμενη καταλογραφείται το όνομα του κυρίου και του απελεύθερου με τους τόπους κατοικίας τους. Η επιγραφή χρονολογείται επίσης το 330 π.Χ. και είναι χαραγμένη σε μάρμαρο του Υμηττού:

ΠΛΕΥΡΑ Α

Στήλη 1

Χρυσίς εμ *Μελίτει* οί-
κουσα *ταλασιουρ* απέ-
φυγε *Ιερομνή[μ]ονα*^{vv}
35 εμ *Μελίτει* οίκ[ο]ντα

.....

Στήλη 2

61 *Μενεστράτη* εμ *Πειρ*
οίκο *ταλασιο*· απέφυ
ουτοι πάντες *Βίωνα*
Αχαρνεία·

.....

Στήλη 3

81 *Κλω*[- - - - - οίκου]-
σα *τα[λασιουρ*- - - -]¹⁹⁰

Η επιγραφή καταγράφει 7 απελεύθερες, από τις οποίες οι 4 εργάζονται με κυρίαρχη και εδώ απασχόληση την ταλασιουργία (3 ταλασιουργοί). Επι-

¹⁸⁸ Βλ. Lewis (1968), σσ. 370-371.

¹⁸⁹ Μια εικόνα για το είδος των δεσμεύσεων των απελεύθερων με τους κυρίους τους σχηματίζουμε στους *Νόμους* του Πλάτωνα 915 a-c.

¹⁹⁰ *IG* II² 1576.

χειρώντας έναν απολογισμό των απελεύθερων γυναικών που αναγράφονται στις προαναφερθείσες επιγραφές, θα καταλήγαμε ότι από τις 43 γυναίκες που εμφανίζονται να εργάζονται, οι 32 ασκούν την ιδιότητα της ταλασιουργού¹⁹¹.

Ο Gomme αναφέρει ότι πιθανώς οι απελεύθερες εργάζονταν αρχικά ως δούλες μέσα στον οίκο και όχι σε εργαστήρια¹⁹². Πιθανώς οικογένειες που δεν αρκούσαν στην κάλυψη των αναγκών ένδυσης, έδιναν μαλλί σε μια εργάτρια ή σε περισσότερες (συνήθως σε δούλες που, μέσα από τις επιγραφές, φαίνεται ότι ορισμένες είχαν κοινό εργοδότη), οι οποίες εργαζόταν εντός του οίκου του εργοδότη τους¹⁹³. Λαμβάνοντας υπόψη όμως την απουσία στοιχείων από τις επιγραφές για τον ακριβή τοποθεσία των απελεύθερων και με βάση τη μαρτυρία του Σωκράτη για εργαστήρια κατασκευής ενδυμάτων, θα συμπεραίναμε ότι οι ταλασιουργοί απασχολούνταν σε εργαστήρια παραγωγής νημάτων ή ενδυμάτων, χωρίς όμως να αποκλείονται περιπτώσεις εργασίας τους εντός των οίκων είτε των δικών τους, όπως στην περίπτωση του Αρίσταρχου είτε του κυρίου τους.

Από τις παραπάνω γραπτές πηγές (κείμενα και επιγραφές), διαπιστώνεται ότι η κύρια οικιακή ασχολία της γυναίκας, το γνέσιμο και η υφαντική, φαίνεται να προτιμάται ως βασικό είδος αμοιβόμενης απασχόλησης. Τόσο ελεύθερες Αθηναίες όσο και δούλες, κατέφευγαν στην οικονομική αξιοποίηση της υφαντικής, κατορθώνοντας με την εργασία τους να ξεφύγουν από την πενία και να εξαγοράσουν την ελευθερία τους¹⁹⁴.

Παρά τα σημαντικά στοιχεία που προσφέρει αυτό το είδος επιγραφών, αδυνατούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα για την αντιμετώπιση των απελεύθερων ταλασιουργών. Η ιδέα όμως της εμπορικής αξιοποίησης της υφαντικής από ελεύθερες γυναίκες φαίνεται ότι αντιμετωπιζόταν διστακτικά, αν λάβουμε υπόψη την αρχικά αρνητική στάση του Αρίσταρ-

¹⁹¹ Οι αριθμοί ποικίλουν ανά συγγραφέα, καθώς ο Gomme σ. 42, καταλήγει ότι από τις 56 εργαζόμενες απελεύθερες που καταγράφονται στους αθηναϊκούς καταλόγους οι 44 χαρακτηρίζονται ταλασιουργοί (ανάλογους αριθμούς αναφέρει και η Barber (1994), σ. 278), ενώ ο Schaps σ. 19, με βάση τις επιγραφές, αναφέρει 42 απελεύθερες, από τις οποίες οι 31 ήταν ταλασιουργοί.

¹⁹² Βλ. Gomme, σ. 42, σημ 9, όπου ερευνώντας τις επιγραφές IG II² 1553-1578 παραθέτει έναν στατιστικό κατάλογο των απελεύθερων με αριθμητικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό ανδρών και γυναικών, την κοινωνική θέση των κυρίων τους, το δήμο των απελεύθερων και των εργοδοτών, και το είδος απασχόλησης των απελεύθερων. Τα ίδια συμπεράσματα του Gomme παρουσιάζει και η Barber (1992), σ. 105 και (1994), σ. 278.

¹⁹³ Βλ. Michell (1963), σ. 135, που αναφέρει επίσης ότι πιθανόν υφάντριες εργάζονταν σε οίκους που είχαν ανάγκη. Αντιθέτως, ο Glotz, σ. 276 αναφέρει ότι εργάζονταν και εκτός οίκου, χωρίς όμως να παραθέτει πηγές. Παρόμοια άποψη διατυπώνουν οι Schild, σσ. 304-305 και Flaceliere (1974), σ. 168, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ένας μεγάλος αριθμός από ελεύθερες γυναίκες και δούλες εργαζόταν σε εργαστήρια κατασκευής ενδυμάτων.

¹⁹⁴ Βλ. Thompson, σ. 221, σημ. 13, όπου επισημαίνεται ότι με βάση τις επιγραφές απελεύθερων κανένας άνδρας δεν ασκεί την ταλασιουργία. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να δηλώνει ότι αυτή η εργασία δεν αφορούσε άνδρες δούλους. Οι δούλες ταλασιουργοί από την άλλη είχαν την ευκαιρία να αποκτήσουν την ελευθερία τους, πληρώνοντας ένα αντίτιμο με αποδέκτη το κράτος από το εισόδημα που είχαν αποταμιεύσει ή από μια εταιρεία (έρανος) ιδιωτών που συγκροτείτο γι' αυτό το σκοπό. Για τους τρόπους απελευθέρωσης των δούλων βλ. Τσιμπουκίδης, σσ. 119-120 και Garlan, σσ. 101-103.

χου να αποδεχτεί την ιδέα του Σωκράτη για εργασία των ελεύθερων συγγενών του¹⁹⁵:

«*Νη Δί', έφη· ουτοι μέν γάρ ωνούμενοι βαρβάρους ανθρώπους έχουσι, ώστ' αναγκάζειν εργάζεσθαι ά καλως έχει· εγώ δ' ελευθέρους τε και συγγενεις*».

Πράγματι μα τον Δία, είπε ο Αρίσταρχος, διότι αυτοί αγοράζοντας βαρβάρους, τους έχουν για να τους εξαναγκάζουν να εργάζονται, όσα είναι χρήσιμα, εγώ όμως έχω ελεύθερους ανθρώπους και συγγενείς μου¹⁹⁶.

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η αρχική αντίσταση του Αρίσταρχου στην πραγματοποίηση της συμβουλής του Σωκράτη πηγάζει εν μέρει από το ότι οι μόνες γυναίκες που γνώριζε ότι εργάζονται είναι όσες ανήκουν σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα, όπως δούλες, απελευθέρους και εταίρες¹⁹⁷.

Υφαντική και συμβολισμοί της

Σε συμβολικό επίπεδο η ύφανση συνδέεται με τη γυναικεία γνώση και συνιστά ένα είδος δύναμης στα χέρια της γυναίκας¹⁹⁸. Η υφαντική και συγκεκριμένα ο αργαλειός αποτελεί χώρο όπου πραγματώνεται ένα σχέδιο οργανωμένο στο μυαλό της υφάντρας, σχέδιο που οι άλλοι δεν γνωρίζουν. Εκεί βρίσκεται και η δύναμή του, γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε χώρος επικίνδυνος, όπου συχνά το υφαντικό προϊόν χρησιμοποιείται από τη γυναίκα ως εργαλείο ισχύος ή σε κάποιες περιπτώσεις, μέσω αυτού, ασκείται μαγεία¹⁹⁹.

Το ύφασμα χρησιμοποιείται για να καλύψει ένα δόλο και να αποτελέσει έτσι μέσο τεχνάσματος. Ο χώρος όπου εξυφαίνεται το κατεξοχήν στρατήγημα της *Οδύσσειας* είναι ο αργαλειός της Πηνελόπης, σημείο κλειδί στην εξέλιξη του μύθου. Κατά τη διάρκεια της απουσίας του Οδυσσέα, η πιστή σύζυγος αντιστάθηκε στην πίεση των μνηστήρων να παντρευτεί πάλι, προβάλλοντας ως πρόσχημα το καθήκον της να φτιάξει το νεκρικό πέπλο για τον Λαέρτη. Για τρία χρόνια, ύφαινε τις πρωινές ώρες, ενώ το βράδυ ξέλυνε ό,τι είχε υφάνει το πρωί, κατορθώνοντας έτσι, έστω προσωρινά, να κερδίσει τον έλεγχο μιας δύσκολης κατάστασης. Η

¹⁹⁵ Η Barber (1994), σσ. 278-280, αναφέρει ότι με βάση την ιστορία του Αρίσταρχου η ιδέα της εργασίας των ελεύθερων γυναικών αντιμετωπιζόταν πολύ παράξενα.

¹⁹⁶ Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* 2, 7, 6.

¹⁹⁷ Βλ. Barber (1994), σ. 280.

¹⁹⁸ Βλ. Blundell, σ. 69, όπου υποστηρίζει ότι η γνώση πηγάζει από τη χρήση της γλώσσας, και η γλώσσα συχνά συνδέεται με το ύφασμα στην ελληνική σκέψη. Για την ύφανση ως μέσο έκφρασης στον Όμηρο βλέπε παράδειγμα Ελένης σ. 24 της εργασίας.

¹⁹⁹ Βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 270.

υφαντική αναδεικνύεται εδώ σε όργανο που μπορεί να κάνει τη γυναίκα ισχυρή²⁰⁰. Ο αργαλειός όμως δεν αποτελεί χώρο όπου εξυφαίνονται σχέδια αλλά είναι και τόπος αποκάλυψής τους²⁰¹. Τελικά το μυστικό της Πηνελόπης διαρρέει μέσω μιας θερααινίδας της στους μνηστήρες, οι οποίοι την πιέζουν να τελειώσει την εργασία της²⁰². Ο αργαλειός όμως ως αντικείμενο δύναμης χρησιμοποιούμενος κατάλληλα από το πολυμήχανο γυναικείο μυαλό, έγινε μέσο καθυστέρησης, ώστε να επέλθει το αίσιο τέλος της *Οδύσσειας*.

Ως μέσο επικοινωνίας και πηγή δύναμης αποκλειστικά για τις γυναίκες, η υφαντική μπορούσε επιπλέον να αποβεί επικίνδυνη για τους άνδρες. Αυτό παρουσιάζεται με ενάργεια σε μια από τις πιο γνωστές μυθολογικές ιστορίες, αυτή της Πρόκνης και Φιλομήλας. Ο Τηρέας, βασιλιάς της Θράκης, παντρεύτηκε την Πρόκνη και απέκτησαν ένα γιο τον Ίτυ, αλλά ερωτεύτηκε και την αδελφή της, Φιλομήλα. Ο βασιλιάς φυλάκισε την Πρόκνη και προκειμένου να σωπάσει την αδελφή της, της έκοψε τη γλώσσα. Η βουβή Φιλομήλα όμως ύφανε τα δεινά που της επέβαλλε ο άντρας της αδελφής της σε έναν πέπλο και το έστειλε στην αδελφή της. Μετά από την, δια της υφαντικής γλώσσας, αποκάλυψη της αλήθειας, η εκδίκηση της Πρόκνης υπήρξε τρομερή:

«Ο δε εκ ταύτης γεννήσας παιδα Ίτυν, και Φιλομήλας ερασθεις έφθειρε και ταύτην, [ειπων τεθνάναι Πρόκνην,] κρύπτων επί των χωρίων. [αυθις δε γήμας Φιλομήλαν συνηνάζετο,] και την γλωσσαν εξέτεμεν αυτή. Η δε υφήνασα εν πέπλω γράμματα δια τούτων εμήνυσε Πρόκνη τας ιδίας συμφοράς. Η δε αναζητήσασα την αδελφήν κτείνει τον παιδα Ίτυν, και καθεψήσασα Τηρει δειπνον αγνοουντι παρατίθησι· και μετά της αδελφης δια τάχους έφυγε».

Ο Τηρέας γέννησε με την Πρόκνη ένα παιδί, τον Ίτυ, αλλά ερωτεύτηκε και τη Φιλομήλα και τη διέφθειρε. Διέδωσε μάλιστα ότι τάχα πέθανε η Πρόκνη, ενώ την έκρυβε στα χωράφια. Έτσι νυμφεύεται και τη Φιλομήλα και κοιμάται μαζί της. Και για να μη μιλήσει της έκοψε τη γλώσσα. Αλλά αυτή με γράμματα που ύφανε σε έναν πέπλο μήνυσε στην Πρόκνη τις συμφορές της. Κι αφού αναζήτησε την αδελφή της η Πρόκνη σκοτώνει το παιδί της, τον Ίτυ, τον βράζει

²⁰⁰ Βλ. Blundell, σ. 69-70.

²⁰¹ Βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 271, όπου η συγγραφέας παραλληλίζει την αποκάλυψη του μυστικού της Πηνελόπης με το υφαντικό σχέδιο που καταστρώνεται στο μυαλό της υφάντρας, το οποίο υλοποιείται, αποκαλύπτεται στον αργαλειό.

²⁰² *Οδύσσεια* τ, 137-161.

και παραθέτει δείπνο στον Τηρέα. Και έγινε άφαντη με την αδελφή της²⁰³.

Η υφαντική τέχνη εδώ χρησιμοποιείται ως μέσο έκφρασης, όπου υφαίνονται *γράμματα*, τα δεινά της Φιλομήλας, που με τον τρόπο αυτό μίλησε, αποκάλυψε την αλήθεια, υφαίνοντας. Το ύφασμα έτσι, έγινε για τη γυναίκα απαραίτητο όργανο αποκάλυψης και ταυτόχρονα εκδίκησης για τις συμφορές της²⁰⁴. Άλλες ιστορίες τονίζουν ακόμα περισσότερο τη φονική χρήση της υφαντικής. Η Μήδεια προκειμένου να εκδικηθεί τον Ιάσωνα για τη νέα του σύζυγο, τη δολοφονεί με ένα όμορφο, αλλά γεμάτο δηλητήριο ένδυμα²⁰⁵. Το ύφασμα γίνεται και εδώ εργαλείο εκδίκησης σε συνδυασμό με μαγικά φίλτρα. Ανάλογο συνδυασμό θανατηφόρου ενδύματος χρησιμοποιεί και η Δηιάνειρα, που το προσφέρει στον Ηρακλή πιστεύοντας ότι λειτουργεί ως ερωτικό φίλτρο²⁰⁶. Το ύφασμα αντανακλά τις φοβίες της γυναίκας, που αν και από μόνη της αδύναμη, αποκτά μέσω της υφαντικής αδιόρατες και δυσοίωνες δυνάμεις για τη ζωή του άνδρα και την ψυχή του²⁰⁷.

Ο συμβολισμός της ισχύος και της νοητικής δύναμης που υφέρπει γύρω από την υφαντική τέχνη, όπως και οι σχέσεις της με την πολιτική πράξη, εκφράστηκαν παραδειγματικά στη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη. Στο έργο αυτό, που παρουσιάστηκε το 411 π.Χ., στο αποκορύφωμα του Πελοποννησιακού Πολέμου, η ηρωίδα προτείνει στον *πρόβουλο* (αντιπρόσωπο της αθηναϊκής δημοκρατίας) ένα πολιτικό σχέδιο για την ορθή διαχείριση των κοινών. Το σχέδιό της αναπτύσσεται με υφαντική ορολογία και συγκεκριμένα με τα στάδια επεξεργασίας των ερίων, καταφεύγοντας έτσι στα δικά της όπλα, στη δική της δύναμη:

*«Πρωτον μεν εχρην, ώσπερ πόκον εν βαλανειω,
εκπλύναντας την οισπωτήν εκ της πόλεως, επί κλίνης
εκραβδίζειν τους μοχθηρούς και τους τριβόλους απολέξει,
και τους γε συνισταμένους τούτους και τους πιλουντας εαυτούς
επί ταις αρχαισι διαζηναι και τας κεφαλάς απότιλαι·
ειτα ξαινειν εις καλαθίσκον, κοινήν εύνοιαν, άπαντας,
καταμιγνύντας τους τε μετοίκους κει τις ζένος ή φίλος υμιν,
κει τις οφείλει τω δημοσίω και τουτους εγκαταμιξαι·
και νη Δία τας γε πόλεις, οποσαι της γης τησδ' εισίν άποικοι,
διαγιγνώσκειν ότι ταυθ' ημιν ώσπερ τα κατάγματα κειται*

²⁰³ Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* 3, 14, 8.

²⁰⁴ Για τον υφαντικό συμβολισμό του μύθου της Πρόκνης και της Φιλομήλας βλ. Τζαχίλη (1997), σσ. 271-272, Keuls, σ. 210 και Blundell, σ. 70.

²⁰⁵ Ευριπίδης, *Μήδεια* στ. 1136-1203.

²⁰⁶ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ. 749-812.

²⁰⁷ Βλ. Blundell, σ. 70. Τα υφαντά παίζουν καθοριστικό ρόλο στους μύθους που εκφράζουν την ανυπότακτη στάση της γυναίκας στην εξουσία του άνδρα, βλ. Keuls, σσ. 209-210.

*χωρίς έκαστον· κατ' από τούτων πάντων το κάταγμα λαβόντας
δεύρο ζυνάγειν και συναθροίζειν εις εν, κάπειτα ποιησαι
τολύπην μεγάλην, κατ' ταύτης τω δήμω χλαίναν υφηναι».*

Όπως πλένουμε εμείς στο ζεστό νερό τα μαλλιά των προβάτων, έτσι θα έπρεπε κάθε του κράτους βρωμιά να ξεπλύνετε εσείς, κοπανώντας τους κακούς να τους πάτε ξαπλωτούς μακριά, να πετάξετε τα αγκάθια, τριβόλια· όσοι πάνε μουλωχοί, σε κουβάρια μαζί για να πάρουν αξιώματα, πάνω στο λινάρι σκληρά να τους σκίσετε εσείς, να μαδήσετε κάθε κεφάλι· το ξασμένο μαλλί μιας φιλίας γενικής σε πανέρι να βάλετε και όλους εκεί να τους συγκεντρώσετε και τους μετοίκους, και αν από τους ξένους είναι κανείς φίλος, αλλά και αν στο δήμο κανένας χρωστά, να τους σμίξετε μέσα και τούτους, σε όποια πόλη του κόσμου, ναι μα το θεό, βρίσκονται άποικοι τούτης της χώρας να το νιώσετε πρέπει καλά πως για μας είναι απόμαλλα σκόρπια ένα γύρο· να τα πάρετε θα έπρεπε αυτά με στοργή, να τα φέρετε εδώ στην πατρίδα, να φροντίσετε πρώτα να γίνουν σωροί, κατόπι από αυτά να φτιαχτεί μια μεγάλη τουλούπα, και από τούτη ύστερα να υφανθεί για το δήμο μια μεγάλη κάπα²⁰⁸.

Η Λυσιστράτη αναπτύσσει τα επιχειρήματά της, ακολουθώντας τον τρόπο επεξεργασίας του μαλλιού²⁰⁹. Θα πλύνει κάθε ακαθαρσία του κράτους και θα ξεχωρίσει όσους πηγαίνουν μαζί (υπονοώντας τη διάλυση των πολιτικών παρατάξεων), όπως ακριβώς ξαίνει το μαλλί. Κατόπιν θα συγκεντρώσει τα καλά στοιχεία της πόλης και συγκεκριμένα όσους έχουν κάτι να προσφέρουν στην πόλη, είτε είναι ξένοι (υπονοώντας τους συμμάχους της Αθήνας κατά τη διάρκεια του πολέμου) είτε μέτοικοι. Όσο για τις αποικίες της πόλης τις παραλληλίζει με τα διασκορπισμένα γύρω από τον κάλαθο νήματα που είναι εξίσου χρήσιμα. Όλο αυτό το μαλλί, πλυμένο, ξασμένο και συγκεντρωμένο σε καλάθι, είναι έτοιμο να το γνώσει και να υφάνει μια χλαίνη για το δήμο. Τα στάδια ύφανσης παραλληλίζονται με τη διαδικασία επίλυσης των πολιτικών και πολεμικών διαφορών. Το πολιτικό ένδυμα, που θα υφανθεί, συμβολίζει το τέλος μιας περιόδου που σηματοδεύτηκε από πολιτικές αναταραχές και συρράξεις. Απόδίδεται σ' αυτό λοιπόν μεταφορικά μια ενοποιητική δύναμη που μεταμορφώνει τη σύγκρουση σε ένωση, την αντιπαράθεση σε συνοχή, ώστε

²⁰⁸ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* στ. 574-586.

²⁰⁹ Βλ. Thompson, σ. 219, ο οποίος χρησιμοποιεί τον παραλληλισμό της Λυσιστράτης για να δείξει τα στάδια ύφανσης που ακολουθούν οι γυναίκες στον οίκο τους.

να οδηγήσει τελικά στην ειρήνη, όπως αρχικά είχε φαντασθεί η Λυσιστράτη²¹⁰:

«Ουτως και τον πόλεμον τουτον διαλύσομεν».

Με τον ίδιο τρόπο τον πόλεμο αυτόν...τον τελειώνουμε αμέσως²¹¹.

β) Υφαντική στη Σπάρτη και τη Γόρτυνα

Τόσο οι αρχαίες πηγές όσο και οι σύγχρονοι μελετητές παρουσιάζουν με αντιφατικό τρόπο την ενασχόληση της υφαντικής από τις Σπαρτιάτισσες. Συγκεκριμένα ορισμένες πηγές και μελέτες αναφέρουν ότι οι γυναίκες της Σπάρτης ήταν απαλλαγμένες από την οικιακή ασχολία της υφαντικής και άλλες επισημαίνουν ακριβώς το αντίθετο. Ένας ενδιαφέρον προβληματισμός που απαιτεί να ερευνηθεί και, κατά το δυνατόν, να διαλευκανθεί.

Ο Ξενοφώντας στο έργο του *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, αντιδιαστέλλει τη νοοτροπία σχετικά με την υφαντική των γυναικών ανάμεσα στους Σπαρτιάτες και τους υπόλοιπους Έλληνες, και ταυτόχρονα εξαιρεί στο σημείο αυτό τη νομοθεσία του Σπαρτιάτη Λυκούργου:

«Ὡσπερ δε οἱ πολλοὶ τῶν τὰς τέχνας ἐχόντων ἐδραιοὶ εἰσιν, οὕτω καὶ τὰς κόρας οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἠρεμιζούσας ἐριουργεῖν ἀξιουσι....ὁ δε Λυκούργος ἐσθητὰς μὲν καὶ δούλας παρέχειν ἱκανὰς ἠγήσατο εἶναι, ταῖς δ' ἐλευθέραις μέγιστον νομίσας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν πρῶτον μὲν σωμασκειν ἔταξεν οὐδέν ἡττον τὸ θῆλυ τοῦ ἀρρενοῦ φύλου».

Όπως οι περισσότεροι τεχνίτες ζουν καθιστική ζωή, έτσι και από τα κορίτσια τους οι άλλοι Έλληνες απαιτούν να κάθονται ήσυχα και να υφαίνουν....ο Λυκούργος όμως ήταν της γνώμης ότι οι δούλες φτάνουν για να ετοιμάσουν ρούχα και θεώρησε ότι το σπουδαιότερο έργο για τις ελεύθερες είναι να κάνουν παιδιά, γι' αυτό όρισε το θηλυκό γένος να γυμνάζεται εξίσου με το αρσενικό²¹².

Το ίδιο αναφέρει και ο Πλάτωνας στους *Νόμους* του:

«Κόρας μὲν γυμνασίῳ μετόχους οὐσας ἅμα καὶ μουσικῆς ζῆν δεῖν, γυναικᾶς δὲ ἀργούσ μὲν ταλασίᾶς».

²¹⁰ Για το συμβολισμό της υφαντικής διαδικασίας με την πολιτική διαχείριση των κοινών βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 272 και πιο αναλυτικά Scheid και Svenbro, σσ. 15-17, 32.

²¹¹ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* στ. 569.

²¹² Ξενοφώντας, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 1, 3-4.

Τα κορίτσια (των Λακεδαιμονίων) οφείλουν να συμμετέχουν στη γυμναστική, τη μουσική και οι γυναίκες να απέχουν από την υφαντική²¹³.

Ήταν νόμος λοιπόν οι Σπαρτιάτισσες να απέχουν από την πιο συνηθισμένη οικιακή ασχολία των γυναικών της υπόλοιπης Ελλάδας, την οποία είχαν αναθέσει στις δούλες²¹⁴. Θα μπορούσαμε εδώ να συμπεράνουμε ότι κάθε νοικοκυριό στη Σπάρτη διέθετε υπηρετικό προσωπικό που εργαζόταν για τα θηλυκά μέλη της οικογένειας, παρέχοντας έτσι ελευθερία από τα οικιακά καθήκοντα όπως αυτό της υφαντικής.

Αυτά τουλάχιστον όριζε ο νόμος σε θεωρητικό επίπεδο. Είναι ωστόσο απορίας άξιο, αν στην πράξη φτωχότερες οικογένειες είχαν την οικονομική δυνατότητα να διατηρούν επαρκές προσωπικό για να καλύπτει κάθε οικιακή δραστηριότητα²¹⁵. Η υπόθεση μάλιστα για την ενασχόληση των Σπαρτιατισσών με την υφαντική ενισχύεται με βάση την πληροφορία που μας παρέχει ο Πausanias. Αναφέρει λοιπόν ότι κάθε χρόνο οι γυναίκες της Σπάρτης ύφαιναν ένα χιτώνα για τον Αμυκλαίο Απόλλωνα και το σπίτι μέσα στο οποίο δημιουργείτο ονομαζόταν Χιτώνας²¹⁶. Εδώ όμως θα μπορούσε κανείς να διαχωρίσει το γυναικείο καθήκον της παραγωγής υφασμάτων για κοινωνικό-θρησκευτικούς σκοπούς, που φαίνεται ότι αναλάμβαναν οι ελεύθερες Σπαρτιάτισσες, από την καθημερινή εργασία της οικιακής παραγωγής, που πιθανόν επωμίζονταν οι δούλες²¹⁷. Ωστόσο σε ένα ειδύλλιο του Θεόκριτου ενισχύεται ακόμα περισσότερο η εικόνα των Σπαρτιατισσών να γνέθουν, καθώς τονίζεται η δεξιότητά τους στην υφαντική τέχνη και στο παίξιμο λύρας²¹⁸.

²¹³ Πλάτωνας, *Νόμοι* 806a1-3.

²¹⁴ Η Schild σ. 244 θεωρεί την απαλλαγή των Σπαρτιατισσών από την υφαντική (και την φροντίδα των τέκνων) ως ένα ασυνήθιστο χαρακτηριστικό των γυναικών αυτών, που έρχεται να αναιρέσει την εικόνα ότι οι Σπαρτιάτισσες είχαν παθητικό ρόλο και περιορίζονταν μόνο στην εκπλήρωση μιας βιολογικής λειτουργίας.

²¹⁵ Ανάλογες αμφιβολίες εκφράζει και ο Hodgkinson, σ. 227, ο οποίος διαχωρίζοντας τις Σπαρτιάτισσες σε εύπορες και φτωχότερες, προβάλλει την υπόθεση ότι οι τελευταίες ασχολούνταν με οικιακές δραστηριότητες όπως αυτή της υφαντικής, ασχολίες που πιθανόν να απέφευγαν οι πλούσιες ομόλογές τους, καθώς τις αναλάμβαναν οι υπηρέτριες.

²¹⁶ Pausanias, *Λακωνικά* 16, 2:

Υφαίνουσι δε κατά έτος αι γυναικες τω Απόλλωνι χιτώνα τω εν Αμύκλαις, και το οίκημα ένθα υφαίνουσι Χιτώνα ονομάζουσιν.

Την υφαντική εργασία των Σπαρτιατισσών υποστηρίζουν επίσης ο Cartledge, σ. 91, σημ. 40 και η Milne, σ. 528. Ο Hodgkinson σ. 234, σημ. 42, επίσης αναφέρει ότι μπρούτζινες αφιερώσεις που αναπαριστούν διακοσμημένα υφάσματα στο ιερό της Άρτεμης Ορθίας, πιθανότατα ερμηνεύονται ως παραστάσεις υφασμάτων κατασκευασμένων από Σπαρτιάτισσες αφιερώτριες.

²¹⁷ Ανάλογη αμφιβολία διατυπώνει ο Hodgkinson, σ. 234, σημ. 42.

²¹⁸ Θεόκριτος, *Ειδύλλιο* 18, 30-35:

Ουτε τις εν τάλάρω πανίδεται έργα τοιαύτα, ουτ' ενί δαιδαλέω πυκνότερον άτριον ιστω κερκίδι συμπλέξασα μακρων έταμι' εκ κελόντων· ου μαν ου κιθάραν τις επίστασαι ωδε κροτησαι Άρτεμιν αείδοισα και ευρύτερον Αθάναν, ως Ελένα.

«Καμιά στο καλαθάκι της δε βάζει τέτοια εργόχειρα, κι ούτε η σαΐτα καμιάς δεν υφαίνει τα κρουστά και τα πυκνά πανιά που κατεβάζει από τον αργαλειό τον πολυμπερδεμένο, καμιά δεν ξέρει σαν την Ελένη να παίζει στην κιθάρα τραγούδια για την Άρτεμη και την ευρύτερη Αθηνά».

Οι αντιφάσεις μεταξύ των πηγών αυτών (Ξενοφώντας, Πλάτωνας, Πausanίας, Θεόκριτος), παρά τον παραπλανητικό τους χαρακτήρα, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν καταλυτικά στην προσέγγιση της πραγματικότητας. Οι δυο πρώτες πηγές αναφέρονται στην εκπαίδευση των Σπαρτιατισσών με βάση τη νομοθεσία του Λυκούργου, κάτι που θα μπορούσε να αναχθεί στη σφαίρα του θεωρητικού επιπέδου. Οι επόμενες πηγές, αντιθέτως, παρέχουν συγκεκριμένες αναφορές από την κοινωνική και θρησκευτική ζωή των γυναικών αυτών. Θα τολμούσαμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι για τις Σπαρτιάτισσες η υφαντική εργασία δεν ήταν άγνωστη και απρόσιτη αλλά παράλληλα με την αυστηρή τους εκπαίδευση, αντίστοιχη εκείνης των αγοριών, μάθαιναν και τα οικιακά καθήκοντα όπως αυτό της υφαντικής²¹⁹.

Παρ' όλο που Σπάρτη και Γόρτυνα αποτελούν δωρικές πόλεις, στην πόλη της Κρήτης η υφαντική εργασία φαίνεται να αποτελεί αποδεδειγμένα μια γενικευμένη συνήθεια, καθώς αναγράφεται συχνά στη Δωδεκάδελτη επιγραφή που βρέθηκε στην πόλη αυτή²²⁰. Σε ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Γόρτυνας, το Ωδείο, οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων, βρέθηκε η μεγαλύτερη από τις γνωστές ελληνικές επιγραφές της αρχαιότητας. Αποτελείται από δώδεκα στήλες (δέλτους) ύψους 1,75 μ. και πλάτους 0,67- 0,69, πάνω στις οποίες είχε χαραχθεί βουστροφηδόν κείμενο με άλλοτε έγχρωμα γράμματα²²¹. Δεν είναι δυνατή η μετά βεβαιότητας χρονολόγησή της αλλά σε γενικές γραμμές ανάγεται στο τέλος του 6^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²²². Μάλιστα υπάρχουν τμήματα που δεν έχουν την ίδια ακριβώς χρονολόγηση αλλά θεωρούνται λίγο μεταγενέστερα. Η επιγραφή αποδίδει νομικές διατάξεις και πιθανόν αποτελούσε αρχικά μέλος οικοδομήματος, το οποίο βρισκόταν στην ελληνική αγορά της Γόρτυνας, ώστε λειτουργούσε ως είδος δημοσίευσης του νόμου κατά τρόπο μόνιμο²²³.

Μια από τις κατεξοχήν δραστηριότητες των Γορτύνιων γυναικών φαίνεται ότι ήταν η ύφανση, όπως μαρτυρείται από τα ακόλουθα χωρία της επιγραφής:

Στήλη II, στ. 45-51: *αι κ'ανερ [κ]αι γυ-*

Ο Michell (1964), σ. 197-198, επίσης θεωρεί ότι η αναφορά αυτή του Θεόκριτου διαβρώνει κάπως την εικόνα της αποχής τους από την υφαντική, που διατηρούμε για τις Σπαρτιάτισσες.

²¹⁹ Ο Cartledge σ. 91, θεωρεί βέβαιο ότι οι κοπέλες της Σπάρτης παράλληλα με την αγωγή μάθαιναν τα αποκλειστικά γυναικεία καθήκοντα της υφαντικής και του μαγειρέματος.

²²⁰ Η επιγραφή βρέθηκε τμηματικά μεταξύ των ετών 1857-1884, βλ. Φιοράκης-Περάκη, σσ. 16-17.

²²¹ Κάθε στήλη περιλαμβάνει 53-56 στίχους εκτός της τελευταίας, από την οποία έχουμε 19 στίχους, βλ. Φιοράκης-Περάκη, σ. 15.

²²² Η ακριβής χρονολόγηση της επιγραφής προβληματίσε τους σύγχρονους μελετητές, καθώς άλλοι προτιμούν τη χρονολογία 450 π.Χ. και άλλοι 480-460 π.Χ. Για το πρόβλημα χρονολόγησης της επιγραφής βλ. Σκιαδάς, σ. 13 και Willetts (1967), σ. 8.

²²³ Βλ. Φιοράκης-Περάκη, σ. 22. Ο Σκιαδάς, σ. 13 αναφέρει ότι πιθανώς τη συντάξε ο Γορτύνιος Θαλής. Σήμερα όμως χαρακτηρίζεται απρόσωπη, βλ. Φιοράκης-Περάκη, σ. 24.

να διακρ[ί]νον[τ]αι, τα Fa α-
 υτας²²⁴ έκεν, άτι έκονσ' ειε π-
 αρ τον άνδρα, και το καρπο τ-
 αννεμίναν, αι κ' ει ες τον Fo-
 50 ν αυτας κρεμάτον, κοτι
 κ' ενυπάνει²²⁵ ταν [εμίναν]ν²²⁶ άτι
 κ' ει, και πέντε στατερανς, αι κ' ο α-
 νερ αίτιος ει τας κε[ρ]εύσι-
 ος.

Εάν ανδρόγυνο διαζευχθεί, (η γυναίκα)
 να κρατεί τη δική της περιουσία, με την ο-
 ποία ήλθε εις γάμο, και το ήμισυ της παραγω-
 γής, εάν αυτή προέρχεται από τη δική της πε-
 ριουσία²²⁷. ομοίως (να κρατεί) από τα χειροτε-
 χνήματά της το ήμισυ, ό, τι κι αν είναι αυτά,
 και πέντε στατήρες²²⁸, εάν ο άνδρας ήταν ο
 υπαίτιος του διαζυγίου²²⁹.

Στήλη III, στ. 17-27: αι ανερ αποθάνοι τέκνα κατ-
 αλιπον, αι κα λει α γυνά, τα Fά
 αυτας έκονσαν οπιέθθα-
 20 ι κάτι κ' ο ανέδ δοι κατά τα εγ-
 ραμμένα αντί μαιτύρον τρ-
 ιον δρομέον ελευθέρον· αι
 δε τι τον τέκνον πέροι, ενδι-
 κον εμεν. νας. Αι δε κα άτεκνον
 25 καταλίπει, τα τε Fa αυτας έκε-
 ν κοτ[ι] κ' εν[υ]πάνει [τ]αν εμίν-

²²⁴ Η φράση *τα Fa αυτάς* που επαναλαμβάνεται και σε άλλα σημεία των διατάξεων, αναφέρεται στην προίκα της συζύγου που μπορεί να είναι κινητή ή ακίνητη, η οποία προστατεύεται νομικά, ώστε να τη διατηρεί η ίδια ή οι συγγενείς της.

²²⁵ Το ρήμα *ενυπάνει*, που προέρχεται από το *ενυφαίνω*, ερμηνεύεται από τον Willetts, σ. 60, σημ. 51 ως «υφαίνω εντός του οίκου», όπου δηλώνεται ότι η υφαντική αποτελούσε κύρια δραστηριότητα της ίδιας της ελεύθερης Γορτύνιας γυναίκας. Από την άλλη όμως η ακριβής σημασία της λέξης *ενυφαίνω* είναι «κεντώ πάνω σε κάτι άνθη, ζώα κτλ.», βλ. Liddel-Scott, s.v. *ενυφαίνω*. Τα υφαντικά λοιπόν προϊόντα που αποτελούσαν μέρος της κινητής περιουσίας της Γορτύνιας φαίνεται ότι αφορούσαν περίτεχνα υφαντά κοσμημένα με ποικίλα σχέδια. Η σημασία άλλωστε αυτή δηλώνεται πιο εναργώς μέσα από την απόδοση του ρήματος *ενυφαίνω* με τη λέξη *χειροτεχνήματα*.

²²⁶ Η λέξη *εμίναν* σημαίνει το *ήμισυ*, βλ. Willetts, σ. 60, σημ. 48-49.

²²⁷ Παρατηρούμε ότι η προσωπική περιουσία της συζύγου δεν συγχωνεύεται με αυτή του ανδρός, βλ. Schild, σ. 249.

²²⁸ Το γεγονός ότι οι γυναίκες της Γόρτυνας είχαν προσωπική περιουσία, κινητή και ακίνητη, την οποία ο νόμος κατοχύρωνε, ώστε οι σύζυγοί τους να μην μπορούν να τη διαθέσουν, αποτελεί σημαντικό στοιχείο που δηλώνει ότι η θέση των γυναικών αυτών ήταν πολύ καλύτερη από ότι των Αθηναίων ομολόγων τους, βλ. Willetts (1967), σ. 60, σημ. 45, Schild, σ. 248-249 και Pomeroy (1990), σ. 73.

²²⁹ Για την έκδοση του κειμένου βλ. Φιοράκης-Περάκη, σσ. 76-77 και Willetts (1967), σ. 40.

αν...

Στην περίπτωση που ο άνδρας πεθάνει και αφήσει τέκνα, εάν θέλει η γυναίκα, δύναται να παντρευτεί διατηρώντας την περιουσία της και όσα ο άνδρας (της) δώσει σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου ενώπιον τριών ενήλικων μαρτύρων· εάν όμως λάβει κάτι το οποίο ανήκει στα τέκνα, να αποτελεί τούτο θέμα δίκης. Εάν όμως (ο άνδρας) την αφήσει χωρίς τέκνα, να διατηρήσει και τα δικά της και το ήμισυ των χειροτεχνημάτων της²³⁰.

Στήλη III, στ. 31-37: *αι δε γυνά άτεκ-*

νος αποθάνοι, τα τε Fa

αυτας τοις επιβάλλονσι απ-

οδόμεν κοτι ενυπάνε τάν ε-

35 *μίναν και το καρπό, αι κ' ει ες*

τον Fον αυτας, τάν εμίνα-

ν.

Εάν όμως η γυναίκα πεθάνει άτεκνη (ο άνδρας) να αποδώσει στους «επιβάλλοντας» (αυτής) την περιουσία της, το ήμισυ από τα χειροχνήματά της και το ήμισυ από την παραγωγή της, εφόσον αυτή προέρχεται από την περιουσία της²³¹.

Από τα παραπάνω χωρία παρατηρούμε ότι τα υφαντικά προϊόντα της γυναίκας, που παρήγαγε κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου της, έπαιζαν σημαντικό ρόλο, τόσο που ορίστηκαν συγκεκριμένες διατάξεις για την κατανομή τους σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου. Συγκεκριμένα είχε θεσμοθετηθεί ότι εάν ο άνδρας είναι αίτιος του διαζυγίου ή πεθάνει χωρίς τέκνα, η γυναίκα είχε το δικαίωμα να κρατήσει τα μισά από την υφαντική της παραγωγή (στήλη II, στ.51 και στήλη III, στ. 25-27)²³². Ακόμη και όταν η γυναίκα πέθαινε άτεκνη, ο νόμος όριζε ακριβώς ότι εκείνοι που δικαιούνται να κρατήσουν το ήμισυ της υφαντικής παραγωγής της ήταν οι νόμιμοι κληρονόμοι της (*επιβάλλονσι*, στήλη III, στ. 33). Χαρακτηριστικό των διατάξεων αυτών είναι ότι τα υφαντικά προϊόντα της γυναίκας αναφέρονται πάντοτε μαζί με τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία, ώστε η αξία που τους προσδίδεται φαίνεται να είναι ισότιμη με τις ιδιοκτησίες

²³⁰ Βλ. Φιοράκης-Περάκη, σσ. 78-79 και Willetts (1967), σ. 41.

²³¹ Βλ. Φιοράκης-Περάκη, σσ. 80-81 και Willetts (1967), σ. 41.

²³² Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζονταν τα αποτελέσματα της εργασίας της, βλ. Schild, σ. 249. Η Romeroy (1994), σ. 61, με βάση τις διατάξεις του Γορτύνειου Κώδικα, αναγνωρίζει ότι η παραγωγή υφασμάτων αποτελούσε τη μοναδική παραγωγική δραστηριότητα των αρχαίων Ελληνίδων, στην οποία οι Έλληνες προσέδιδαν οικονομική αξία.

της ή τους καρπούς παραγωγής από τα κτήματά της. Εκτός λοιπόν από την ανάγκη ένδυσης που καλύπτουν, τα ίδια τα υφαντά αποτελούν για τους κατοίκους της Γόρτυνας ένα αγαθό με ενσωματωμένη υπεραξία, ένα είδος κινητού κεφαλαίου²³³.

γ) Αγροτικές δραστηριότητες στην Αθήνα, Σπάρτη και Γόρτυνα

Όσο η υφαντική κρατούσε τη γυναίκα εντός του οικήματος, τόσο η αγροτική εργασία την απομάκρυνε, υποχρεώνοντάς τη να καλλιεργεί τη γη και να πουλά τους κόπους της εργασίας της. Για τον Ξενοφώντα η δουλειά στους αγρούς δεν αρμόζει για τις γυναίκες, καθώς θεωρεί ότι η φύση δεν τις προορίζει για τέτοιου είδους καθήκοντα²³⁴. Η πραγματικότητα όμως φαίνεται διαφορετική, καθώς οι δραστηριότητες των αρχαίων Ελληνίδων επεκτάθηκαν και σ' αυτόν τον τομέα.

Η αγρότισσα της Αττικής

Οι πηγές που μας έχουν διασώσει πληροφορίες για τις γυναίκες συνδέονται κυρίως με τη ζωή της αστής, ενώ για τη ζωή της αγρότισσας διαθέτουμε ελάχιστες μαρτυρίες. Αναμφίβολα η γυναίκα της Αττικής υπαίθρου δεν θα περιοριζόταν στις οικιακές δραστηριότητες εντός του οίκου, καθώς θα έπρεπε να βγει και να ασχοληθεί με τη φροντίδα των κατοικίδιων ζώων του αγροκτήματος²³⁵ ή την καλλιέργεια της γης.

Η απασχόλησή της στα χωράφια αφορούσε πιθανότατα εποχιακούς μήνες και συγκεκριμένα την περίοδο της συγκομιδής²³⁶. Ωστόσο σε

²³³ Βλ. Τζαχίλη (1997), σ. 201.

²³⁴ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7, 23:

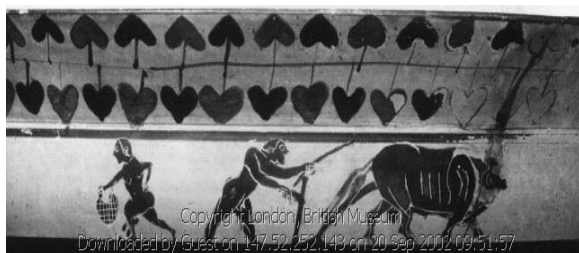
Ρίγη μιν γαρ και θάλπη και οδοιπορίας και στρατείας του ανδρός το σωμα και την ψυχήν μάλλον δύνασθαι καρτερειν κατεσκεύασεν· ώστε τα έξω επέταξεν αυτοῦ έργα· τη δε γυναικί ηττον το σωμα δυνατόν προς ταῦτα φύσας τα ένδον έργα αυτη, φάναί ερη, προστάξαι μοι δοκει ο θεός.

«Το σώμα και την ψυχή του άνδρα τα έπλασε ο θεός έτσι που να μπορεί περισσότερο από τη γυναίκα να υπομένει τις παγωνιές και τη ζέστη και τις πεζοπορίες και τις εκστρατείες· γι' αυτό σε αυτόν ανέθεσε τις εξωτερικές δουλειές. Για τη γυναίκα -έλεγε πως της είπε- που της έπλασε το σώμα λιγότερο δυνατό για να αντέχει σε αυτά, θαρρώ πως όρισε τις οικιακές δουλειές».

²³⁵ Συγκεκριμένα να ταΐσουν κότες και πάπιες ή να αρμέξουν πρόβατα και κατσίκες, βλ. Blundell, σ. 75 και Garland (1990), σ. 235.

²³⁶ Βλ. Schild, σσ. 282, 302. Ο Lacey (1968), σ. 171, αναφέρει ότι οι γυναίκες βοηθούσαν στους αγρούς, όπως έκαναν από την εποχή του Ησιόδου, χωρίς να διευκρινίζει το είδος της εργασίας τους ή την περίοδο που δούλευαν. Πράγματι από τον Ησιόδο οι γυναίκες απασχολούνταν ως εργάτριες στους αγρούς, σσ. 600-603:

*Αντάρ επήν δη
πάντα βίον κατάθηναι επάρμενον ένδοθι οίκου,
θητα τ' άοικον ποιεισθαι και άτεκνον έριθον
δίζησθαι κέλομαι· χαλεπή δ' υπόπορτις έριθος.*

Εικόνα 14. Κύλικα. Αγρότης που οδηγεί αλέτρι ζεμένο σε ταύρο και πίσω του μια γυναίκα που σπέρνει. 575-525 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

κύλικα της κλασικής περιόδου (εικ. 14) απεικονίζεται γυναίκα αγρότισσα που ασχολείται με τη σπορά του κτήματός της παράλληλα με τον άνδρα της, ο οποίος οδηγεί το αλέτρι ζεμένο σε ταύρο· στοιχείο που δηλώνει ότι οι γυναίκες απασχολούνταν τις αγρούς, αναλαμβάνοντας διάφορες εργασίες και όχι μόνο τη συγκομιδή. Η Wagner

υποστηρίζει ότι οι μεν γυναίκες των μικροαγροτών ήταν αναγκασμένες να δουλεύουν στα χωράφια μόνο περιοδικά, διότι και οι ίδιοι οι άνδρες τις υποαπασχολούνταν λόγω του μικρού μεγέθους τις ιδιοκτησίας τις (αμπέλια, ελιές, σιτηρά), ενώ οι γυναίκες των μεγαλοκτηματιών είχαν την ευχέρεια να απασχολούν εξαρτημένο εργατικό δυναμικό για τις εργασίες αυτές²³⁷.

Μέρος του αγροτικού εργατικού δυναμικού φαίνεται ότι ήταν γυναίκες, όχι μόνο δούλες²³⁸ αλλά και αστές που η ανέχεια τις οδήγησε στο μεροκάματο της αγροτικής εργασίας²³⁹. Πράγματι ο Ευξίθεος μαρτυρεί ότι στη δύσκολη περίοδο μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο γνώριζε περιπτώσεις αστών γυναικών που αναγκάστηκαν να εργαστούν ως τρυγήτριες στα χωράφια²⁴⁰. Μάλιστα στη δουλειά αυτή κατέφευγαν οι γυναίκες όλης της οικογένειας, όπως η περίπτωση που αναφέρεται σε ένα επίγραμμα, όπου η φτωχή ηλικιωμένη Νικό μάζευε στάχνα στους αγρούς μαζί με τις κόρες της, ώσπου η ζέστη και ο μόχθος την εξασθένησαν²⁴¹. Στο πα-

«Και όταν πια όλη τη σοδιά έτοιμη μέσα στο σπίτι την αποθηκεύσεις, σε συμβουλεύω να πάρεις ως εργάτη σου άνθρωπο χωρίς δική του οικογένεια και να ψάξεις για άτεκνη εργάτρια· είναι δυσκολομεταχείριστη η εργάτρια που έχει το βρέφος στο μαστό».

²³⁷ Βλ. Wagner, σ. 89 και Schild, σ. 504, σημ. 113.

²³⁸ Για την εργασία των δούλων γυναικών στα χωράφια δεν αναφέρονται μαρτυρίες, γι' αυτό περιοριζόμαστε σε απλές υποθέσεις.

²³⁹ Ο Glotz, σ. 180, αναφέρει ότι αρκετοί Αθηναίοι που δεν είχαν καθόλου γη ή ελάχιστη, δούλευαν μισθωτοί ως αγροτικοί εργάτες ή ως βοσκοί και έστελναν τα κορίτσια τους μεροκαματιάρισσες να θερίσουν ή να μαζέψουν ελιές.

²⁴⁰ Δημοσθένης, *Προς Ευβουλίδην* 45:

Ὡς γὰρ ἀκούω, πολλαὶ καὶ τίτθαι καὶ ἐρίθαι καὶ τρυγήτραι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους συμφορῶν ἀσταὶ γυναῖκες,

«Ὅπως γνωρίζω υπάρχουν πολλές Αθηναίες τις οποίες υποχρέωσε η κατάσταση της πόλης εκείνους τους χρόνους να γίνουν τροφοί, κλώστριες και τρυγήτριες».

²⁴¹ Greek Anthology, IX, 89:

λιμόν οἰζυρήν ἀπαμνομένη πολύγηρος

Νικό σὺν κούραις ἠκρολόγει στάχνας·

ώλετο δ' ἐκ θάλπους.

«Η γριά η Νικό μέσα στους αγρούς σταχολογούσε

μαζί με τις κόρες της, την πείνα να δαμάσει. Από τη ζέστη απόκαμε».

ράδειγμα αυτό δεν διευκρινίζεται η κοινωνική θέση των γυναικών ή αν δούλευαν με ημερομίσθιο. Ωστόσο το γεγονός ότι απασχολούνταν σε οικογενειακό επίπεδο προκειμένου να συντηρηθούν, μας ωθεί στην υπόθεση ότι μάλλον επρόκειτο για ελεύθερες που αναγκάστηκαν λόγω οικονομικής δυσχέρειας να εργαστούν στη συγκομιδή²⁴².

Σχέση Σπαρτιατισσών και Γορτύνειων με την αγροτική εργασία

Ενώ οι λιγοστές μαρτυρίες από αθηναϊκές πηγές επιτρέπουν να συμπεράνουμε την ασχολία των γυναικών της Αττικής με τη γη και τη συμμετοχή τους στην αγροτική οικονομία, για τη Σπάρτη αντιθέτως δεν θα μπορούσαν να εξαχθούν με βεβαιότητα ανάλογα συμπεράσματα.

Γεγονός είναι ότι την εποχή του Αριστοτέλη (4^{ος} αι. π.Χ.) οι Σπαρτιάτισσες ήταν κάτοχοι μεγάλης ακίνητης περιουσίας, όπως μαρτυρεί ο ίδιος ο φιλόσοφος, αποδίδοντάς το στο θεσμό των επικλήρων και στη μεγάλη προίκα²⁴³:

«Ἔστι δε και των γυναικων σχεδόν της πάσης χώρας των πέντε μερων τα δύο, των τ' επικλήρων πολλων γινομένων, και δια το προικας διδόναι μεγάλας».

Ανήκουν στις γυναίκες τα δυο πέμπτα ολόκληρης σχεδόν της εδαφικής εκτάσεως της χώρας και διότι γίνονταν πολλές επίκληροι και διότι δίνονταν μεγάλες προίκες²⁴⁴.

Μάλιστα από τον Πλούταρχο μαθαίνουμε ότι τα γυναικεία μέλη του οίκου του βασιλιά Άγη (μέσα 3^{ου} αι. π.Χ.) ήταν οι πλουσιότερες γυναίκες στη Σπάρτη, όπως η περίπτωση της νύφης του Άγη:

«Ἦν γαρ ουσίας τε μεγάλης επίκληρος η Αγιάτις Γυλίππου του πατρός, ώρα τε κάλλει πολύ των Ελληνίδων διαφέρουσα και τον τρόπον επιεικής».

Η Αγιάτις κόρη του Γυλίππου, ήταν κληρονόμος μεγάλης περιουσίας, πολύ νέα και κατά την ομορφιά πολύ ανώτερη μέσα στις Ελληνίδες και πολύ ευγενική κατά τους τρόπους²⁴⁵.

²⁴² Αν και το επίγραμμα, γραμμένο από το Φίλιππο το Θεσσαλονικέα, ανάγεται στον 2^ο αι. μ.Χ., ωστόσο η μαρτυρία του Ευξίθεου για εργάτριες στους αγρούς θα μπορούσε να ανταποκρίνεται σε μια τέτοια περίπτωση όπως περιγράφεται στο επίγραμμα.

²⁴³ Στη Σπάρτη ο πατέρας έδινε συνήθως στην κόρη του, όταν παντρευόταν, μεγάλη προίκα, βλ. Schild, σ. 245 και Redfield, σ. 159.

²⁴⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1270a23-25. Ο Cartledge, σ. 97, επισημαίνει ότι δεν γνωρίζουμε πως ο Αριστοτέλης εξήγαγε αυτό το συμπέρασμα, αλλά αναμφίβολα για εκείνον έμοιαζε κατακριτέο.

²⁴⁵ Πλούταρχος, *Κλεομένης* 1.

Η κατοχή ιδιοκτησιών από γυναίκες είναι εύλογο να συνεπάγεται και την ασχολία τους με την καλλιεργήσιμη γη, που, αν δεν ήταν άμεση, πιθανότατα να αφορούσε τη γενική επιστασία της και την επιτήρηση των ειλωτών, που είχαν αναλάβει να την καλλιεργούν. Εδώ θα τολμούσαμε να υποθέσουμε ότι στις φτωχότερες οικογένειες με μικρούς κλήρους, πιθανόν οι γυναίκες να ασχολούνταν οι ίδιες με την καλλιέργεια της γης. Η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να ενισχυθεί από το γεγονός ότι «λόγω των πολλών εκστρατειών οι Λάκωνες παρέμεναν επί πολύ χρόνο εκτός της δικής τους χώρας» (έξω γαρ της οικείας δια τας στρατείας απεξενούντο πολύν χρόνον)²⁴⁶. Έτσι η βασική δραστηριότητα των ανδρών, η αγροτική εργασία (άμεση ασχολία ή επιστασία) περιήλθε στα καθήκοντα των γυναικών.

Ανάλογα και στη Γόρτυνα θα μπορούσαμε να εξάγουμε μέσα από τη νομική επιγραφή έμμεσα συμπεράσματα για την ενασχόληση των γυναικών με την αγροτική εργασία. Εδώ η επίκληρος ονομάζεται *πατρώϊκος (πατροιοκον)*²⁴⁷ και ορίζεται από τη νομοθεσία, στην περίπτωση που δεν υπάρχει «επιβάλλον» για να νυμφευθεί, να διαχειρίζεται η ίδια την περιουσία και την παραγωγή των καλλιεργειών της:

Στήλη VIII, στ. 42-50:

τον

δε κρεμάτο[ν κα]ρτερόνς έμεν τ-
 ας *Φεργασία*[ς τός] πάτροανς,
 45 τα]α[δ] (δ) επι[καρ]πίας διαλ[αν]κ[α]ν-
 εν τάν εμίναν, ας κ'ά[ν]ορ[ο]ς ει.
*νασ. αι δ' αν[ο]ροι ιατται με ειε επ-
 ιβάλλον, ταν πατροιοκον καρ-
 τεράν εμεν*²⁴⁸ τον τε κρεμάτον κ-
 50 αι το καρπο.

Για τη διαχείριση της περιουσίας να είναι υπεύθυνοι οι εκ πατρός συγγενείς. Αυτή να λαμβάνει το ήμισυ των καρπών της περιουσίας, όσο είναι ανώριμη για γάμο. Εάν όμως δεν υπάρχει «επιβάλλον» για την πατρούχο, ενώ είναι ανώριμη (για γάμο) αυτή να διαχειρίζεται και την περιουσία και την παραγωγή²⁴⁹.

Με τη διάταξη αυτή, τη διαχείριση της περιουσίας της πατρούχου αναλαμβάνουν οι εκ πατρός συγγενείς της, με το δικαίωμα να λαμβάνει το

²⁴⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1270a1-2.

²⁴⁷ Βλ. Schild, σ. 248, όπου αναφέρει αναλυτικά τις διατάξεις που ορίζει ο νόμος για την επίκληρο της Γόρτυνας.

²⁴⁸ Η φράση *καρτεράν έμεν* δηλώνει αυτόν που διαχειρίζεται την περιουσία αλλά όχι και την κυριότητα, διότι η κόρη είναι *άνορος* (ανύπαντρη), βλ. Φιοράκης-Περάκη, σ. 163, σημ 14.

²⁴⁹ Βλ. Φιοράκης-Περάκη, σσ. 100-101 και Willetts (1967), σ. 46.

ήμισυ της παραγωγής. Όταν όμως δεν υπάρχει «επιβάλλον», της δίνεται το δικαίωμα της γενικής διαχείρισης της κτηματική περιουσίας της και της παραγωγής, κάτι που συνεπάγεται την ενασχόληση της ίδιας με την καλλιεργούμενη γη, χωρίς όμως να μπορούμε να προσδιορίζουμε τη μορφή αυτής δραστηριότητας. Πιθανώς άμεση ήταν για μια *οικέα*, δούλη ιδιώτη²⁵⁰, που μάλιστα μπορούσε να διατηρεί δική της περιουσία, την οποία κρατούσε και μετά από διαζύγιο ή θάνατο του ανδρός της:

Στήλη III, στ. 40-43:

αι κ-

*α Φοικέος Φοικέα κριθει δοο
ε αποθανόντος, τα Φά αυτά-
ς έκεν.*

Εάν μια δούλη χωρίσει από δούλο
είτε εν ζωή είτε δια του θανάτου του,
να διατηρήσει την περιουσία της²⁵¹.

Αν και δεν διευκρινίζεται το είδος της περιουσίας της, ο Willetts θεωρεί ότι αυτή περιλαμβάνει κινητά είδη και αγροτικά ζώα²⁵².

δ) Η γυναίκα ως τροφός

Η τροφός αποτελεί δραστηριότητα παιδευτικού χαρακτήρα που διεξάγονταν εντός του οίκου και απασχόλησε τις γυναίκες όλων των κοινωνικών στρωμάτων, κυρίως της Αθηναϊκής κοινωνίας, με διαφορετική κοινωνική αντιμετώπιση, η οποία ποικίλει ακόμα και μεταξύ των πηγών.

²⁵⁰ Οι Φιοράκης-Περάκη, σ. 14, αναφέρουν ότι «διεκρίνοντο εις δούλους του δημοσίου (*μνωτας*) και εις δούλους των ιδιωτών (*κλαρώτας* ή *αφαιμιώτας* ή *οικεις*), ως αναφέρονται εις την Επιγραφήν». Τέτοιου είδους όμως διάκριση και όροι, σχετικά με τους δούλους, εμφανίζονται μόνο στις φιλολογικές πηγές και δεν αναγράφονται στον κώδικα, παρά μόνο οι λέξεις *δούλος* και *οικεύς*. Για τη σημασιολογική διαφορά των δυο λέξεων και τις απόψεις των μελετητών που έχουν προταθεί βλ. Finley, σ. 72-73.

²⁵¹ Βλ. Φιοράκης-Περάκη, σσ. 80-81 και Willetts (1967), σ. 41. Οι δούλοι της Γόρτυνας είχαν το δικαίωμα να παντρεύονται και να διατηρούν το δικό τους οίκο και τα δικά τους αγροτικά ζώα, όπως φαίνεται από την επόμενη διάταξη:

Στήλη IV, στ. 31-37: *ε δε κ' αποθάνει τις,*

*τέγανς μέν τάνς εν πόλι κα-
τι κ' εν ταις τέγαις ενει αι-
ς κα με Φοικεύς ενΦοικει επ-*

35 *ι κοραι Φοικίον και τα πρόβατα κα-
ί καρταίποδα ά κα με Φοικέος ει,
επί τοις υιάσι έμεν.*

Όταν πεθάνει κάποιος, οι οικίες που βρίσκονται στην πόλη και ό,τι υπάρχει εντός των οικιών, εάν σε αυτές δεν διαμένει οικεύς, εφόσον κατοικεί στην ύπαιθρο, και τα πρόβατα και τα μεγαλύτερα ζώα όσα δεν ανήκουν σε οικέα, να ανήκουν στους γιους.

Εδώ υπονοείται ότι οι οικείς μπορούσαν να διαμένουν σε οίκους ασχολούμενοι με τη φροντίδα των αγροτικών ζώων.

²⁵² Βλ. Willetts (1969), σ. 146 και Schild, σ. 250, η οποία επίσης αναφέρει ότι η περιουσία της δούλης περιλάμβανε κινητά υπάρχοντα και μερικά ζώα. Για το θέμα αυτό βλ. Willetts, 'The Law Code of Gortyn', *Kadmos, Suppl. 1* (1967), 340-344 (βιβλιογραφία στην οποία η πρόσβασή μου ήταν αδύνατη).

Αθηναία τροφός

Οι όροι που απαντώνται μέσα από τις πηγές και χαρακτηρίζουν τη γυναίκα που ασχολείται με τη φροντίδα και την ανατροφή των βρεφών είναι *τί(τ)θη*²⁵³ και *τροφός*²⁵⁴. Με παραπλήσια μορφή (*τιθήνη*) του πρώτου όρου αναγράφεται η πρώτη γνωστή τροφός της μυθολογίας, η Δήμητρα, που με τη μορφή ηλικιωμένης ζητά εργασία από τις κόρες του Κελεού, βασιλιά της Ελευσίνας. Μέσα από τα λόγια της θεάς σχηματίζουμε μια εικόνα για τον τρόπο ανατροφής που ακολουθούσαν οι τροφοί της αρχαϊκής εποχής:

*«Θρέψω, κου μιν εόλπα κακοφραδίησι τιθήνης
ουτ' αρ' επηλυσίη δηλήσεται ουθ' υποτάμνον·
οίδα γάρ αντίτομον μέγα φέρτερον υλοτόμοιο,
οίδα δ' επηλυσίης πολυπήμονος εσθλόν ερυσμόν».*
Θα το αναθρέψω, ελπίζω, δίχως τις πονηρίες τροφού
και ούτε μαγγανείες και βοτάνια θα το βλάψουν·
γιατί γνωρίζω αντίδοτο πιο δραστικό για το κακό,
γνωρίζω την κατάλληλη προφύλαξη από γητεία
ολέθρια²⁵⁵.

Για το αν τέτοιου είδους μέθοδοι (μαγγανείες και βοτάνια) χρησιμοποιούνταν από τις τροφούς και την κλασική εποχή δεν είναι βέβαιο. Υπόνοιες όμως για παρόμοιο τρόπο ανατροφής δημιουργούν τα λόγια του Πλάτωνα δια στόματος του Αθηναίου, για το τί θα συμβεί αν δεν ακολουθήσουν τις συμβουλές του περί ορθής ανατροφής των παιδιών:

*«Το γέλωτα αν πολύν οφλιν ημας προς τω μη εθέλιν
αν πείθεσθαι γυναικεια τε και δούλεια ήθη τροφων».*
Το ότι θα γελοιοποιηθούμε πολύ εκτός του ότι δε θα
θελήσουμε να υποταχθούμε στις γυναικείες και δου-
λοπρεπείς συνήθειες των νταντάδων²⁵⁶.

Ποιες είναι οι συνήθειες αυτές δεν διευκρινίζει, ορίζει όμως μια σειρά συμβουλών που οφείλουν να ακολουθούν οι τροφοί:

*«Και δη και τας τροφούς αναγκάζωμεν νόμω ζημιου-
ντες τα παιδιά ή προς αγρούς ή προς ιερά ή προς
οικείους αεί πη φέρειν, μέχριπερ αν ικανως ίστασθαι
δυνατά γίγνηται, και τότε, διευλαβουμένας έτι νέων*

²⁵³ Η λέξη προέρχεται από το *τιθίον*, που σημαίνει μαστός, βλ. Ησύχιος IV, s.v. *τιθίον*: *τιθός, μαστός* και Suda IV, s.v. *τιθίοι*: *μαστοί, ήτοι των μαζων τα άκρα*. Η λέξη τίθη σημαίνει τη γυναίκα που τρέφει με το γάλα της το βρέφος (βυζάστρα), όπως αναφέρει το λεξικό της Σούδας, s.v. *τίθαι*: *ούτω καλούνται αι [παρα] τοις τιθίοις και τω γάλακτι τρέφουσαι τα παιδιά*.

²⁵⁴ Η λέξη *τροφός* προέρχεται από το ρήμα *τρέφω*, *ανατρέφω* και σημαίνει τη γυναίκα που τρέφει (όπως η τίθη) και διαπαιδαγωγεί το παιδί, βλ. Chantraine, s.v. *τρέφω* C 3 *τροφός*: *βυζάστρα, παραμάνα, Πολυδεύκης III 50, s.v. τρέφειν, ανατρέφειν [[εκτρέφειν]], γαλακτουχειν*.

²⁵⁵ *Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα*, στ. 226-230.

²⁵⁶ Πλάτωνας, *Νόμοι* 790a 6-7.

όντων μη πη βία επεριοδομένων στρέφεται τα κωλα, επιπονειν φερουσας έως αν τριετές αποτελεσθη το γενόμενον; Εις δύναμιν δε ισχυράς αυτάς είναι χρεών και μη μίαν; Επί δε τούτοις εκάστοις, αν μη γίγνηται, ζημίαν τοις μη ποιουσι γράφωμεν;»

Και βέβαια θα αναγκάζουμε τις τροφούς με επιβολή του νόμιμου προστίμου να πηγαίνουν πάντοτε τα παιδιά ή στις εξοχές ή στους ναούς ή στους συγγενείς, ώσπου να μπορέσουν να σταθούν στα πόδια τους; Και τότε πάλι να προσέχουν, μήπως επειδή είναι ακόμη νεαρά στηρίζονται κάπου με πίεση και στραβώνουν τα σκέλη τους, να τα κρατούν από το χεράκι ώσπου το νεογέννητο να συμπληρώσει τα τρία του χρόνια; Και πρέπει όσες εκτελούν χρέη τροφού να είναι όσο το δυνατό γερές και όχι μονάχα μια. Κι έπειτα από αυτά, αν δεν πετύχουμε το σκοπό μας, δεν πρέπει να επιβάλουμε τιμωρία στις τροφούς που απέτυχαν;²⁵⁷

Οι προτροπές για συχνές εξόδους των μωρών προκειμένου να αποκτήσουν γερό σώμα και μάλιστα όχι μόνο από μια τροφή, και η επιβολή τιμωρίας σε περίπτωση που αποτύχουν στο λειτούργημά τους μοιάζουν περισσότερο θεωρητικές συμβουλές, που δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα. Παραδέχεται ωστόσο, στη συνέχεια, ότι η μέθοδος της συνεχούς κίνησης του μωρού και του νανουρίσματος, που ακολουθούνταν από τις τροφούς της εποχής του, αποτελούν τον ιδανικό τρόπο ανατροφής (μέθοδος άλλωστε που διατηρείται ακόμα και σήμερα):

«Νυν δ' ως εγγύτατα τούτου ποιειν δεί περί τα νεογενη παίδων θρέμματα. Τεκμαίρεσθαι δε χρή και από τωνδε, ως εξ εμπειρίας αυτό ειλήφασι και εγνώκασιν όν χρήσιμον αι τε τροφοί των σμικρων και αι περί τα των Κορυβάντων ιάματα τελουσαι· ηνίκα γάρ αν που βουληθωσιν κατακοιμίζειν τα δυσυπνουντα των παιδίων αι μητέρες, ουχ ησυχίαν αυτοις προσφέρουσιν αλλά τουναντίον κίνησιν, εν ταις αγκάλαις αεί σείουσαι, και ου σιγήν αλλά τινα μελωδίαν».

Να λοιπόν ποιος είναι ο ιδανικός τρόπος ανατροφής τον οποίο πρέπει να μιμηθούμε όσο καλύτερα μπορούμε σε όλα τα νεογέννητα παιδιά. Μερικές ενδείξεις εξάλλου μας κάνουν να συμπεραίνουμε ότι η μέθοδος αυτή αποκαλύφθηκε εκ πείρας και θεωρήθηκε χρήσιμη από τις παραμάνες των μικρών παιδιών

²⁵⁷ Πλάτωνας, *Νόμοι* 790d1-e1.

και από τις γυναίκες που γιατρεύουν την αρρώστια των Κορυβάντων. Όταν, πραγματικά, θέλουν οι μητέρες να κοιμίσουν τα παιδιά τους που πάσχουν από αϋπνία, δεν τα αφήνουν στην ησυχία τους, αλλά αντιθέτως τα κουνούν και τα πηγαionoφέρνουν αδιάκοπα μέσα στην αγκαλιά τους και δεν σωπαίνουν αλλά τους λένε και κάποιο νανούρισμα²⁵⁸.

Εικόνα 15. Αγαλματίδιο τροφού με μωρό στην αγκαλιά. 450 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Πράγματι ο εναγκαλισμός των παιδιών από τις παραμάνες προκειμένου να κοιμηθούν φαίνεται να αποτελούσε συνήθη πρακτική, καθώς αποτυπώνεται σε ένα αγαλματίδιο (εικ. 15), που χρονολογείται περίπου το 450 π.Χ. Η γυναίκα, της οποίας η ηλικία δύσκολα αναγνωρίζεται, κρατά με το αριστερό της χέρι το μωρό που είναι τυλιγμένο στα σπάργανα. Αυτός λοιπόν ο τρόπος τυλίγματος του νεογέννητου φαίνεται να ακολουθείται την κλασική εποχή.

Μια περιγραφή της φροντίδας του μωρού και της έγνοιας του από την παραμάνη αναφέρεται στις *Χοηφόρες* του Αισχύλου, όπου η τροφός του Ορέστη εκθέτει πως φρόντιζε το γιο του Αγαμέμνονα:

*«Φίλον δ' Ορέστην, της εμης ψυχης τριβήν,
ον εξέθρεψα μητρόθεν δεδεγμένη
και νυκτιπλάγκτων ορθίων κελευμάτων
και πολλά και μοχθ', ανωφέλητ' εμοί
τλάση· το μη φρονουσ' γαρ ωσπερει βοτόν
τρέφειν ανάγκη, πως γαρ ου; τρόπω φρενός·
ου γάρ τι φωνει παις ετ' ων εν σπαργάνοις,
ή λιμός, ή δίψη τις, ή λιψουρία
έχει· νέα δε νηδύς αυτάρκης τέκνων·
τούτων πρόμαντις ουσα, πολλά δ' οίομαι,
ψευσθειςα, παιδός σπαργάνων φαιδρύντια,
γναφεύς τροφεύς τε ταυτόν ειχέτην τέλος·
εγώ διπλάς δε τάσδε χειρωναξίας
έχουσ' Ορέστην εδεξαμην πατρί».*

²⁵⁸ Πλάτωνας, *Νόμοι* 790c11-e1.

Μα τον Ορέστη μου, την έγνοια της ψυχής μου, που τον πήρα από την κοιλιά της μάνας του και τον έθρεψα, πόσα ξενύχτια ορθή στο πόδι από τις φωνές του και πόσα βάσανα ανωφέλευτα για μένα δεν πέρασα! Γιατί καθώς δεν αισθάνεται, είναι σαν κουτάβι, που πρέπει με το νου να βρίσκεις ό,τι χρειάζεται, και μέσα στα σπάργανά του το βρέφος δεν μιλά για να σου πει αν έχει πείνα ή δίψα ή άλλη προς νερού του ανάγκη, μα κάνει ότι θέλει η κοιλιά του βρέφους. Κι έπρεπε μάντης να ήμουν, μα πάντα βέβαια γελιόμουν και πολλές φορές να έπλενα τα σκουτιά, σαν πλύστρα και βάγια και μ' αυτές που είχα πάνω μου τις διπλές τέχνες ανέλαβα τον βασιλιά μας τον Ορέστη²⁵⁹.

Αν και η υπερβολή αρχικά στα λόγια της τροφού εξυπηρετεί τον ποιητικό λόγο, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάποια στοιχεία όπως η έγνοια της τροφού και η προσπάθεια να καταλάβει κάθε φορά τις ανάγκες του βρέφους ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα των καθηκόντων της τροφού στην Αθήνα²⁶⁰.

Στις εύπορες οικογένειες τη μητέρα βοηθούσε στη φροντίδα του μωρού η τροφός, που συνήθως ήταν δούλη· μπορούσε όμως να είναι και μια φτωχή ελεύθερη²⁶¹. Ο Ευξίθεος μαρτυρεί ότι υπήρχαν πολλές αστές που κατέφυγαν στο επάγγελμα της τροφού²⁶², εκφράζοντας μάλιστα την επιθυμία να τις ονομάσει αλλά και να επισημάνει την αιτία που οδήγησε να εργασθούν τόσο αυτές όσο και η μητέρα του:

«Επει κάκεινο περί της μητρός είρηκεν ότι ετίθουσεν. Ημεις δε, όθ' η πόλις ητύχει και πάντες κακώς έπραττον, ουκ αρνούμεθα τουτο γενέσθαι· όν δε τρόπον και ών ένεκ' ετίθουσεν, εγώ σαφως υμιν επιδείξω...Και γάρ νυν αστάς γυναικας πολλάς ευρήσετε τιθουούσας, ας υμιν και κατ' όνομα, εάν βούλησθε, ερουμεν ... Μετά δε ταυτα χρόνω ύστερον παιδίων αυτή δυοιν ήδη γεγενημένων, και του μέν πατρός στρατευομένου και αποδημουντος μετά Θρασυβούλου, αυτή δ' ουσ' εν απορίαις ηναγκάσθη τον Κλεινίαν τον του Κλειδίκου τιθουσαι».

²⁵⁹ Αισχύλος, *Χοηφόρες* στ. 749-762. Για τη μετάφραση βλ. Flaceliere (1974), σσ. 113-114.

²⁶⁰ Μάλιστα ο Flaceliere (1974), σ. 113-114, θεωρεί ολοφάνερη την επιρροή του ποιητή από αυτά που έβλεπε να γίνονται στον καιρό του.

²⁶¹ Βλ. Flaceliere (1974), σ. 113.

²⁶² Βλ. σημ. 240 της εργασίας, όπου ο Ευξίθεος αναφέρει ότι η κατάσταση της πόλης ανάγκασε πολλές Αθηναίες να καταφύγουν σε διάφορες εργασίες, μεταξύ των οποίων και το επάγγελμα της τροφού.

Επίσης είπε για τη μητέρα μου και εκείνο, ότι δηλαδή υπήρξε τροφός. Εμείς όμως όταν η πόλη δυστυχούσε και όλοι βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση, δεν αρνούμαστε ότι συνέβη τούτο· όσον αφορά όμως τις περιστάσεις και το σκοπό για τον οποίο εκτελούσε την εργασία της τροφού, εγώ θα σας δώσω σαφείς πληροφορίες... Διότι και τώρα θα βρείτε πολλές γυναίκες αστές να είναι τροφοί, των οποίων τα ονόματα, αν θέλετε, θα σας αναφέρω... Έπειτα από λίγο χρόνο, αφού απέκτησε δυο παιδιά, και ο πατέρας μου μετείχε στην εκστρατεία υπό τις διαταγές του Θρασυβούλου και έλειπε από την Αθήνα, αυτή βρέθηκε σε πολύ δύσκολη οικονομική κατάσταση και αναγκάστηκε να γίνει τροφός του Κλινίου, του γιου του Κλειδίκου²⁶³.

Η δυσχερής λοιπόν οικονομική κατάσταση της πόλης αλλά και η απουσία του ανδρός για να στηρίζει οικονομικά την οικογένεια φαίνεται ότι ώθησε Αθηναίες ελεύθερες στην φροντίδα επί αμοιβής βρεφών, προκειμένου να συντηρήσουν τον οίκο τους.

Αν και ο Ευξίθεος δεν τις κατονομάζει, ωστόσο μας παραδίδονται ονόματα τροφών από τις επιτύμβιες επιγραφές και τους καταλόγους των απελεύθερων:

Νεαρά τίτθη / χρ<η>στή²⁶⁴

Χοιρίνη τίτθη²⁶⁵

Φιλύρα τίτθη²⁶⁶

Αρτεμι[σία] τίτθ[η]²⁶⁷

Δημητρία τίτθη²⁶⁸

Φάνιον Κορινθία τίτθ(η)²⁶⁹

²⁶³ Δημοσθένης, *Προς Ευβουλίδην* 35, 42.

²⁶⁴ IG II² 12242. Η επιτύμβια επιγραφή χρονολογείται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

²⁶⁵ IG II² 13065. Η επιτύμβια επιγραφή χρονολογείται μεταξύ 340-317 π.Χ. και είναι χαραγμένη σε ανάγλυφο μάρμαρο. Αναπαριστά από αριστερά μια γυναίκα καθισμένη (Χοιρίνη), η οποία εκτείνει το χέρι της σε μια άλλη γυναίκα που στέκεται πλησίον της, ενώ ανάμεσά τους απεικονίζεται ένας γενειοφόρος άνδρας.

²⁶⁶ IG II² 12996. Επιτύμβια επιγραφή που χρονολογείται μεταξύ 365-340 π.Χ.

²⁶⁷ IG II² 10843. Επιτύμβια επιγραφή που χρονολογείται μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

²⁶⁸ ΑΕΕ, 2746. Η επιτύμβια επιγραφή είναι Αττικής προέλευσης αλλά δεν αναγράφεται στην έκδοση η χρονολογία της.

²⁶⁹ ΑΕΕ 1908. Στην επιτύμβια αυτή επιγραφή επίσης δεν αναφέρεται η χρονολογία της.

Πλευρά Α, Στήλη ΙΙΙ

Στ. 255 Λαμπρίς εν Σκαμ οικ
ουσ τίτθη αποφυγου
Αριστοφωντ Αριστί
ωνο Αφιδ φιάλ σταθ:Η²⁷⁰

Η Λαμπρίς ήταν απελεύθερη και οι Νεαρά, Χοιρίνη, Φιλύρα, Αρτεμισία και η Δημητρία πιθανόν ήταν ελεύθερες Αθηναίες· διαφορετικά θα αναγραφόταν το εθνικό τους όνομα, όπως στην περίπτωση της Φάνιον, που φαίνεται να ανήκει σε κατώτερη κοινωνικά θέση, καθώς αναγράφεται ως τόπος προέλευσής της η Κόρινθος, ενώ το ουδέτερο γένος του ονόματός της ενισχύει την περίπτωση να είναι δούλη.

Η αντιμετώπιση που είχαν οι τροφοί από την υπόλοιπη αθηναϊκή κοινωνία παρουσιάζεται αντιφατικά μέσα από τις πηγές. Συγκεκριμένα τα λόγια του Ευξίθεου προς τους δικαστές φαίνεται να αντανακλούν μια ιδιαίτερα χαμηλή εκτίμηση (*ταπεινόν*) για τις τροφούς:

«Και γάρ ει ταπεινόν η τίτθη, την αλήθεια ου φεύγω· ου γάρ ει πένητες ημεν, ηδικήκαμεν, αλλ' ει μη πολίται».

Πράγματι αν είναι ταπεινό το επάγγελμα της τροφού, το παραδέχομαι, διότι δεν είμαστε ένοχοι, εάν είμαστε φτωχοί, αλλά εάν δεν είμαστε πολίτες²⁷¹.

Ο ομιλητής εδώ μοιάζει να θεωρεί δεδομένο ότι η κοινωνία της κλασικής Αθήνας υποτιμούσε τις γυναίκες που ασκούσαν τέτοια δραστηριότητα. Από την άλλη, ο κολακευτικός χαρακτηρισμός (*χρηστή*) και τα εγκώμια προς τις γυναίκες τροφούς που απεβίωσαν, όπως παρουσιάζονται μέσα από τις επόμενες επιτύμβιες επιγραφές, δημιουργούν μια διαφορετική εικόνα για τις τροφούς, οι οποίες φαίνεται να προκαλούν το σεβασμό του κοινωνικού περίγυρου:

*Πυνέτη / τίθη χρηστή*²⁷²

Εικόνα 16. Επιτύμβια στήλη. Γυναίκα τροφός που κάθεται και προτείνει το χέρι σε άνδρα που στέκεται δίπλα της. Από πάνω υπάρχει η επιγραφή «Πυνέτη τίθη χρηστή». Μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

²⁷⁰ Βλ. Lewis (1959), σ. 215. Η συγκεκριμένη τροφός εντάσσεται σε κατάλογο απελεύθερων, που χρονολογείται το 330 π.Χ.

²⁷¹ Δημοσθένης, *Προς Ευβουλίδην* 45.

²⁷² IG II² 12559. Η επιγραφή χρονολογείται μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η παράλειψη του γράμματος τ πριν το θ ενδεχομένως να οφείλεται σε γραμματική απλοποίηση ή παράλειψη του γραφέα, βλ. Threatte, σ. 545.

Η επιγραφή είναι χαραγμένη στο πάνω μέρος της επιτύμβιας στήλης της εικόνας 16, όπου απεικονίζεται μια γυναίκα καθιστή, η οποία προτείνει το χέρι της σε έναν άνδρα που στέκεται όρθιος δίπλα της²⁷³.

Παίδευσις / τίτθη χρηστή²⁷⁴

Θεοζένη τίτθη χρηστή²⁷⁵

Πυραίχημη τίτθη χρηστή²⁷⁶

*Απολλοδώρου
ισοτελου²⁷⁷ θυγάτηρ*

Μέλιττα.

Τίτθη.

*Ενθάδε την χρηστήν τίτθην κατά γαία καλύπτ / ει
Ιπποστράτης· και νυν ποθει σε.*

*Και ζωσαν σ' εφίλ / ουν, τίτθη, και νυν σ' έτι τιμώ
ουσαν και κατά γης / και τιμήσω σε άχρι αν ζω·*

*οιδα δε σοι ότι και κατά γ / ης, είπερ χρηστοις γέρας εστίν,
πρωτει σοι τιμ / αί, τίτθη, παρά Περσεφόνει Πλούτωνί τε κεινται²⁷⁸.*

Παρατηρούμε ότι το επίθετο *χρηστή* χαρακτηρίζει τις περισσότερες τροφούς στις επιτύμβιες επιγραφές. Το γεγονός ότι συνοδεύει και προσδιορίζει τη λέξη *τίτθη* θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτικό της ορθής άσκησης της εργασίας από τις αντίστοιχες γυναίκες κατά τη διάρκεια του βίου τους. Στο τελευταίο επίγραμμα παρατηρούμε τον Ιπποστράτη να απευθύνεται στη Μέλιττα αποκαλώντας την πάντοτε με το είδος του επαγγέλματός της. Με τον τρόπο αυτό μοιάζει να δίνει έμφαση στην

²⁷³ Βλ. Clairmont, plate volume, 2. 359d.

²⁷⁴ IG II² 12387. Η επιγραφή χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

²⁷⁵ IG II² 11647. Χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

²⁷⁶ AM 68 (1942), σ. 222, 30. Χρονολογείται τον 4^ο αιώνα π.Χ. Η γραμματική μορφή *τίτθη* πιθανώς να οφείλεται σε λάθος του γραφέα, βλ. Threatte, σ. 545.

²⁷⁷ Η Μέλιττα ήταν κόρη του ισοτελή Απολλοδώρου, ο οποίος είχε αποκτήσει το προνόμιο της ισοτέλειας (*ίσος+τέλος*, ισότητα φορολογίας). Οι ισοτελείς αποτελούσαν μια προνομιούχα τάξη μετοίκων, οι οποίοι ήταν απαλλαγμένοι από το *μετοίκιον* και από την υποχρέωση να διατηρούν έναν *προστάτην*, Αθηναίο πολίτη, ο οποίος αναλάμβανε να εκπροσωπεί τον μέτοικο στις νομικές του υποθέσεις. Έτσι, οι ισοτελείς τοποθετούνταν στο ίδιο επίπεδο με τους πολίτες σχετικά με όλες τις οικονομικές υποχρεώσεις, βλ. Austin και Vidal-Naquet, σ. 142.

²⁷⁸ IG II² 7873 και Peek, σ. 196, 747. Μτφ.: «Μέλιττα, τίτθη, κόρη του ισοτελή Απολλοδώρου. Εδώ ο Ιπποστράτης θάβει στη γη την ενάρετη τροφή. Και τώρα σε λατρεύει. Και όσο ζούσες σε αγαπούσα, τίτθη, και τώρα ακόμη που είσαι στη γη σε τιμώ και θα σε τιμώ όσο ζω. Ξέρω ότι και μέσα στη γη, αν δίνονται τιμητικά έπαθλα στους ενάρετους, πρώτα σε σένα, τίτθη, θα αποδοθούν οι τιμές μαζί με την Περσεφόνη και τον Πλούτωνα». Η επιγραφή χρονολογείται πριν τα μέσα του 4^{ου} αιώνα και είναι χαραγμένη πάνω σε ανάγλυφο, που απεικονίζει τη Μέλιττα καθιστή και πλησίον της τον Ιπποστράτη, πιθανότατα εκείνον που η ίδια ανέθρεψε, βλ. σχόλια της επιγραφής IG II² 7873.

κοινωνική δραστηριότητά της που φαίνεται ότι σημάδεψε όλο το βίο της και προκάλεσε τον έπαινο και την τιμή του ατόμου που ανάθρεψε.

Τόσο ο δικανικός λόγος του Δημοσθένη όσο και κυρίως οι επιγραφές θα μπορούσαν να θεωρηθούν αξιόπιστες μαρτυρίες που αντανακλούν τη νοοτροπία της κοινωνίας σχετικά με την κοινωνική αντιμετώπιση της τροφού. Λαμβάνοντας υπόψη μόνο τη μαρτυρία του Ευξίθιου για την υποβαθμισμένη εκτίμηση της τροφού, θα υποθέταμε ότι πιθανή περιφρόνηση αντιμετώπιζαν οι ελεύθερες Αθηναίες, που αναγκάζονταν λόγω ένδειας να ασκήσουν την εργασία αυτή, όπως η μητέρα του κατηγορούμενου. Οι επιγραφές όμως δίνουν μια διαφορετική εικόνα, καθώς παρουσιάζουν τις τροφούς (πιθανότατα τις ελεύθερες, αφού δεν αναγράφονται τα εθνικά τους, αλλά και τις δούλες) να χαίρουν μεγάλης εκτίμησης από τα λαϊκά στρώματα της Αθήνας, τη νοοτροπία των οποίων φαίνεται ότι αντανακλούν οι επιγραφές²⁷⁹.

Εξαιρετική ωστόσο φήμη είχαν αποκτήσει οι τροφοί της Σπάρτης εκτός όμως της πόλης-κράτους τους. Μετά τη γέννηση του παιδιού η Σπαρτιάτισσα μητέρα ανέθετε τη φροντίδα του στην τροφό²⁸⁰. Ο Πλούταρχος μας πληροφορεί για τον ιδιαίτερο τρόπο γαλούχησης των παιδιών από τις τροφούς, καθώς τους έδιναν μια πραγματικά υγιεινή και αυστηρή ανατροφή:

«Ὡν δε περί τας τροφούς επιμέλειά τις μετά τέχνης, ὥστ' ἀνευ σπαργάνων εκτρεφουσας τα βρέφη τοις μέλεσι και τοις εἶδεσιν ελευθέρια ποιειν, ἔτι δε εὐκόλαι ταις διαίταις και ἀσικχα και αθαμβη σκότου και προς ερημίαν ἀφοβα και ἀπειρα δυσκολίας αγεννους και κλαυθμυρισμων. Διό και των ἔξωθεν ἐνιοι τοις τέκνοις Λακωνικας εωνουντο τιτθάς²⁸¹. και την γε τον Αθηναιον Αλκιβιάδην τιθεύσασαν Αμύκλαν ιστοροουσι γεγονέναι Λάκαιναν».

Οι τροφοί φρόντιζαν με πραγματική τέχνη για την ανατροφή τους, ώστε ανέθρεφαν τα βρέφη χωρίς σπάργανα και με τον τρόπο αυτό επέτρεπαν να αναπτύσσονται ελεύθερα τα μέλη και η μορφή τους, και επιπλέον τα έκαναν να μην είναι δύστροπα στην τροφή τους και να μη σιχαίνονται τίποτα, άφοβα στο

²⁷⁹ Παραπλήσια άποψη διατυπώνει ο Michell (1963), σ. 138, ο οποίος επίσης υποστηρίζει την αντιφατικότητα μεταξύ των φιλολογικών πηγών και των επιγραφών για την υποτιμητική και ταυτόχρονα θετική αντιμετώπιση των τροφών. Τελικά καταλήγει στην άποψη ότι «μια τέτοια χρήσιμη απασχόληση δεν θα μπορούσε να υποτιμηθεί».

²⁸⁰ Μετά τη γέννηση του παιδιού, η Σπαρτιάτισσα μετακόμιζε στο σπίτι του άνδρα της, όπου και ανέθετε στην τροφό τη φροντίδα του παιδιού της, βλ. Schild, σ. 241.

²⁸¹ Ενδεικτικό ότι οι Σπαρτιάτισσες τροφοί έχαιραν ιδιαίτερης υπόληψης και φήμης κατά την αρχαιότητα.

σκοτάδι, απτότητα στην ερημιά, χωρίς κακές ιδιοτροπίες και κλάματα. Γι' αυτό και μερικοί από έξω αγόραζαν για τα παιδιά τους Σπαρτιάτισσες τροφούς. Και η Αμύκλα, η οποία διηγούνται ότι ανέθρεψε τον Αθηναίο Αλκιβιάδη, ήταν Λάκαινα²⁸².

Η ανωτερότητα αλλά και πρωτοτυπία των Σπαρτιατισσών τροφών στο θέμα αγωγής των παιδιών είναι εδεικτική²⁸³. Η Λακεδαιμόνια τροφός που μας είναι γνωστή από τις φιλολογικές πηγές είναι η Αμύκλα²⁸⁴, ενώ από τις επιτύμβιες επιγραφές γνωρίζουμε και την Μαλίχα:

*Ενθάδε γη κατέχει τίτθην παίδων Διογείτω
Εκ Πελοποννήσ/ο τήνδε δικαιοτάτην. /
Μαλίχα Κυθηρία.*²⁸⁵

Οι πηγές δεν μας πληροφορούν με βεβαιότητα για το αν οι Σπαρτιάτισσες τροφοί ανήκαν στο κοινωνικό στρώμα των ομοίων. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι τροφοί, τις οποίες επαινεί ο Πλούταρχος και είχαν γνωρίσει ιδιαίτερη υπόληψη στις άλλες πόλεις-κράτη, όπου κατέφυγαν για να εργαστούν, ανήκαν στην τάξη των ειλωτών²⁸⁶.

ε) Άλλες οικιακές δραστηριότητες στην Αθήνα και Σπάρτη

Με τον *Οικονομικό* ο Ξενοφώντας κατοχυρώνεται ως ο πρώτος αρχαίος Έλληνας συγγραφέας που αναγνωρίζει πλήρως τη χρησιμότητα και την αξία της γυναικείας οικιακής εργασίας για έναν αρμονικό και παραγωγικό έγγαμο βίο²⁸⁷. Το μοντέλο συζύγου που σκιαγραφείται στο έργο, αν και αγγίζει την ιδανική συμπεριφορά της Αθηναίας ως προς τα καθήκοντα, προσφέρει μια γενική εικόνα για τις ασχολίες των Αθηναίων γυναικών, που η αναφορά τους και από άλλες πηγές μαρτυρεί την πραγματικότητα της αρχαίας καθημερινής ζωής.

Μαγειρική

Ένα από τα βασικά καθήκοντα της συζύγου, που για τον Ισχόμαχο θεωρείται μεγάλη μόρφωση, είναι η μαγειρική. Μαζί με την υφαντική,

²⁸² Πλούταρχος, *Λυκούργος* 16.

²⁸³ Βλ. Mitchell (1963), σ. 137.

²⁸⁴ Εκτός από την προηγούμενη μαρτυρία στον *Λυκούργο* αναφέρεται και στον *Αλκιβιάδη* του Πλουτάρχου 1, 3: *Αλκιβιάδου δε και τίτθην, γένος Λάκαιναν, Αμύκλαν όνομα.*

²⁸⁵ Βλ. Peek, σ. 121, 493, AEE, σ. 231, 1922 και IG Π² 9112. Η επιγραφή χρονολογείται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και είναι χαραγμένη σε ανάγλυφο, που αναπαριστά σε αποσπασματική μορφή μια γυναίκα (Μαλίχα). Την επιγραφή αυτή αναφέρει και ο Mitchell (1964), σ. 166, σημ. 1

²⁸⁶ Βλ. Cartledge, σ. 90, σημ. 33 και Mitchell (1964), σ. 166, ο οποίος επισημαίνει ότι είναι αδιανόητο για μια ελεύθερη Σπαρτιάτισσα να ξεπέσει τόσο κοινωνικά, ώστε να ακολουθήσει την άσκηση μιας τέτοιας εργασίας.

²⁸⁷ Βλ. Pomeroy (1994), σ. 59.

και η μαγειρική συνιστά γνώση, την οποία φαίνεται ότι εφοδιάζονταν τα νεαρά κορίτσια από τις μητέρες τους:

«Επεί τα γε αμφί γαστέρα, έφη, πάνυ καλως, ω Σώκρατες, ήλθε πεπαιδευμένη· όπερ μέγιστον έμοιγε δοκει παιδευμα είναι και ανδρί και γυναικί».

Γιατί στη μαγειρική βέβαια ήλθε πολύ κατατοπισμένη, Σωκράτη, πράγμα που εγώ το θεωρώ σαν την πιο μεγάλη μόρφωση και για τον άνδρα και για τη γυναίκα²⁸⁸.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι τα νεαρά κορίτσια της αρχαίας Αθήνας ασκούσαν σε παρόμοιες δραστηριότητες, περιορισμένες στο στενό πλαίσιο του οίκου και υπό την καθοδήγηση των γονέων τους. Ο Ισχόμαχος μάλιστα, για να ελκύσει το ενδιαφέρον της συζύγου του στην άσκηση της μαγειρικής, χαρακτηρίζει ωφέλιμη άσκηση να βρέχει και να ζυμώνει το αλεύρι:

«Αγαθόν δε έφην είναι γυμνάσιον και το δευσαι και μαζαι».

Της είπα πως είναι ωφέλιμη σωματική άσκηση να βρέχει και να ζυμώνει το αλεύρι²⁸⁹.

Την αναγκαιότητα της άσκησης αυτού του καθήκοντος από τις συζύγους αναγνωρίζει και ο Πλάτωνας, ο οποίος επισημαίνει την ανωτερότητα των γυναικών στον τομέα αυτό έναντι των ανδρών:

«Η μακρολογωμεν την τε υφαντικήν λέγοντες και την των ποπάνων τε και εψημάτων θεραπείαν, εν οις δη τι δοκει το γυναικειον γένος είναι, ου και καταγελαστότατον εστι πάντων ηττώμενων;»

Ή να μακρολογούμε αναφέροντας την υφαντική και την επιτηδειότητα στα γλυκίσματα και τη μαγειρική, όπου κάτι φαίνονται να είναι οι γυναίκες και όπου θα ήταν η μεγαλύτερή τους ντροπή να είναι υποδεέστερες των ανδρών²⁹⁰.

Μια λεπτομερής και αρκετά ρεαλιστική εικόνα για τα είδη των δεσμάτων που φαίνεται ότι κατασκεύαζαν οι Αθηναίες, ιδιαίτερα κατά την περιποίηση φιλοξενουμένων, περιγράφεται στους *Βατράχους*. Η Περσεφόνη υποδέχεται τον μεταμφιεσμένο σε Ηρακλή Ξανθία και ξεκινά μια πυρετώδης προετοιμασία:

*«Ευθέως
έπεττεν άρτους, ηψε κατερικτων χύτρας*

²⁸⁸ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7, 6-7.

²⁸⁹ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 10, 11. Βλ. Walker, σ. 82, ο οποίος, με βάση τις συμβουλές του Ισχόμαχου προς τη γυναίκα του, χαρακτηρίζει τον οίκο σαν ένα μικροσκοπικό κέντρο παραγωγής, όπου ενδύματα και τρόφιμα παρασκευάζονται από τα έρια και τη σοδειά της καλλιέργειας.

²⁹⁰ Πλάτωνας, *Πολιτεία* 455c4-d1.

*έτνους δυ' ή τρεις, βουν απηνθράκιζ' όλον,
πλακουντας ώπτα, κολλάβους...επει τε και κρέα
ανέβραπτεν ορνίθεια, και τραγήματα
έφρυγε, κωνον ανεκεράννου γλυκύτατον».*

Αρχίζει να ζυμώνει, να βράζει δυο τρεις χύτρες όσπρια καλά κοπανισμένα, φάβα, στη θράκα βόδι ολόκληρο και να φτιάχνει δίπλες και τηγανίτες.... να βράζει κότες και να φρύγει στραγάλια και γλυκό κρασί να ετοιμάζει²⁹¹.

Παρατηρούμε πράγματι μια ποικιλία φαγητών, τα οποία αν και παρουσιάζονται υπερβολικά σε ποσότητα και ποιότητα, θα θεωρούνταν πιθανότατα από το κοινό του Αριστοφάνη γνώριμα.

Περιποίηση ρούχων

Για τον Ισχόμαχο ωφέλιμη επίσης σωματική άσκηση της συζύγου είναι η καθαριότητα και η περιποίηση των ρούχων και των στρωσιδιών²⁹²:

*«Αγαθόν δε έφην είναι γυμνάσιον ...και στρώματα
ανασεισαι και συνθειναι».*

Της είπα πως είναι ωφέλιμη σωματική άσκηση ... και να τινάζει τα ρούχα και τα στρωσίδια και να τα βάζει πάλι διπλωμένα στη θέση τους²⁹³.

Εικόνα 17. Οينوχόη. Γυναίκες φροντίζουν τον οικιακό ρουχισμό και ραντίζουν τα υφάσματα με αρωματικές ουσίες. 420 π.Χ. Μητροπολιτικό Μουσείο.

Εικόνα 18. Αναθηματικό ανάγλυφο. Στο εσωτερικό ενός γυναικωνίτη μια γυναίκα τοποθετεί σε σεντούκι ένα καλοδιπλωμένο ύφασμα. Πίσω της υπάρχει πολυτελής σκαλιστή πολυθρόνα με μαξιλάρια. Στον τοίχο κρέμονται διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης (καλάθι, κάτοπτρο, αγγεία). 460 π.Χ. Τάραντας, Εθνικό μουσείο.

²⁹¹ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* στ. 504-511.

²⁹² Τα ρούχα φυλάσσονταν σε μεγάλα κιβώτια, όπου τοποθετούνταν ορισμένα είδη φρούτων για να δώσουν ευχάριστο άρωμα, βλ. Ehrenberg, σ. 204.

²⁹³ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 10, 11.

Η περιποίηση του οικιακού ρουχισμού φαίνεται ότι αποτελούσε μια συνήθη καθημερινή δραστηριότητα, καθώς αντανακλάται εναργέστερα σε μια αγγειογραφία οινοχόης και σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο (εικ. 17 και 18). Στην παράσταση της οινοχόης, η οποία χρονολογείται το 420 π.Χ., απεικονίζονται δυο γυναίκες και ένα κορίτσι. Η μία γυναίκα φαίνεται να τοποθετεί τα ρούχα σε ένα υψηλό σημείο του δωματίου πιθανότατα ράφι, ενώ η άλλη τα ραντίζει με αρωματικές ουσίες. Το κορίτσι στην άκρη μοιάζει να παρακολουθεί την εργασία των μεγαλύτερων γυναικών του οίκου. Στο αναθηματικό ανάγλυφο, που χρονολογείται το 460 π.Χ., μια νέα γυναίκα τοποθετεί σε πολύτιμο σεντούκι, όπως φαίνεται από τα σχέδια και τις αναπαραστάσεις, ένα καλοδιπλωμένο ύφασμα. Και οι δυο σκηνές εκτυλίσσονται μέσα στο χώρο του γυναικωνίτη, καθώς βλέπουμε να αναπαριστώνται πολυθρόνες και διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης που κρέμονται στον τοίχο (καλάθι, κάτοπτρο, αγγεία).

Μεταφορά νερού

Μεταξύ των οικιακών καθηκόντων της Αθηναίας ήταν και η μεταφορά νερού από την πηγή για τις ανάγκες του οίκου. Μια εργασία που είχε τις ρίζες της στην προϊστορική Αθήνα²⁹⁴ και πιθανότατα συνεχίστηκε και τον έκτο αιώνα αν λάβουμε υπόψη ότι οι αναπαραστάσεις πηγών σε υδρίες που χρονολογούνται τις τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} αι. π.Χ., θα μπορούσαν να αντανακλούν την οικοδομική δραστηριότητα στις πηγές από τους Πεισιστρατίδες²⁹⁵. Η πιο φημισμένη πηγή της πόλης θεωρείται εκείνη με τις εννιά κρήνες στο νότιο-ανατολικό άκρο της Αγοράς, της οποίας τα νερά, λέγεται, ότι χρησιμοποιούνταν για ιερούς σκοπούς. Σε

²⁹⁴ Ηρόδοτος, 6, 137:

Φοιταν γαρ αιεί τας σφετέρας θυγατέρας [τε και τους παίδας] επ' ύδωρ επί την Εννεάκρουνον· ου γαρ είναι τουτον τον χρόνον σφίσι κω ουδέ τοισι άλλοισι Έλλησι οικέτας.

«Οι κόρες και τα παιδιά των Αθηναίων συνήθιζαν να μεταφέρουν νερό από την πηγή που ονομαζόταν 'Οι Εννιά Πηγές', διότι εκείνη την εποχή ούτε εκείνοι ούτε οι άλλοι Έλληνες είχαν στο σπίτι τους δούλους».

²⁹⁵ Ο Πεισίστρατος και οι γιοι του θεωρείται ότι βελτίωσαν το αρδευτικό σύστημα της πόλης ανακαινίζοντας και ανοικοδομώντας επιπλέον νέες, μνημειώδεις πηγές. Εκεί έρχονταν οι γυναίκες για να γεμίσουν τις στάμνες τους αλλά μπορούσαν, επειδή οι κρήνες είχαν ψηλά τους κρουνοί τους, να σταθούν από κάτω και να κάνουν το μπάνιο τους. Πολλά μελανόμορφα αγγεία δείχνουν σκηνές αυτού του είδους, που γίνονται αργότερα πολύ σπάνιες στα ερυθρόμορφα αγγεία. Στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα έκαναν σπάνια το λουτρό τους στις δημόσιες κρήνες, βλ. Flaceliere (1974), σσ. 180-181 και Moon, σ. 109.

αυτές τις δημόσιες πηγές έρχονταν οι γυναίκες για να εφοδιαστούν με νερό.

Στην εικόνα 19 αναπαριστώνται πέντε πολυάσχολες γυναίκες που πηγαينوέρχονται στην πηγή στα δεξιά της εικόνας, μεταφέροντας υδρίες στο κεφάλι και ανταλλάσσοντας σύντομες συνομιλίες. Επίσης στην μελανόμορφη υδρία της εικόνας 20 απεικονίζονται δυο δημόσιες πηγές στα άκρα της παράστασης, όπου ώριμες γυναίκες και νεαρά κορίτσια μεταφέρουν νερό. Στην πηγή δεξιά ένα κορίτσι έχει εναποθέσει την υδρία του κάτω από την κρήνη και παίζει με μια μπάλα, προς ενόχληση όμως της

Εικόνα 19. Υδρία. Πέντε γυναίκες μεταφέρουν νερό από την πηγή ανταλλάσσοντας σύντομες συνομιλίες. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο.

Εικόνα 20. Υδρία. Ώριμες γυναίκες και νεαρά κορίτσια μεταφέρουν νερό από δυο πηγές στα άκρα της παράστασης. Νεάπολη S.A.

μητέρας της που μοιάζει να την επιπλήττει²⁹⁶.

Οι παραστάσεις αυτές όμως δεν επιτρέπουν την άντληση στοιχείων σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών που κατέφευγαν στην πηγή. Κατά πόσο λοιπόν η δραστηριότητα αυτή εκτελείται από τις Αθηναίες ελεύθερες την κλασική εποχή, καθώς μεγάλο μέρος των οικιακών καθηκόντων αναλάμβαναν οι δούλες; Τα κλασικά δράματα πιθανόν να μας διαφωτίσουν. Ο χορός των γυναικών στη *Λυσιστράτη*, που αποτελείται από ελεύθερες γυναίκες, μπαίνει στη σκηνή κρατώντας η καθεμιά μια σταμνα γεμάτη νερό:

*«Νυνδή γάρ εμπλησαμένη την υδρίαν κνεφαία
μόγισ απόκρήνης υπ' όχλου και θορύβου και πατάγου
χυτρείου
δούλησιν ωστιζομένη
στιγματίαις θ' αρπαλέως
αραμένη».*

²⁹⁶ Βλ. Keuls, σ. 210.

Με τις στάμνες μας στη βρύση πήγαμε αξημέρωτα, τι σπρωξίδι, τι κακό! Να χτυπάνε τα κανάτια το ένα το άλλο! Με παλιόδουλους σπρωχτήκαμε και δούλες. Σα γεμίσαμε πια τέλος τα σταμνιά και τα πήραμε στον ώμο, τρέξαμε γοργά²⁹⁷.

Το χωρίο δηλώνει ότι η χρήση των δημόσιων πηγών από Αθηναίες δέσποινες δεν αποτελούσε για εκείνες μια αδιανόητη δραστηριότητα στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁹⁸. Αποκαλύπτει όμως παράλληλα, ότι η εργασία αυτή εκτελούνταν συνήθως από τους δούλους, οι οποίοι φαίνεται να συγκεντρώνονταν κατά κόρον σε τέτοιους χώρους.

Εκτός από τις δημόσιες οικοδομημένες πηγές οι Αθηναίες φαίνεται να προμηθεύονταν νερό και από άλλα σημεία, όπως από ποταμούς. Η Ηλέκτρα, παντρεμένη ένα φτωχό, μονολογεί:

*«Ω νύξ μέλαινα, χρυσέων άστρων τροφέ,
εν η τόδ' άγγος τωδ' εφεδρευον κάραι
φέρουσα πηγάς ποταμίας μετέρχομαι».*

Ω, νύχτα σκοτεινή που τα χρυσά τρέφεις αστέρια,
στο σκοτάδι σου πηγαίνω, τη στάμνα αυτή
ακουμπώντας στο κεφάλι μου, νερό να τη γεμίσω
από το ποτάμι²⁹⁹.

Επίσης στον *Δύσκολο* του Μενάνδρου η κόρη του Κνήμονα βγαίνει από το σπίτι της για να φέρει νερό από μια υπαίθρια πηγή κατά παραγγελία του πατέρα της, όπου ένας νεαρός την πλησιάζει και της προτείνει να μεταφέρει ο ίδιος την υδρία της:

*«Θερμόν <δ' > ύδωρ πρ[οσέταξέ μοι ποιειν ο πάπας
εξιών....*

*Αλλ' αν εμοί δ[ουναι θέλης, βάψας εγώ σοι τ[ήν
χύτραν ήξω φέρων».*

Βγαίνοντας ο πατέρας όμως μου είπε νερό να του ζεστάνω...

Αλλά αν μου γίνει η χάρη, εγώ να ανασύρω νερό και
εδώ να σου φέρω το σταμνί σου³⁰⁰.

²⁹⁷ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* στ. 327-331. Ο Flaceliere (1974), σ. 91, χρησιμοποιεί το παράδειγμα αυτό για να αποδείξει ότι ο περιορισμός των ελεύθερων Αθηναίων γυναικών στον οίκο, στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, είχε πια πολλές εξαιρέσεις.

²⁹⁸ Βλ. Keuls, σ.212.

²⁹⁹ Ευριπίδης, *Ηλέκτρα* στ. 54-56. Κοινό στοιχείο τόσο από το συγκεκριμένο παράδειγμα όσο και από τις παραστάσεις είναι ότι η μεταφορά των υδριών γινόταν από υψηλό σημείο του σώματος, δηλαδή από τον ώμο ή το κεφάλι, προφανώς για να διευκολύνονται οι γυναίκες κατά τη μεταφορά τους.

³⁰⁰ Μενάνδρος, *Δύσκολος* στ. 193-194, 199-200. Η Lefkowitz, σσ. 72-73, σε αντίθεση με την άποψη του Flaceliere (σημ. 297 της εργασίας), υποστηρίζει ότι ο Μενάνδρος φαίνεται να έχει κάθε δικαίωμα να πιστεύει ότι και το κοινό του θα θεωρήσει ως αυτονόητο ότι κανένα αξιοπρεπές κορίτσι δεν επιτρέπεται να βγαίνει μόνο του από το σπίτι. Γι' αυτό συνήθως στις αναπαραστάσεις δημόσιων πηγών βλέπουμε ομάδες γυναικών. Αυτό οφείλεται στο ότι η πηγή θεωρείτο τόπος, όπου γυναίκες παρενοχλούνταν ερωτικά από άνδρες. Η Keuls, σσ. 212-213, αναφέρει ότι αυτή η επίπονη εργασία των γυναικών ξυπνά τις ερωτικές φαντασιώσεις των ανδρών.

Εδώ πιθανόν η πηγή δεν ανήκε σε ιδιωτικό χώρο αφού και ένας ξένος έχει πρόσβαση σε αυτή. Η μεταφορά νερού λοιπόν από την πηγή αποτελούσε μια δραστηριότητα που εκτελούνταν από τις ελεύθερες Αθηναίες, κυρίως από τις μη εύπορες³⁰¹. Ασχολία την οποία οι θεατρικοί συγγραφείς και οι αγγειογράφοι φαίνεται να έχουν κάθε δικαίωμα να πιστεύουν ότι και το κοινό τους θα τη θεωρήσει ως υπαρκτή και πραγματοποιούμενη από τις Αθηναίες δέσποινες.

Οικονομική διαχείριση

Τόσο στο χώρο της φιλοσοφίας όσο και στο χώρο της κωμωδίας και της ρητορικής αναγνωρίζεται ότι την γενική επιστασία του οίκου αλλά και την οικονομική του διαχείριση είχαν αναλάβει οι γυναίκες-σύζυγοι.

Ο Πλάτωνας παρουσιάζει και εμμέσως επικρίνει τη ζωή πολιτών που βρίσκονται σε οικονομική δυσχέρεια, την οποία χαρακτηρίζει ασήμαντο κακό, καθώς στην ουτοπική του πολιτεία οι πολίτες θα είναι απαλλαγμένοι από όλα τα οικονομικά προβλήματα. Επισημαίνει όμως ότι όταν τελικά προμηθευτούν αγαθά και χρήματα, τα εμπιστεύονται στις συζύγους τους:

«Τα γε μήν σμικρότατα των κακων ...ων απαλλαγμένοι αν ειεν...δια τροφήν οικετων αναγκαίαν ίσχουσι, τα μέν δανειζόμενοι, τα δε εξαρνούμενοι, τα δε πάντως πορισάμενοι θέμενοι παρά γυναικάς τε και οικέτας, ταμιεύειν παραδόντες».

Όσο για τα πολύ ασήμαντα κακά, από τα οποία θα είναι ελεύθεροι... (δηλαδή) για την αναγκαία συντήρηση των ανθρώπων του σπιτιού, άλλοτε κάνοντας δάνεια (οι πολίτες) και άλλοτε αρνούμενοι τα χρέη τους και άλλοτε αφού τα προμηθευτούν οπωσδήποτε να τα εμπιστεύονται στις γυναίκες και τους δούλους, παραδίνοντάς τα σ' αυτούς προς φύλαξη³⁰².

Μια γυναίκα από τις *Εκκλησιάζουσες*, προσποιούμενη τον άνδρα, προτείνει την ανάληψη της γενικής οικονομικής εποπτείας του οίκου από τις γυναίκες:

«Ταις γαρ γυναιξί φημί χρηναι την πόλιν ημας παραδουναι. Και γάρ οικίαις ταύταις επιτρόποις και ταμίαισι χρώμεθα».

³⁰¹ Ο Garland (1990), σ. 233, αντιπαραθέτει τις εύπορες Αθηναίες ελεύθερες από τις φτωχές, οι οποίες είχαν περισσότερες ευκαιρίες να βγουν από το σπίτι εκτελώντας ο ίδιες τα καθημερινά τους καθήκοντα, όπως αυτό της μεταφοράς νερού.

³⁰² Πλάτωνας, *Πολιτεία* 465c1-9.

Εχω τη γνώμη στις γυναίκες να αναθέσουμε την πόλη, όπως στα σπίτια μας ταμίες και επιστάτριες τις έχουμε³⁰³.

Η Λυσιστράτη, στο ομώνυμο έργο του Αριστοφάνη, περιχαρακωμένη μαζί με άλλες γυναίκες στην Ακρόπολη, κοινοποιεί στον πρόβουλο ότι εκείνες αναλαμβάνουν τη διαχείριση του δημόσιου χρήματος, που βρίσκεται εντός της, όπως κάνουν με τα οικονομικά του οίκου τους.

ΛΥ: Τουτο μ' ερωτας; Ημεις ταμιεύσομεν αυτό.

ΠΡ: Υμεις ταμιεύσετε ταργύριον;

ΛΥ: Τι <δε> δεινόν τουτο νομίζεις;

Ουκ και τάνδον χρήματα πάντως ημεις ταμιεύσομεν υμιν;»

ΛΥ: Γι' αυτό ενδιαφέρεσαι; Θα το διαχειριστούμε εμείς (το δημόσιο θησαυρό).

ΠΡ: Εσείς θα διαχειριστείτε τόσο χρήμα;

*ΛΥ: Γιατί; Παράξενο το βλέπεις; Μήπως εμείς δεν κάνουμε κουμάντο στο σπίτι, και δεν αποταμιεύουμε τα λεφτά για χάρη σας;*³⁰⁴

Στο λόγο του Λυσία *Υπέρ του Ερατοσθένους*, ο Ευφίλητος παραδέχεται την αρχικά ορθή οικονομική διαχείριση της γυναίκας του:

«Εν μεν ουν τω πρωτω χρόνω, ω Αθηναίοι, πασων ην βελτίστη· και γάρ οικονόμος δεινή και φειδωλός αγαθή και ακριβώς πάντα διοικουσα».

Στην αρχή λοιπόν, Αθηναίοι, ήταν άριστη σε όλα· διότι και καλή οικονόμος ήταν και φειδωλή και ικανή στη διοίκηση του οίκου μας και τα πάντα διοικώντας με μεγάλη φειδώ³⁰⁵.

Στην οικοδέσποινα λοιπόν παραδίδεται από τον άνδρα η οικονομική και γενικότερη διαχείριση του οίκου, ενώ τα επίθετα που της αποδίδονται (*επίτροπος, ταμίας, οικονόμος δεινή και ακριβώς πάντα διοικουσα*) μαρτυρούν την καθοριστική θέση της εντός του οίκου και την αναγνώριση της αξίας της οικιακής εργασίας της από τον αρχαίο ανδροκρατούμενο κόσμο.

Η Αθηναία δέσποινα ως «βασίλισσα-μέλισσα»

Ο Ισχόμαχος προσπαθώντας να διδάξει στη γυναίκα του τα νέα καθήκοντά της αλλά και να δώσει έμφαση και αξία στην οικιακή της εργασία, τα παρομοιάζει με αυτά της βασίλισσας-μέλισσας. Συγκεκριμένα, η βασίλισσα των μελισσών μένει μέσα στην κυψέλη και δεν αφήνει

³⁰³ Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσαι* στ. 210-212.

³⁰⁴ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* στ. 493-495.

³⁰⁵ Λυσίας, *Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου απολογία* 1, 7.

καμιά να παραμένει αργή αλλά τις στέλνει σε εξωτερικές εργασίες. Αποθηκεύει με επιμέλεια και συστηματικά ό,τι της φέρνουν, για να το μοιράσει σε όλες δίκαια την κατάλληλη στιγμή. Επιστατεί επιπλέον στην κατασκευή των κηρήθρων, ώστε να γίνουν ορθά και γρήγορα, ενώ παράλληλα φροντίζει την ανατροφή των μικρών μελισσών προκειμένου να γίνουν άξιες στην εργασία έως ότου να τις στείλει σε κάποια άλλη κυψέλη³⁰⁶. Ανάλογα είναι τα καθήκοντα που οφείλει να αναλάβει μια φρόνιμη σύζυγος³⁰⁷:

«Δεήσει μέντοι σε, έφην εγώ, ένδον τε μένειν και οισ αν έξω το έργον ή των οικετων, τούτους συνεκπέμπειν, οισ δ' αν ένδον έργον εργαστέον, τούτων σοι επιστατητέον, και τα τε εισφερόμενα αποδεκτέον, και α μεν αν αυτων δέη δαπαναν, σοι διανεμητέον, α δ' αν περιττεύειν δέη, προνοητέον και φυλακτέον όπως μη η εις τον ενιαυτόν κειμένη δαπάνη εις τον μηνα δαπαναται. Και όταν έρια εισενεχθη σοι, επιμελητέον όπως οισ δει ιμάτια γίγνηται. Και ο γε ξηρός σιτος όπως καλως εδώδιμος γίγνηται επιμελητέον. Εν μέντοι των σοι προσηκόντων, έφην εγώ, επιμελημάτων ισως αχαριστότερον δόξει είναι, ότι ος αν κάμνη των οικετων, τούτων σοι επιμελητέον πάντων όπως θεραπεύηται».

Θα χρειαστεί να μένεις και μέσα στο σπίτι και να στέλνεις έξω στη δουλειά τους, όλους τους δούλους που έχουν έξω δουλειά, και να επιτηρείς αυτούς που θα δουλεύουν μέσα και να παραλαμβάνεις όσα φέρνει ο καθένας, και να μοιράζεις από αυτά όσα είναι ανάγκη να ξοδεύεις, και να προϋπολογίζεις όσα θα πρέπει να περισσέψουν, και να προσέχεις να μην

³⁰⁶ Ξενοφώντας, Οικονομικός 7, 33-35:

Ότι, έφην εγώ, εκεινη γε εν τω σμήνει μενουσα ουκ εα αργούς τας μελίττας είναι, αλλ' ας μέν δει έξω εργαζεσθαι εκπέμπει επί το έργον, και α αν αυτων εκάστη εισφέρει οιδε τε και δέχεται, και σώζει ταυτα έστ' αν δέη χρησθαι. Επειδάν δε η ώρα του χρησθαι ήκη, διανέμει το δίκαιον εκάστη. Και επί τοις ένδον δ' έξυφαινομένοις κηρίοις εφέστηκεν, ως καλως και ταχέως υφαινηται, και του γιγνομένου τόκου επιμελειται ως εκτρέφηται· επειδάν δε εκτραφη και αξιοεργοί οι νεοσσοί γένωνται, αποικίζει αυτούς σύν των επιγόνων τινί ηγεμόνι.

«Διότι, είπα εγώ, και εκείνη μένει μέσα στην κυψέλη και δεν αφήνει τις μέλισσες να' ναι τεμπέλες, αλλά εκείνες που πρέπει να δουλεύουν έξω, τις στέλνει έξω στη δουλειά και διότι εκείνα που κάθε μια από αυτές θα φέρει, τα θυμάται, τα παίρνει και τα διατηρεί έως ότου θα παρουσιαστεί ανάγκη να τα χρησιμοποιήσουν. Και όταν έρθει η εποχή να τα χρησιμοποιήσουν, μοιράζει στην κάθε μια ό, τι της ανήκει δίκαια. Επίσης επιστατεί και στην κατασκευή των κηρήθρων, που γίνεται μέσα στην κυψέλη, για να γίνουν καλές και γρήγορα και ακόμα φροντίζει τις μικρές μέλισσες για να μεγαλώσουν τέλεια. Και όταν μεγαλώσουν τέλεια και γίνουν άξιες για εργασία, τις στέλνει σε άλλη κυψέλη με κάποια άλλη βασίλισσα από τις διαδόχους της».

³⁰⁷ Ξενοφώντας, Οικονομικός 7, 35-37.

δαπανηθεί στο μήνα μέσα ό,τι έχει προϋπολογισθεί για ένα χρόνο. Και όταν σου φέρνουν μαλλιά πρέπει να φροντίσεις να γίνουν φορέματα σε όσους πρέπει να γίνουν. Πρέπει ακόμα να φροντίσεις πως θα αλεσθεί το σιτάρι, πως θα ζυμωθεί και πως θα φουρνισθεί καλά, για να γίνει ψωμί. Μια όμως από τις φροντίδες που πέφτουν στο μερτικό σου, ίσως σου φανεί λίγο ενοχλητική, κι αυτή είναι φροντίδα που πρέπει να έχεις για όλους τους δούλους, αν κανείς αρρωσταίνει πρέπει να φροντίζεις για τη θεραπεία του³⁰⁸.

Όπως η βασίλισσα-μέλισσα έτσι και η σύζυγος χρειάζεται να μένει στον οίκο, να στέλνει έξω σε δουλειές τους δούλους και να επιτηρεί όσους εργάζονται μέσα. Οφείλει να παραλαμβάνει όσα της κομίζει ο καθένας, να ξοδεύει ό,τι χρειάζεται και να ελέγχει γενικά τα έσοδα και τα έξοδα, κάνοντας τους απαραίτητους προϋπολογισμούς. Επίσης, κατά τον Ισχόμαχο, η σύζυγος οφείλει να επωμισθεί τη φροντίδα της υγείας των δούλων, ώστε όταν αρρωσταίνουν να επιμελείται της θεραπείας τους³⁰⁹. Τελικά αυτό που θα κερδίσει η σύζυγος από την ορθή διαχείριση του οίκου είναι η αίγλη της υπεροχής και της τιμής που θα απολαμβάνει περισσότερο από όλους (ακόμη και από τον σύζυγό της) μέσα στον οίκο της:

«Το δε πάντων ήδιστον, εάν βελτίων εμού φανης, και εμέ σόν θεράποντα ποιήση, και μή δέη σε φοβεισθαι μη ποιούσης της ηλικίας ατιμότερα εν τω οίκω γένη, αλλά πιστεύης ότι πρεσβυτέρα γιγνομένη όσω αν και εμοί κοινωνός και παισίν οίκου φύλαξ αμείνων γίγνη, τοσούτω και τιμιωτέρα εν τω οίκω έσει».

Εκείνο που θα είναι πιο ευχάριστο από όλα, είναι αν καταφέρεις και δειχθείς καλύτερη από μένα και αν καταφέρεις να με κάνεις βοηθό σου και αν αντί να φοβάσαι μήπως λογαριάζεσαι λιγότερο στο σπίτι με το πέρασμα της ηλικίας, έχεις την πεποίθηση πως γεράζοντας θα λογαριάζεσαι στο σπίτι τόσο περισσότερο, όσο καλύτερη σύντροφος γίνεσαι σε μένα και τα παιδιά και στο νοικοκυριό μας φύλακας³¹⁰.

³⁰⁸ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7, 35-37.

³⁰⁹ Βλ. Blundell, σ. 60, όπου εκθέτει τα οικιακά καθήκοντα της συζύγου με βάση τις συμβουλές του Ισχόμαχου. Δίπλα σε εκείνες και οι σύζυγοι των μετοίκων πιθανόν να περνούσαν μια ζωή αρκετά παρόμοια με τη ζωή των γυναικών των πολιτών, φυλάγοντας το σπιτικό τους, γνέθοντας και υφαίνοντας, διευθύνοντας την εργασία των υπηρετιών, βλ. Mosse (1993), σ. 68.

³¹⁰ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7, 42. Η Pomeroy (1994), σσ. 60-61, συνοψίζοντας την ουσία του *Οικονομικού*, υποστηρίζει ότι η οικιακή εργασία της γυναίκας συνιστά τη βάση της αυτονομίας της, τη θέση της ως βασίλισσας-μέλισσας, και την πιθανότητα να επικρατήσει έναντι του ανδρός της αν αποδειχτεί καλύτερη διαχειρίστρια από εκείνον.

Με την παρομοίωση της συζύγου του ως βασίλισσα-μέλισσα ο Ισχόμαχος προσπαθεί να τονίσει τη σημασία των καθηκόντων της και την κυρίαρχη θέση της εντός του οίκου, καθώς εκείνη αναλαμβάνει τη φύλαξη (οίκου φύλαξ)³¹¹, τη διανομή των αγαθών και τη διαχείριση των οικιακών θεμάτων. Η άσκηση της εξουσίας λοιπόν συνίσταται στο να γνωρίζει να μεταχειρίζεται δίκαια όσους έχει στην εξάρτησή της επιβραβεύοντας ή τιμωρώντας τους και να παίρνει έτσι από αυτούς τη μέγιστη δυνατή παραγωγή. Ένας ρόλος που προσδίδει στην οικοδέσποινα μια ορισμένη εξουσία με «βασιλικές» ιδιότητες³¹².

Η Σπαρτιάτισσα και ο οίκος της

Στη Σπάρτη ο οίκος δεν απέκτησε ποτέ τη σημασία και την ισχύ που είχε στην Αθήνα. Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς η αγωγή των κοριτσιών και η ζωή των Σπαρτιατισσών συζύγων ήταν σε πολλά σημεία διαφορετική από αυτή των Αθηναίων ομολόγων τους. Η υπερβολική σημασία που απέδιδαν οι Σπαρτιάτες στο δημόσιο βίο εις βάρος του ιδιωτικού και οικογενειακού είχε ως αποτέλεσμα όλο το ανθρώπινο δυναμικό να τεθεί στην αποκλειστική υπηρεσία της στρατιωτικής υπεροχής της πόλης³¹³. Κατά πόσο όμως η θεωρία αυτή αγγίζει την καθημερινή ζωή των Σπαρτιατισσών μέσα στον οίκο τους;

Τόσο ο Ξενοφώντας όσο και ο Πλούταρχος μας πληροφορούν ότι το γυναικείο μέρος της πόλης ακολουθούσε αγωγή παρόμοια με αυτή των αγοριών. Εισηγητής του θεσμού ήταν ο Λυκούργος:

«Ο δε Λυκούργος εσθητας μεν και δούλας παρέχειν ικανάς ηγήσατο είναι, ταις δ' ελευθέραις μέγιστον νομίσας είναι την τεκνοποιίαν πρωτον μεν σωμασκειν έταξεν ουδέν ηττον το θήλυ του άρρενος φύλου· έπειτα δε δρόμου και ισχύος, ώσπερ και τοις ανδράσιν, ούτω και ταις θηλείας αγωνας προς αλλήλας εποίησε, νομίζων εξ αμφοτέρων ισχυρων και τα έκγονα ερρωμενέστερα γίνεσθαι».

Ο Λυκούργος ήταν της γνώμης ότι οι δούλες φτάνουν για να ετοιμάζουν ρούχα και θεώρησε ότι το σπουδαιότερο έργο για τις ελεύθερες είναι να κάνουν

³¹¹ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7, 42.

³¹² Η αναλογία της βασίλισσας-μέλισσας με τη σύζυγό του προβάλλεται από τον Ισχόμαχο προκειμένου να τονίσει τη σημασία των καθηκόντων της και την τιμή που θα κερδίσει με την ορθή διαχείρισή τους, βλ. *Just*, σ.116.

³¹³ Η οργάνωση ενός τέτοιου συστήματος δεν οφείλεται μόνο στην εμμονή στις αρχαϊκές κοινωνικές δομές· ήταν μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης που είχε ως αποκλειστικό στόχο τη διατήρηση της στρατιωτικής ισχύος, καθώς οι Σπαρτιάτες αποτελούσαν μειοψηφία σε σύγκριση με την αριθμητική υπεροχή των ειλωτών, βλ. *Schild*, σσ. 237-238.

παιδιά, γι' αυτό όρισε το θηλυκό γένος να γυμνάζεται εξίσου με το ανδρικό. Έπειτα έβαλε και τις γυναίκες, ακριβώς όπως τους άνδρες, να αγωνίζονται μεταξύ τους στον δρόμο και την αντοχή, θεωρώντας ότι, όταν και οι δυο είναι δυνατοί, και τα παιδιά θα γίνονται πιο δυνατά³¹⁴.

Οι Σπαρτιάτισσες λοιπόν, κατά τον Ξενοφώντα, φαίνεται ότι φρόντιζαν πρωτίστως για την άσκηση του σώματος, αφήνοντας τις οικιακές ασχολίες στους δούλους³¹⁵.

Αναφορές όμως από άλλες πηγές αποκαλύπτουν μια διαφορετική εικόνα για το ήθος και τη ζωή των Σπαρτιατισσών. Στα *Λακαινών Αποφθέγματα*, όπου δίνεται μια γενική εικόνα για τη συμπεριφορά τους σε διάφορες καταστάσεις, αναφέρεται η περίπτωση μιας γυναίκας, η οποία «όταν αιχμαλωτίστηκε και την ρώτησαν τί ξέρει να κάνει, απάντησε: να διοικώ καλά το σπίτι» (*άλλη αιχμαλωτισθείσα και ερωτωμένη παραπλησίως "εὐ οικεῖν οἶκον" ἔφη*)³¹⁶. Η αδιαφορία της Σπαρτιάτισσας για τον οίκο φαίνεται εδώ να αναιρείται και πολύ περισσότερο από την αναφορά του Πλάτωνα για το ρόλο τους στη διαχείριση του οίκου:

«Ἀσκητικόν δε τινά βίον και ουδαμῶς φαυλὸν οὐδ' ευτελὴ διαπλέκειν, θεραπείας δε και ταμείας αὐ και παιδοτροφίας εἰς τι μέσον αφικνεῖσθαι».

Διάγουν ωστόσο βίο ασκητικό, καθόλου άθλιο ούτε ασήμαντο, αλλά κοπιαστικό, προχωρώντας σαν να βρίσκονται στα μέσα μιας πορείας που χαρακτηρίζεται από τη φροντίδα και διαχείριση του οίκου και την ανατροφή των παιδιών³¹⁷.

Οι αναφορές μάλιστα του Ξενοφώντα περί του θεσμού της πολυανδρίας που είχε καθιερωθεί στη Σπάρτη, ενισχύουν ακόμα περισσότερο την άποψη για την οικιακή δραστηριοποίηση της Σπαρτιάτισσας :

«Εἰ δε τις αὐ γυναικί μὲν συνοικεῖν μὴ βούλοῖτο, τέκνων δε αξιολόγων επιθυμοίη, και τοῦτο νόμιμον ἐποίησεν, ἦντινα αὐ εὐτεκνον και γενναίαν ορώη, πείσαντα τον ἔχοντα εκ ταύτης τεκνοποιεῖσθαι. Και πολλά μὲν

³¹⁴ Ξενοφώντας, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 1, 4. Παρόμοια περιγραφή για την καθιέρωση από τον Λυκούργο της σωματικής άσκησης των γυναικών, καταγράφει και ο Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 14: *Τα μὲν γε σώματα των παρθένων δρόμοις και πάλαις και βολαῖς δίσκων και ακοντίων διεπόνθησεν, ως ἡ τε των γεννωμένων ρίζωσις ισχυράν εν ισχυροῖς σώμασιν αρχήν λαβουσα βλαστάνοι βέλτιον.*

«Τα σώματα των παρθένων εξάσκησε με την άσκηση στον δρόμο, την πάλη και το ριζίμο δίσκου και ακοντίου, και αυτό για να γίνεται ο σπόρος των γεννωμένων δυνατή αρχή σε δυνατά σώματα και να βλαστάνει καλύτερα».

³¹⁵ Οι κοντοί χιτώνες που φαίνεται ότι φορούσαν οι Σπαρτιάτισσες κατά τους αθλητικούς αγώνες και η αδιαφορία για τα οικιακά καθήκοντα έγινε αιτία να θεωρηθούν, τουλάχιστον από τους Αθηναίους, γυναίκες χαμηλής ηθικής αξίας, Βλ. Schild, σ. 383 και Michell (1964), σ. 50.

³¹⁶ Πλούταρχος, *Λακαινών Αποφθέγματα* 242c.

³¹⁷ Πλάτωνας, *Νόμοι* 806a3-6.

ταυτα συνεχώρει. Αι τε γάρ γυναικες διπτούς οίκους βούλονται κατέχειν».

Αν πάλι κάποιος δεν ήθελε να συγκατοικεί με γυναίκα, επιθυμούσε όμως να έχει αξιόλογα παιδιά, του επέτρεψε με νόμο, όποια γυναίκα δει να έχει όμορφα παιδιά και να είναι καρπερή, να κάνει παιδιά μαζί της με τη συγκατάθεση του άνδρα της. Πραγματικά γίνονταν πολλές τέτοιες συμφωνίες, γιατί και οι γυναίκες θέλουν να έχουν δύο σπίτια³¹⁸.

Η πρακτική της πολυανδρίας έδωσε σε πολλές γυναίκες τη δυνατότητα ευρείας διαχείρισης του οίκου, μαρτυρώντας έτσι μια από τις κύριες ασχολίες τους, τη γενική επιτήρηση του νοικοκυριού, που επίσης χαρακτήριζε και την Αθηναία σύζυγο³¹⁹. Άλλωστε στην περίπτωση που φτωχότερα νοικοκυριά δεν διέθεταν επαρκή υπηρετικό προσωπικό για να καλύψει κάθε ανάγκη της οικογένειας, οι Σπαρτιάτισσες θα επιδίδονταν και σε οικιακές δραστηριότητες, τις οποίες θα απέφευγαν οι ευπορότερες ομόλογές τους³²⁰. Πρακτικά θα μπορούσε να ισχύει μια τέτοιου είδους υποθήκη, διατηρώντας όμως παράλληλες επιφυλάξεις, καθώς δεν μαρτυρείται από καμιά πηγή.

³¹⁸ Ξενοφώντας, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 1,9.

³¹⁹ Μελετώντας συγκριτικά την Αθηναϊκή και Σπαρτιατική κοινωνία, θα συμπεραίναμε ότι αφού οι Αθηναίες με λιγότερα δικαιώματα είχαν αξιοσημείωτη επιρροή στον οίκο τους (παράδειγμα Ισχύομαχου και συζύγου του), οι Σπαρτιάτισσες με περισσότερα δικαιώματα ιδιοκτησίας θα ασκούσαν μια ακόμα μεγαλύτερη επιρροή, βλ. Hodkinson, σ. 438.

³²⁰ Βλ. Hodkinson, σ.227.

4. Γυναίκα και δημόσιος χώρος

Η δραστηριότητα της γυναίκας, κυρίως στην Αθήνα, υπερέβαινε τα όρια του οίκου της, καθώς απασχολούνταν σε ποικίλους εργασιακούς τομείς. Χώροι δραστηριοποίησής της αποτελούσαν είτε οι οίκοι συμπολιτών της είτε ο χώρος της αγοράς ή του ιερού. Χαρακτηριστικό αυτών των απασχολήσεων είναι ότι συνιστούν ένα σύμπλεγμα χειρωνακτικών³²¹, παραγωγικών, αμοιβόμενων δραστηριοτήτων που απαιτούν ιδιαίτερες γνώσεις και δεξιότητες.

α) Μαία και ιατρός

Οι Αθηναίες γεννούσαν περιτριγυρισμένες από γυναίκες του σπιτιού και με την καθοριστική βοήθεια της μαίας. Στην δραστηριότητα αυτή ωθούνταν συνήθως γυναίκες που αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα³²². Το μόνο προσόν που χρειαζόταν για να γίνει κάποια μαία ήταν να βρίσκεται μετά την ηλικία της εμμηνόπαυσης³²³ και να διαθέτει μια σχετική εμπειρία και ικανότητα να κόβει τον ομφάλιο λώρο³²⁴.

Κατά τη διάρκεια του τοκετού, καθήκον της μαίας ήταν να διασφαλίσει ότι η όλη διαδικασία θα παραγματοποιούνταν με το σωστό τρόπο. Πιθανόν το πρώτο της καθήκον ήταν να επιτηρήσει τον εξαγνισμό του οίκου γενικά και του γυναικωνίτη συγκεκριμένα, προετοιμάζοντάς τον για τον επικείμενο τοκετό³²⁵. Με τη χορήγηση φαρμάκων και με διάφορα ξόρκια, καθώς και με τη βοήθεια των θεοτήτων που επικαλούνταν, η μαία θεωρείτο ικανή να απαλύνει τους πόνους της γέννας και να διευκολύνει τον τοκετό³²⁶. Ανάμεσα στα καθήκοντα της ήταν να πάρει το έμβρυο όταν ήταν νεκρό, ενώ σε περίπτωση που αποφασιζόταν για διάφορους λόγους να μην κρατηθεί το νεογέννητο, η μαία αναλάμβανε να το εκθέσει³²⁷. Τέτοιου είδους πρακτικές δεν ήταν οι μόνες που εφάρμοζαν οι μαίες, καθώς σε μια από τις επιστολές του Αλκίφρονος αναφέρεται η περίπτωση μιας γυναίκας, ονόματι Φοιβιανή, πιθανότατα μαίας, η οποί-

³²¹ Η μαία και η ιέρεια περιορίζονται κυρίως στο στοιχείο της απλής χειρονομίας.

³²² Η Pomeroy (1990), σ. 73 αναφέρει ότι οι φτωχές Αθηναίες κατέφευγαν μεταξύ άλλων και σε αυτή τη δραστηριότητα.

³²³ Μια πιθανή εξήγηση για το απαραίτητο αυτό προσόν είναι ότι η συνεχής έκθεση στο μίasma, που προκαλεί ο τοκετός, θεωρείτο ότι μπορεί να δημιουργήσει στειρότητα της μαίας, μια υπόθεση όμως χωρίς τεκμηρίωση. Πιθανώς και μόνο η εμπειρία των χρόνων να καθιστούσε ικανό λόγο για την άσκηση αυτού του επαγγέλματος, βλ. Garland (1990), σ. 62, Garland (1994), σ. 35 και Keuls, σ. 209, όπου αναφέρεται ότι η μεγάλη ηλικία ήταν επίσης το κύριο χαρακτηριστικό και για τις προξενήτρες.

³²⁴ Πόσο σημαντικό είναι αυτό το μέρος των καθηκόντων της αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η ονομασία *ομφαλοτόμος* αποτελεί συχνά συνώνυμο της μαίας, βλ. Flaceliere (1974), σ. 103 και Garland (1990), σσ. 63-64.

³²⁵ Βλ. Garland (1990), σ. 63.

³²⁶ Θεότητες που συνήθως επικαλούνταν στην περίπτωση αυτή ήταν η Άρτεμη και η Ειλήθεια, βλ. Garland (1994), σ. 35.

³²⁷ Βλ. Garland (1990), σσ. 63-64.

α καλώντας τη βοήθειά της στη γέννα μιας γειτόνισσας, παίρνει τα σύ-
νεργα του επαγγέλματός της (τα προς την τέχνην):

«Ωδίνουσά με αρτίως ήκειν ως εαυτήν η του γείτονος
μετέπεμψε γυνή· και δητα ήειν αραμένη τα προς την
τέχνην».

Πιασμένη από τους πόνους της γέννας τελευταία με
κάλεσε να πάω κοντά της η γυναίκα του γείτονα και
πήγα αφού πήρα μαζί μου τα εργαλεία μου³²⁸.

Η περίπτωση προκαλεί ενδιαφέρον αλλά και προβληματισμό, καθώς δεν
αναφέρεται κανένα στοιχείο ενδεικτικό για το είδος των εργαλείων (ια-
τρικών ή απλής πρακτικής), ενώ εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι πρό-
κειται για γυναίκα νεαρής ηλικίας που ασκεί το επάγγελμα αυτό, όπως
διαπιστώνεται στη συνέχεια:

«Συ δε εξαπίνης επιστάς επειρω την δέρην ανακλάσας
κύσαι. Ου παυση, τρικόρωνον και ταλάντατον γερό-
ντιον, πειρων τάς εφ' ηλικίας ανθούσας ημας ως τις
άρτι νεάζειν αρχόμενος;»

Εσύ μαθαίνοντας το ξαφνικά προσπάθησες, σκύβο-
ντας το λαιμό σου, να κάνεις τον κόκορα. Δεν θα
πάψεις κουρούνα γέρικη και ταλαίπωρη να κυνηγάς
εμάς που βρισκόμαστε στο άνθος της ηλικίας μας,
σαν να ήσουν κανένα παιδαρέλι που μόλις άρχισες
να ζεις τα νιάτα σου.³²⁹

Η επιστολή της Φοιβιανής θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην υπόθεση
ότι την κλασική εποχή υπήρχαν γυναίκες περισσότερο κατατοπισμένες
σε ιατρικά θέματα, οι οποίες πιθανώς είχαν λάβει κάποιες ιδιαίτερες πρα-
κτικές γνώσεις³³⁰.

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την επιτύμβια επιγραφή της εικό-
νας 21 όπου δηλώνεται η διττή ειδικότητα της γυναίκας, ονόματι Φανο-
στράτη:

Φανο[στράτη - - - - -]
Με[λιτέως γυνή]³³¹
Αντιφίλη³³² Φανοστράτη³³³.

³²⁸ Αλκίφρονας, *Επιστολαί* 2, 7, 1.

³²⁹ Αλκίφρονας, *Επιστολαί* 2, 7, 1-2. Η Φοιβιανή εδώ επιπλήττει κάποιον άνδρα μεγάλης ηλικίας για την ενόχληση που προκαλεί στην ίδια και τις ομοίους της.

³³⁰ Η Larson, σ. 13, αναφέρει ότι στην αρχαία ελληνική κοινωνία τα έθιμα επέτρεπαν τη γυναίκα από την άσκηση της ιατρικής, εκτός από τις μαίες, άποψη που με βάση τις επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες θα μπορούσε να επανεξετασθεί.

³³¹ Οι δυο πρώτες σειρές είναι γραμμένες στην άκρη και πάνω της επιτύμβιας στήλης. Χρονολογούνται το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ η υπόλοιπη επιγραφή χρονολογείται το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Romeroy (1977), σ. 60.

³³² Το όνομα αυτό δεν περιέχεται στην έκδοση των *Inscriptiones Graecae*, μόνο στην έκδοση του Clairmont, vol. II, σσ. 780-1.

³³³ Το όνομα είναι χαραγμένο πάνω από μια καθιστή γυναικεία φιγούρα.

*Μαία και ιατρός Φανοστράτη ενθάδε κείται
[Ο]υθενί λυπη<ρ>ά, πάσιν δε θανουσα ποθεινή³³⁴.*

Εικόνα 21. Επιτύμβια στήλη με επιγραφή. Γυναίκα καθισμένη, ονόματι Φανοστράτη, που χαρακτηρίζεται μαία και ιατρός, προτείνει το χέρι της σε μια άλλη όρθια, την Αντιφίλη, παρουσία τεσσάρων παιδιών. 400-350 π.Χ. Αθήνα. Εθνικό Μουσείο

Ο Clairmont διατυπώνει την υπόθεση ότι κάποια εύπορη οικογένεια της Αθήνας είναι υπεύθυνη για την ανέγερση του συγκεκριμένου ανάγλυφου³³⁵. Το γεγονός ότι η Φανοστράτη είναι μαία δικαιολογεί απόλυτα την παρουσία τεσσάρων παιδιών, αριθμός μοναδικός για επιτύμβια στήλη, τα οποία πιθανόν ανήκουν στην Αντιφίλη. Δεν γνωρίζουμε τη σχέση της Αντιφίλης με τη Φανοστράτη. Εχει ωστόσο ειπωθεί η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα άποψη ότι το μνημείο τιμά τη μέτοικο Φανοστράτη και αναγέρθηκε εντός της ιδιοκτησίας που ανήκε στην οικογένεια προστάτιδα της μετοίκου³³⁶.

Ο συνδυασμός δυο ειδικοτήτων πιθανώς να δηλώνει ότι οι μαίες εκτελούσαν και χρέη ιατρού για διάφορες άλλες αρρώστιες³³⁷. Η περίπτωση της Φανοστράτης αποδεικνύει ότι οι γυναίκες άρχισαν

να ασκούν την ιατρική ήδη από την κλασική εποχή και συγκεκριμένα από τον 4^ο αιώνα, όπου χρονολογείται η επιγραφή³³⁸. Την ύπαρξη γυναικών που ασχολούνταν με ιατρικά θέματα δηλώνει έμμεσα και ο Πλάτωνας, ο οποίος επισημαίνει την ικανότητα των γυναικών σε διάφορους τομείς μεταξύ των οποίων και την ιατρική³³⁹:

«Αλλ' ἔστι γάρ οἰμαι, ὡς φήσομεν, και γυνή ιατρική, η δ' ου, και μουσική, η δ' ἄμουσος φύσει».

³³⁴ IG II² 6873. Μτφ: «η μαία και ιατρός Φανοστράτη βρίσκεται εδώ, καθόλου λυπημένη, πεθαμένη αλλά λατρευτή σε όλους». Οι δυο τελευταίες σειρές βρίσκονται στο κάτω μέρος του ανάγλυφου. Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ 400-350 π.Χ. και βρέθηκε στο Μενίδι το 1871. Το ανάγλυφο απεικονίζει μια γυναίκα καθιστή (Φανοστράτη) και μια άλλη γυναίκα (Αντιφίλη) να στέκεται δίπλα της όρθια, προτείνοντας το χέρι στη Φανοστράτη. Η Αντιφίλη θεωρείται ότι βρίσκεται σε ώριμη ηλικία, αν και το πρόσωπό της είναι ιδιαίτερα φθαρμένο. Την περιβάλλουν δυο κορίτσια, εκ των οποίων το ένα είναι 4-5 ετών και κρατά ένα αντικείμενο και το άλλο είναι περίπου 2 ετών. Ανάμεσα στα πόδια της καρέκλας, όπου κάθεται η Φανοστράτη, απεικονίζεται ένα μωρό αγόρι που μοιάζει να μπουσουλά στο πάτωμα. Ιδιαίτερα αποσπασματική είναι η απεικόνιση πιθανότατα ενός κοριτσιού ηλικίας 3-4 ετών πίσω από την Φανοστράτη, που κρατά στο δεξί χέρι ένα αντικείμενο. Για πιο αναλυτική περιγραφή της επιτύμβιας στήλης βλ. Clairmont, vol. II, σ. 781.

³³⁵ Βλ. Clairmont, vol. II, σ. 781.

³³⁶ Βλ. Clairmont, vol. II, σ. 782.

³³⁷ Βλ. Schild, σ. 304, όπου αναφέρει ότι οι μαίες απολάμβαναν μεγάλη κοινωνική εκτίμηση.

³³⁸ Προφανώς ο Πελοποννησιακός Πόλεμος προκάλεσε αλλαγές στις επιδιώξεις και τη μόρφωση των γυναικών κατά τον 4^ο αι. π.Χ., Pomeroy (1977), σ. 61.

³³⁹ Βλ. Pomeroy (1978), σ. 499-500, όπου η συγγραφέας, με βάση την επιγραφή της Φανοστράτης και την αναφορά του Πλάτωνα, αποδέχεται την ύπαρξη γυναικών ιατρών τον 4^ο αιώνα.

Μα υπάρχουν πραγματικά, θα λέγαμε, γυναίκες που είναι ικανές για την ιατρική και άλλες όχι, και άλλες επιδεκτικές για μουσική ενώ άλλες το αντίθετο³⁴⁰.

Τόσο η επιγραφική μαρτυρία όσο και το χωρίο του Πλάτωνα δεν επαρκούν για να υποστηριχθεί μετά βεβαιότητας η ύπαρξη γυναικών ιατρών. Ωστόσο και μόνο η ονομαστική αναφορά (*ιατρός, ιατρική*) της δραστηριότητας αυτής σε σχέση με τη γυναίκα, θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ασχολίας κάποιων γυναικών της κλασικής Αθήνας όχι μόνο με μαιευτικά προβλήματα αλλά και με γενικής φύσεως ασθένειες.

Η δραστηριότητα της μαίας και ιατρού αποτελούσε τη μόνη απασχόληση για τη γυναίκα της κλασικής περιόδου, που δεν εντασσόταν στα βάνουσα επαγγέλματα και έχαιρε κοινωνικής εκτίμησης, όπως φαίνεται κυρίως από τα εγκωμιαστικά λόγια προς τη Φανοστράτη. Από την άλλη όμως οι ελάχιστες πηγές δεν μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μια εικόνα για την κοινωνική θέση των γυναικών της Αθήνας που ασκούσαν τέτοιου είδους δραστηριότητες. Θα μπορούσαμε ωστόσο να υποθέσουμε ότι ως μαίες χρημάτιζαν γυναίκες από όλες τις κοινωνικές ομάδες, καθώς η μαιευτική στηρίζεται περισσότερο σε πρακτικές, προσιτές σε όλες³⁴¹. Η άσκηση όμως της ιατρικής που απαιτεί περισσότερες γνώσεις και πιθανόν ειδικευμένη μόρφωση, ασκούνταν ενδεχομένως από ελεύθερες Αθηναίες με οικονομική ευχέρεια για ανάλογη σπουδή³⁴².

β) «Τέρψις» γυναικών

Οι εταίρες είχαν την ευχέρεια να δραστηριοποιούνται προσφέροντας τις υπηρεσίες τους σε διάφορους χώρους, τόσο ιδιωτικά στους οίκους τους ή σε συμπόσια όσο και σε δημόσιους ή ιδιωτικούς οίκους ανοχής.

«Έχουμε τις εταίρες³⁴³ για τις απολαύσεις μας...»³⁴⁴, φράση του Δημοσθένη, που δηλώνει ότι η αναζήτηση της πληρωμένης τέρψης κυ-

³⁴⁰ Πλάτωνας, *Πολιτεία* 455e6-7.

³⁴¹ Ο Flaceliere (1974), σ. 103, αναφέρει ότι και οι υπηρέτριες που ήταν κάποιας ηλικίας και διέθεταν πείρα ασκούσαν την μαιευτική.

³⁴² Η Pomeroy (1978), σ. 500, θεωρεί βέβαιο την επιτυχημένη ολοκλήρωση των απαραίτητων ιατρικών σπουδών από τις γυναίκες την εποχή του Πλάτωνα, χωρίς όμως να παραθέτει σαφή τεκμηρίωση μιας τέτοιας θεωρίας.

³⁴³ Τόσο ο Ησύχιος όσο και το λεξικό της Σούδας παραθέτουν την ίδια εξήγηση για τον όρο εταίρα, Ησύχιος II, Suda II, s.v. *εταίρα*: *φίλη, πόρνη*. Η γυναίκα δηλαδή που προσφέρει φιλική συντροφιά αλλά και πληρωμένες ερωτικές απολαύσεις.

³⁴⁴ Όλο το χωρίο αναφέρει, Δημοσθένης, *Κατά Νεαίρας* 122:

Τας μεν γαρ εταίρας ηδόνης ένεκ' έχομεν, τας δε παλλακάς της καθ' ημέραν θεραπείας του σώματος, τας δε γυναίκας του παιδοποιεσθαι γνησίως και των ένδον φύλακα πιστήν έχει.

ριαρχούσε στην κλασική Αθήνα. Ο ελληνικός θεσμός των εταιρών ξεκίνησε όταν ο Σόλωνας αποβλέποντας στον κίνδυνο της μοιχείας, αγόρασε σκλάβες και ίδρυσε τους πρώτους οίκους ανοχής, ώστε να διοχετεύσουν εκεί οι νέοι την ερωτική τους φλόγα³⁴⁵. Σταδιακά τα σπίτια που άνοιξε ο Σόλωνας πολλαπλασιάστηκαν σε μεγάλο βαθμό και η Αθήνα διέθετε ένα πλήθος εταιρών, όσο δεν είχε ποτέ μια πολυάριθμη πόλη³⁴⁶.

Γενικά οι πόρνες χωρίζονται σε δυο μεγάλες κατηγορίες, σε εκείνες που είναι δούλες και εργάζονται για κάποιον πορνοβοσκό στα πορνεία (είτε δημόσια είτε ιδιωτικά) και στα συμπόσια, και σε εκείνες που είναι ελεύθερες ή απελεύθερες (οι εταίρες δηλαδή) και εργάζονται ιδιωτικά, είτε στο δρόμο, είτε στο σπίτι τους, είτε με ενοικίαση στο σπίτι κάποιου, είτε στα συμπόσια³⁴⁷. Συνήθως οι πόρνες ήταν ή σκλάβες ή μέτοικοι. Υπήρχαν ωστόσο περιπτώσεις όπου ελεύθερα κορίτσια, τα οποία είχαν εκτεθεί από μωρά, διασώθηκαν με σκοπό να μνηθούν στο επάγγελμα αυτό³⁴⁸. Οι περισσότερες όμως ήταν σκλάβες³⁴⁹ και είχαν απελευθερωθεί μέσω των οικονομιών τους ή εξαγορασθεί από εραστές, οι οποίοι για διά-

«Τις εταίρες τις έχουμε για τις ηδονές, τις παλλακίδες για την καθημερινή περιποίηση του σώματος, τις συζύγους για να αποκτήσουμε γνήσια τέκνα και χρησιμεύουν ως πιστές φύλακες της οικογενειακής εστίας».

³⁴⁵ Ο Αθήναιος και συγκεκριμένα το ΙΓ βιβλίο του έργου του *Δειπνοσοφισταί* (σύνθεση με αλληπάλληλες καταγραφές παραθεμάτων από εκατοντάδες συγγραφείς ποιητικών και πεζών έργων) αποτελεί μια πλούσια πηγή πληροφοριών για τη ζωή και τη δράση των εταιρών από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική εποχή. Ο Φιλίμονας στον Αθήναιο 569d-e, εγκωμιάζει θερμά την πρωτοβουλία του Σόλωνα:

Συ δε άπαντας ευρες ανθρώπους, νόμον· σε γαρ λέγουσιν τουτ' ιδειν πρωτον, Σόλων, δημοτικόν, ω Ζευ, πράγμα και σωτήριον, (και μοι λέγειν τουτ' εστίν αρμοστόν, Σόλων) μεστήν ορωντα την πόλιν νεωτέρων τούτους τ' έχοντας την αναγκαίαν φύσιν αμαρτάνοντας τ' εις ο μη προσηκον ηνστησαι πριάμενόν τοι γυναικας κατά τόπους κοινας άπασι και κατεσκευασμένας.

«Εσύ βρήκες νόμο για όλους τους ανθρώπους· διότι Σόλωνά λένε ότι πρώτος εσύ είδες αυτό, κάτι, μα το Δία, δημοκρατικό και σωτήριο, (μπορώ, Σόλωνα, να το ομολογήσω) και επειδή έβλεπες να είναι η πόλη γεμάτη νέους που έχουν τις απαραίτητες φυσικές ανάγκες και να σφάλλουν εκεί που δεν αρμόζει, αγόρασες και τοποθέτησες σε οίκους ανοχής γυναίκες κοινές για όλους και έτοιμες να προσφερθούν».

Για το θεσμό των εταιρών που εγκατέστησε ο Σόλωνας γύρω στα 575 π.Χ. βλ. Λεντάκης (1998), σ. 26, Williams, σ. 97, Reinsberg, σσ. 222-223, Flaceliere (1991), σσ. 145-146 και Schild, σ. 235.

³⁴⁶ Αθήναιος 583d4-6:

Αι γαρ καλαί ημων Αθηναι τοσουτον πληθος ήνεγκαν εταιρων, περί ων επεξελεύσομαι όσον γε δύναμαι, όσον όχλον ευανδρουσα πόλις ουκ έσχεν. Αναγέγραφε γουν Αριστοφάνης μεν ο Βυζάντιος εκατόν και λε', Απολλόδωρος δε τούτων πλείους, ο Γοργίας δε πλέονας.

«Διότι η ωραία Αθήνα μας παρήγαγε τόσο πλήθος εταιρών, για τις οποίες θα κάνω όσο μπορώ αναφορά, όσο πλήθος δεν είχε ποτέ μια πολυάνθρωπη πόλη. Ο Αριστοφάνης από το Βυζάντιο, για παράδειγμα, έχει καταγράψει εκατόν τριάντα πέντε, ο Απολλόδωρος περισσότερες από αυτές και ο Γοργίας ακόμη περισσότερες».

Βλ. Flaceliere (1991), σ. 146.

³⁴⁷ Βλ. Λεντάκης (1998), σ. 10.

³⁴⁸ Βλ. Cantarella, σ. 50.

³⁴⁹ Βλ. Flaceliere (1991), σ. 155, όπου αναφέρει ότι οι περισσότερες εταίρες ήταν σκλάβες ή φτωχές γυναίκες.

φορους λόγους είχαν για αυτές κάποιο διαρκέστερο ενδιαφέρον³⁵⁰. Γενικά όσο πιο πολυπόθητη ήταν μια σκλάβο, τόσο πιο σύντομος ήταν ο δρόμος της προς την ελευθερία της τάξης των απελευθερω³⁵¹.

Πόσο ευρύ χώρο καταλάμβανε η πορνεία κάθε είδους στην αρχαία κοινωνία, αποδεικνύεται από την πληθώρα των εννοιών, οι οποίες χαρακτηρίζουν την πόρνη στην ελληνική γλώσσα. Η λέξη *πόρνη* σημαίνει τη γυναίκα που ακολουθεί την πορνεία, δηλαδή ακολασία³⁵². Αποτελούσε τον κατώτερο χαρακτηρισμό πόρνης, την οποία μπορούσε ο καθένας να την έχει προσωρινά και με λίγα χρήματα στο πορνείο. Άλλες λέξεις χαρακτηρίζουν τους τόπους στους οποίους οι πόρνες ασκούσαν τη δραστηριότητά τους. Η *γεφυρίς* περιφερόταν κοντά στις γέφυρες ενώ η *κατάκλειστος* φαίνεται ότι εργαζόταν σε κλειστό πορνείο και σήμαινε τον εξωτερικό εξαναγκασμό, τον οποίο ασκούσαν στα περισσότερα κορίτσια οι μαστροποί ή οι ιδιοκτήτες του πορνείου. Η λέξη *δημία* εκφράζει ευθέως το επάγγελμα αυτό, καθώς οι γυναίκες που χαρακτηρίζονταν έτσι βρίσκονταν στη σεξουαλική διάθεση του καθενός³⁵³. Ένα άλλο είδος πόρνης που δεν δρούσε στους δρόμους ή τα πορνεία αλλά στους ναούς είναι οι ιερόδουλες. Αφού αφιερώθηκαν στη θεά του έρωτα Αφροδίτη, εκδίδονταν στους οδοιπόρους προσφέροντας τα κέρδη τους στο ναό, όπου ανήκαν³⁵⁴. Οι επιγραφές μαρτυρούν και μια άλλη λέξη που χαρακτήριζε το επάγγελμα αυτό:

Αρίσεμ-
ος: καλός,
Πολυτί-
με: λαϊκ-[ασ]τ[ρια]³⁵⁵

Θειοδοσία λαικάδε[ι]ευ
Α[λαϊκάστρια]³⁵⁶

³⁵⁰ Αν κάποια γυναίκα που είχε γεννηθεί ελεύθερη αποφάσιζε να ακολουθήσει ένα τέτοιο βιοπορισμό, θα σήμαινε ότι υπάκουε σε οικονομική ανάγκη, αν και οι πηγές για την κλασική εποχή δεν παρουσιάζουν τέτοια περίπτωση, βλ. Reinsberg, σ. 200.

³⁵¹ Βλ. Reinsberg, σ. 207.

³⁵² Η λέξη προέρχεται από το ρήμα *πέρνημι*, που σημαίνει πουλώ, εκποιώ (βλ. Hofmann, s.v. *πέρνημι*: πωλώ, φέρω προς πώληση) και αρχικά αφορούσε το γεγονός της πορνείας αποκλειστικά από την άποψη της πώλησης, βλ. Reinsberg, σ. 124.

³⁵³ Βλ. Reinsberg, σ. 124.

³⁵⁴ Οι ιερόδουλες κατείχαν προνομίουχα θέση, όχι μόνο λόγω της προστασίας και του πλούτου που απολάμβαναν εντός του ναού αλλά λόγω της ιερότητά τους, που τις κατέτασσε σε ανώτερη κλίμακα από τις συνήθεις πόρνες, βλ. Cantarella, σ. 50. Στον ελλαδικό χώρο η Ιερά Πορνεία ασκήθηκε στην Κόρινθο, στην Κύπρο και στη Μεγάλη Ελλάδα (βλ. Λεντάκης (1998), σ. 321), γι' αυτό δεν μελετάται στην παρούσα εργασία.

³⁵⁵ IG I², 921. Η επιγραφή χρονολογείται το 450 π.Χ.

³⁵⁶ *Agora*. XXI C33. Χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Η λέξη *λαϊκάστρια* προέρχεται από το ρήμα *λαϊκάω* που σημαίνει πορνεύω, από όπου και το ουσιαστικό *λαϊκαστής*, -ου, «ο πόρνος» και *λαϊκάς*, -άδος, «η πόρνη». Πιθανόν το ρήμα *λαϊκάω* συγγενεύει με το ουσιαστικό η *ληκώ*, -ους, «το ανδρικό μόριο» και το ρήμα *ληκάω* που σημαίνει «έρχομαι εις παράνομη συνουσία», βλ. Hofmann, s.v. *λαϊκάω*.

Η δεύτερη επιγραφή είναι χαραγμένη σε σκύφο, ο οποίος έχει σωθεί αποσπασματικά και τα τελευταία γράμματα του επιθέτου, όπως και η ακριβής μορφή του έχουν φθαρεί. Η σειρά των λέξεων όμως και η σημασία τους θεωρείται βέβαιη.

Παρόλο που ο χαρακτηρισμός *εταίρα* (σύντροφος) αποτελεί μια ωραιοποίηση της δραστηριότητάς της γυναίκας που εκδίδεται, ωστόσο οι εταίρες διαφέρουν τόσο από τις δημόσιες πόρνες όσο και από τις ιδιωτικές σε δυο σημεία, στην κοινωνική θέση και στον τρόπο εργασίας. Οι εταίρες ήταν συνήθως ελεύθερες (ξένες ή αστές) ή απελεύθερες, ενώ οι δημόσιες πόρνες ήταν δούλες³⁵⁷. Εκείνες είχαν αφεντικό για το οποίο εργάζονταν, ενώ οι εταίρες εργάζονταν για τον εαυτό τους. Η τιμή των δημοσίων πορνών καθορίζεται από το κράτος και των ιδιωτικών από τον πορνοβοσκό. Οι εταίρες όμως καθορίζουν μόνες τους την αμοιβή τους. Οι πόρνες είναι υποχρεωμένες να δεχτούν κάθε πελάτη, ενώ οι εταίρες έχουν δικαίωμα επιλογής. Οι δούλες ήταν συνήθως αμόρφωτες και ακαλλιέργητες, ενώ οι εταίρες μάθαιναν τρόπους, ώστε τόσο με την ομορφιά και τη γοητεία τους όσο και με την οξυνοιά τους να αποτελέσουν ευχάριστη συντροφιά για τον πελάτη, ικανοποιώντας τον πνευματικά και σωματικά³⁵⁸.

Στον αθηναϊκό οίκο ανοχής

Ποια εμφάνιση είχαν τα αθηναϊκά πορνεία δεν φαίνεται ούτε από τις αγγειογραφίες αλλά και κανένας αρχαίος συγγραφέας δεν τα περιέγραψε. Από διάφορες πηγές όμως προκύπτει σε ποια περιοχή μπορούσε κανείς να βρει κορίτσια της ηδονής. Στην *Ειρήνη* του Αριστοφάνη, ο Τρυγαίος πετά με τον Πήγασο πάνω από τα πορνεία του Πειραιά:

*«Άνθρωπε, τι δρας, ουτος ο χέζων εν Πειραιει
παρά ταις πόρναις;»*

Άνθρωπέ μου, τι κάνεις εκεί, εσύ που κάνεις την ανάγκη σου στον Πειραιά, κοντά στα κακόφημα σπίτια;³⁵⁹

Εκτός από τον Πειραιά, στην πόλη της Αθήνας τα πορνεία ήταν κυρίως εγκατεστημένα στην περιοχή των Κεραμείων, τον Κεραμεικό, στα βορειο-

³⁵⁷ Όσον αφορά την κοινωνική τους θέση η Kurke, σσ. 178-179, επισημαίνει ότι τόσο η εταίρα όσο και η πόρνη μπορούν να είναι ή δούλες ή ελεύθερες και ότι γενικά υπάρχει μια ρευστότητα στην αξιολόγηση της κοινωνικής θέσης των εταιρών και των πορνών.

³⁵⁸ Βλ. Reinsberg, σσ. 124-125 και Λεντάκης (1999), σ. 162. Η Pomeroy (1990), σ. 89, επίσης διαχωρίζει τις κοινές πόρνες από τις εταίρες ή «συντρόφους των ανδρών», που τις κατατάσσει στην κορυφή, λόγω των σωματικών προσόντων, της μόρφωσής τους και των καλλιτεχνικών ικανοτήτων τους. Ανάλογα τις διαχωρίζει και η Kurke, σ. 178.

³⁵⁹ Αριστοφάνης, *Ειρήνη* στ. 164-165.

δυτικά της πόλης³⁶⁰. Η περιοχή αυτή αναφέρεται ως τόπος κατοικίας εταίρων και τόπος για τα πορνεία³⁶¹. Στον Ισαίο μαρτυρείται ότι δυο γυναίκες επιστατούσαν σε οίκους ανοχής τόσο στον Πειραιά όσο και στον Κεραμεικό:

«Απελευθέρα ην αυτου, ω άνδρες, η εναυκλήρει συνοικίαν εν Πειραιει αυτου και παιδίσκας έτρεφε. Τούτων μίαν εκτήσατο η όνομα ην Αλκή, ην και υμων οιμαι πολλούς ειδέναι. Αύτη δε η Αλκή ωνηθεισα πολλά μεν έτη καθηστο εν οικήματι, ήδη δε πρεσβυτέρα ουσα από μεν του οικήματος ανίσταται...την δ' άνθρωπον αυτήν, την Αλκήν, καθίστησιν Ευκτήμων επιμελεισθαι της εν Κεραμεικω συνοικίας».

Είχε (ο Ευκτήμων), κύριοι, μια γυναίκα απελεύθερη, η οποία επιστατούσε στη διαχείριση μιας κατοικίας του στον Πειραιά και διατηρούσε κοινές γυναίκες. Αυτή απέκτησε (με αγορά) μια από αυτές ονομαζόμενη Αλκή, την οποία νομίζω πολλοί από εσάς γνωρίζετε, αυτή η Αλκή αγορασθείσα, για πολλά έτη ήταν εγκατεστημένη σε πορνείο, αλλά όταν πλέον γέρασε έφυγε από τον οίκο ανοχής...αυτό το γύναιο, την Αλκή, εγκατέστησε ο Ευκτήμων να επιστατεί στην οικεία του Κεραμεικού³⁶².

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Ευκτήμων διατηρούσε ως επιχείριση οίκους ανοχής στον Πειραιά και στον Κεραμεικό, ορίζοντας τη διαχείρισή τους αντίστοιχα σε μια απελεύθερη, που δεν αναφέρεται το όνομά της, και στη γνωστή στους συγχρόνους της Αλκή³⁶³.

³⁶⁰ Βλ. Reinsberg, σ. 191 και Λεντάκης (1998), σσ. 40-41.

³⁶¹ Ο Αλκίφρονας πράγματι μαρτυρεί για την περιοχή αυτή, 3, 12, 3:

Η πασων δε ιταμιωτάτη, το εκ Κεραμεικου πορνίδιον, η μέτοικος η Φενεάτις, Υακινθίς, κύστιν αίματος πληρώσασα καταφέρει μου της κεφαλής, και ομου τω κτύπω λελουμην τω αίματι.

«Και το χειρότερο από όλα, η μέτοικος η Φενεάτις, πορνίδιο του Κεραμεικού, η Υακινθίς, αφού γέμισε μια φούσκα με αίμα, μου την κατεβάζει στο κεφάλι και μαζί με το χτύπημα λούστηκα στο αίμα».

3, 28, 3:

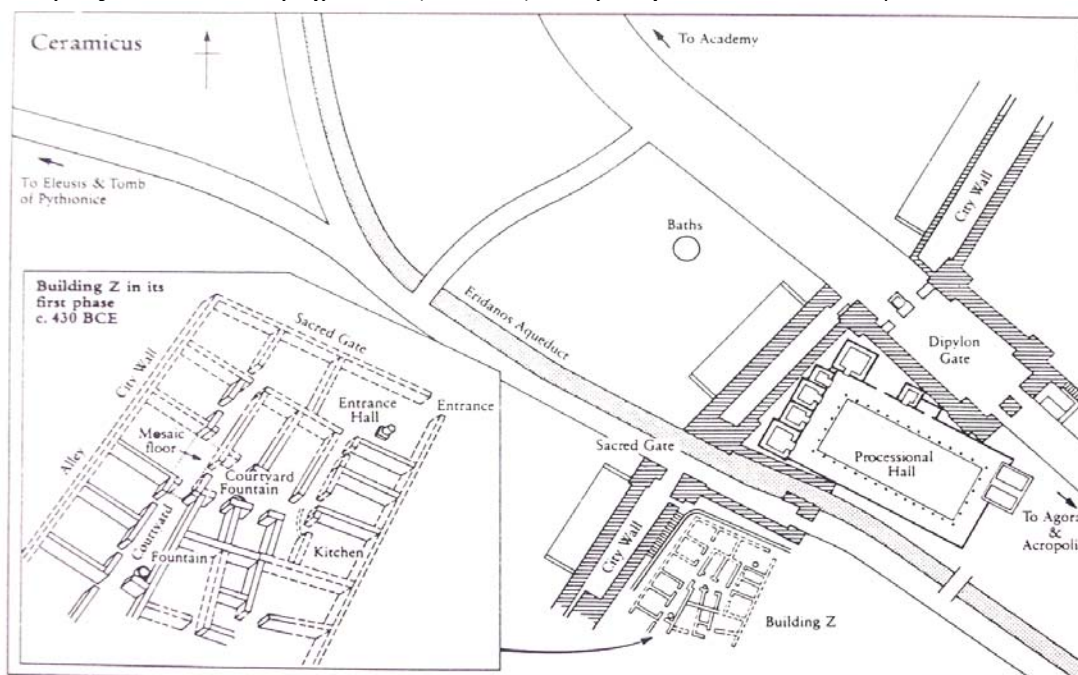
Και πέμπτην ταύτην ημέραν εις έρωτα Ακαλανθίδος της εκ Κεραμεικου κατολισθήσας φλέγεται.

«Και πέντε μέρες μετά έπεσα στον έρωτα της Ακαλανθίδας από τον Κεραμεικό και καίγεται».

³⁶² Ισαίος, *Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου*, 19-20.

³⁶³ Οι επιτυχημένες εταίρες κατόρθωναν να αποκτήσουν την ελευθερία τους και να διατηρήσουν οίκους ανοχής, όπου εκπαιδεύαν νεαρά κορίτσια. Τα κορίτσια αυτά είτε ήταν σκλάβες που αγοράζονταν σε νεαρή ηλικία είτε επρόκειτο για έκθετα μωρά (πιθανόν αστών) που γίνονταν αργότερα με καθοδήγηση εταίρες. Έτσι εξασφάλιζαν τα εισοδήματα και τα γηρατεία τους. Αυτό μαρτυρεί και ο Αθήναιος 568a: *επειδάν δ' ευπορήσωσίν ποτε, ανέλαβον καινάς εταίρας, πρωτοπείρους της τέχνης*, «όταν κάποτε γίνουν πλούσιες παίρνουν στα σπίτια τους νέες εταίρες, πρωτόπειρες στην τέχνη», βλ. Lacey (1968), 172, Cantarella, σ. 50, Schild, σ. 234 και Pomeroy (1990), σ. 91.

Ανασκαφές δεν έφεραν στο φως σε κανένα από τα δυο μέρη ερείπια οικήματος που θα μπορούσε με βεβαιότητα να αποδειχθεί πορνείο. Τα τελευταία όμως χρόνια, το μυστηριώδες οίκημα στον Κεραμεικό, που ονομάζεται οικοδόμημα Z, (εικ. 22) θα μπορούσε να καλύψει αυτό το κε-

Εικόνα 22. Κάτωψη Κεραμεικού. Αοιστερά. μενέθυνση του οικήματος Z.

νό. Το συγκρότημα αρχικά οικοδομήθηκε μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και γνώρισε διάφορες ανοικοδομήσεις κατά τη διάρκεια του επόμενου ενάμισι αιώνα. Στην κάτω αριστερά μεγέθυνση της εικόνας 22, παρατηρούμε ότι αποτελείται από πολλούς μικρούς χώρους (περισσότερα από 15 δωμάτια) διαταγμένους γύρω από μια αυλή, ώστε η συνολική εικόνα του μοιάζει λαβυρινθώδης. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές στο εσωτερικό του έφεραν στο φως πολυάριθμα γυναικεία είδη, μερικά διακοσμημένα με παραστάσεις της Αφροδίτης και της λατρείας της³⁶⁴, καθώς και μια σειρά από συμποτικά πήλινα σκεύη χρησιμοποιούμενα για φιλοξενία. Εξαιτίας του μεγέθους του οικήματος, της περιοχής που βρίσκεται, του αριθμού των δωματίων και των αρχαιολογικών ευρημάτων συμπεραίνεται, ότι κατά τη διάρκεια του περισσότερου ή όλου του διαστήματος, που το κτίριο υπήρξε ενεργό, χρησιμοποιούνταν άλλοτε ως πορνείο και άλλοτε ως πανδοχείο³⁶⁵. Πιθανόν τα πανδοχεία, τα καπηλεία και τα ξενοδοχεία λειτουργούσαν ταυτόχρονα και ως εκκολαπτήρια για την πορνεία.

³⁶⁴ Οι γυναίκες που διέμεναν και χρησιμοποιούσαν αυτά τα αντικείμενα ήταν πιθανώς αλλοδαπές σκλάβες, οι οποίες άφησαν τα ίχνη της λατρείας τους προς ξένες θεότητες στη μορφή των αγαλματιδίων που βρέθηκαν. Οι παραστάσεις των ξένων θεοτήτων πάνω σε κοσμήματα και αντικείμενα λατρείας ταυτίστηκαν με την Αφροδίτη, βλ. Davidson, σ. 86.

³⁶⁵ Οι Reinsberg, σ. 193 και Davidson, σ. 85-86, υποστηρίζουν ότι αρχικώς το οίκημα χρησιμοποιείτο ως πανδοχείο, με βάση τα μαγειρικά σκεύη που χρονολογούνται τις πρώτες περιόδους λειτουργίας του και στη συνέχεια ως πορνείο με βάση τα γυναικεία είδη καλλωπισμού.

Μέσα σε τέτοιου είδους οικήματα θα αναρωτιέται κανείς για τις καθημερινές δραστηριότητες των εταίρων. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις του οικήματος Z αποκάλυψαν μια οικιακή εργασία που προσιδιάζει απόλυτα στην καθημερινή ζωή της αρχαίας Ελληνίδας συζύγου. Η ανακάλυψη πάνω από 100 βαριδίων αργαλειού στα επίπεδα του οικοδομήματος που χρονολογούνται τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., καθώς και ενός πλυσταριού, πιθανώς για την επεξεργασία ερίων, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι εδώ πραγματοποιούνταν παραγωγή υφαντών. Άραγε οι ίδιες γυναίκες, που κατά την ημέρα ύφαιναν, νοικιάζονταν το βράδι ως εταίρες; Αποτελεί μια εξήγηση από τις πλέον πιθανότερες. Πιθανόν γυναίκες μαστροποί ή ιδιοκτήτριες των οίκων ανοχής, ιδιαίτερα αυτών χαμηλής οικονομικής ισχύος, υποχρέωναν τις πόρνες να υφαίνουν στον ελεύθερο χρόνο τους, μετατρέποντας το πορνείο, κατά τη διάρκεια της ημέρας, σε εργαστήριο παραγωγής υφαντών³⁶⁶.

Η ερμηνεία αυτή ανταποκρίνεται πλήρως σε δυο παραστάσεις αγγείων που απεικονίζουν σκηνές καθημερινής εργασίας εταίρων στο εσωτερικό πορνείου. Στο ένα αγγείο, που ανήκει σήμερα σε γερμανική ιδιωτική συλλογή και χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., απεικονίζει στη δεξιά πλευρά ένα κορίτσι που γνέθει, και έναν άνδρα που αναζητώντας ευκαιριακή σύντοφο πλησιάζει μια κοπέλα που παίζει αυλό. Στην αριστερή πλευρά, ένας πιο ανυπόμονος πελάτης παρακολουθεί δυο κοπέλες που συγκεντρώνουν κομμάτια ερίων σε έναν κάλαθο. Το ότι αυτές οι γυναίκες είναι εταίρες αποδεικνύεται από τα ονόματα που ο ζωγράφος του αγγείου τις έδωσε, Αφροδισία και Οβόλη³⁶⁷. Η ασχολία των εταίρων με την υφαντική και μάλιστα με τη μορφή της διδαχής από τις λεγόμενες «μαμάδες» των πορνείων, φαίνεται επίσης από την παράσταση της εικόνας 23, που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Μια νέα γυναίκα γυμνή³⁶⁸, που φορά μια αλυσιδίτσα γύρω από το δεξί της μηρό, στέκεται μπροστά σε μια καθήμενη κυρία και φαίνεται να καθοδηγείται από αυτήν στο γνέσιμο. Η άποψη λοιπόν, που θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς, ότι όλες οι

Εικόνα 23. Υδρία. Όρθια γυμνή εταίρα διδάσκεται γνέσιμο από μια καθισμένη γυναίκα, πιθανόν μαστροπό. Τέλη 5^{ου} αι. π.Χ. Κοπεγχάγη, Εθνικό Μουσείο.

³⁶⁶ Η Reinsberg σ. 194, αντιμετωπίζει επιφυλακτικά μια τέτοια ερμηνεία, ενώ ο Davidson σσ. 87-89, την αποδέχεται και την τεκμηριώνει. Για την ασχολία των εταίρων με την υφαντική εντός των ιδιωτικών οίκων τους, θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια της εργασίας.

³⁶⁷ Την περιγραφή του αγγείου ως ένδειξη για τη σύνδεση υφαντικής και εταίρων χρησιμοποιούν και οι Davidson, σ. 88 και Williams, σ. 96-97.

³⁶⁸ Το στοιχείο της γυμνότητας στις αγγειογραφίες σχετίζεται με την εταιρική.

γυναίκες, οι οποίες απεικονίζονται να γνέθουν πρέπει να είναι αξιοσέβαστες δέσποινες, εδώ φαίνεται να ανατρέπεται³⁶⁹.

Εικόνα 24. Υδρία. Γυναίκα μαστροπός διδάσκει χορό σε δυο γυμνές εταίρες. Τέλη 5^{ου} αι. π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Η διδασκαλία από τις «μαμάδες» των πορνείων δεν φαίνεται να περιοριζόταν μόνο στην υφαντική, καθώς φρόντιζαν να μεταδίδουν στις εταίρες ευρεία μόρφωση εξασκώντας τις στο χορό. Την εικόνα αυτή αναπαριστά μια υδρία που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 24) και απεικονίζει μια μαστροπό να διδάσκει χορό σε δυο γυμνές εταίρες³⁷⁰. Γενικά φαίνεται ότι κύριο μέλημα των ιδιοκτητριών πορνείων ήταν η μόρφωση και καλλιέργεια των νεαρών και άπειρων εταιρών. Η μαστροπός Νικαρέτη, ικανή να διακρίνει στα χαρακτηριστικά των μικρών κοριτσιών την ομορφιά που θα είχαν αργότερα, αγόρασε επτά νέα κορίτσια, μεταξύ των οποίων και η Νέαιρα, τα οποία ανέθρεψε και μόρφωσε, προκειμένου να τις αξιοποιήσει οικονομικά ως

εταίρες:

«Επτά γάρ ταύτας παιδίσκας εκ μικρων παιδίων εκτήσατο...και ταυτα επισταμένη θρέψαι και παιδευσαι εμπειρωσ, τέχνην ταύτην κατεσκευασμένη και από τούτων τον βίον συνειλεγμένη. Προσειπουσα δ' αυτάς ονόματι θυγατέρας, ίν' ως μεγίστους μισθούς πράττοιτο τους βουλομένους πλησιάζειν αυταις ως ελευθέρας ουσαις».

Επτά λοιπόν κορίτσια, όλως διόλου νέα, αγόρασε η Νικαρέτη...και ως ειδήμων σε αυτά, τις ανέθρεψε και τις μόρφωσε τελείως, διότι αυτό ήταν το επάγγελμά της και από αυτό ποριζόταν τα προς το ζην. Τις αποκαλούσε θυγατέρες της για να είναι πιστευτό ότι ήταν ελεύθερες και για να λαμβάνει περισσότερα χρήματα από εκείνους που ήθελαν να έχουν σχέσεις με αυτές³⁷¹.

³⁶⁹ Βλ. Williams, σ. 96 και Reinsberg, σ. 170, όπου η συγγραφέας, αναλύοντας την παράσταση, υποστηρίζει ότι όσο η εταίρα απεικονίζεται να γνέθει πληρεί το κλισέ της άφογης αστής. Συνδεδεμένο όμως με την γυμνότητα και την κοκεταρία φαίνεται να διαστρέφεται εκείνο το είδωλο της αρετής. Ως σύμβολο το αδράχτι συμπληρώνει την παράσταση της ελκυστικής εταίρας και της χαρίζει το άρωμα της πολυπόθητης θηλυκότητας.

³⁷⁰ Ο Williams, σ. 98, αναφέρει ότι υπάρχουν πολλές σκηνές που απεικονίζουν μαθήματα χορού, ώστε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και σοβαρές κοπέλες έπαιρναν επίσης μαθήματα χορού. Μάλιστα σε ορισμένες σκηνές δεν είναι απόλυτα βέβαιο αν πρόκειται για εταίρες.

³⁷¹ Δημοσθένους, *Κατά Νέαιρας* 18-19.

Αν και δεν διευκρινίζεται το είδος της μόρφωσης που τις μετέδωσε³⁷², φαίνεται ωστόσο ότι τα στοιχεία της καλλιέργειας και της ελευθερίας, όπως ήθελε να τις παρουσιάζει, λειτουργούσαν ως ιδιαίτερα προσόντα που αναβάθμιζαν την εμπορική τους αξία³⁷³.

Εικόνα 25. Υδρία. Σκηνή πορνείου. Διαπραγματεύσεις εταιρών και πελατών. Περίπου 480 π.Χ. Μόναχο.

Η κύρια επαγγελματική δραστηριότητα των εταιρών στα πορνεία εξελισσόταν πιθανότατα τις βραδινές ώρες. Οι αγγειογραφίες δείχνουν μόνο τα προκαταρκτικά, την εκλογή της γυναίκας και τις διαπραγματεύσεις για την τιμή. Άποψη του εσωτερικού ενός πορνείου δίνει η εικόνα του ώμου μιας υδρίας, που βρίσκεται στο Μόναχο (εικ. 25)³⁷⁴. Αριστερά μια εταίρα με μακριά ξέπλεκα μαλλιά έχει πλησιάσει σε έναν

καθισμένο νεαρό και με οικειότητα προτείνει το χέρι της στον ώμο του, ενώ ανασηκώνει το φόρεμά της για να τον γοητεύσει και να την ακολουθήσει. Στο απέναντι ζευγάρι οι ρόλοι είναι αντίθετοι. Η εταίρα κάθεται και ο πρεσβύτερος γενειοφόρος πελάτης, ακουμπισμένος στο ραζιασμένο ραβδί του, της προσφέρει έναν αστράγαλο, μια πέτρα, που αποτελούσε ένα συμβολικό δώρο με αφροδισιακή σημασία. Κατά πόσο η

³⁷² Ο Flaceliere (1974), σ. 100, αναφέρει ότι η μόρφωση δεν φαίνεται να ήταν τίποτα άλλο παρά μαθήματα για να ντύνονται καλά και να αναπτύξουν τη φυσική τους γοητεία. Πράγματι ο Αθήναιος αναφέρει χαρακτηριστικά για τη μεταμόρφωση των πρωτόπειρων στην τέχνη εταιρών από τις προαγωγούς με τη χρήση διαφόρων τεκνασμάτων 568a-b:

Ευθύς αναπλάττουσι ταύτας, ώστε μητε τους τρόπους μητε τας όψεις ομοίας διατελειν ουσας έτι. Τυγχάνει μικρά τις ουσα· φελλός εν ταις βαυκίσιν εγκεκάττωται. Μακρά τις· διάβαθρον λεπτόν φορει την τε καφαλήν επί τον ώμον καταβαλουσ' εξέρχεται· τουτο του μήκους αφειλεν. Ουκ έχει τις ισχία· υπενένδυσ' ερραμέν' αυτήν, ώστε την ευπηγίαν αναβοαν τους εισιδόντας...

«Συμβαίνει κάποια να είναι μικρόσωμη; Στα παπούτσια της τοποθετείται φελλός. Είναι κάποια ψηλή; Λεπτή παντόφλα φορά και βγαίνει έξω με γυρτό το κεφάλι στον ώμο· αυτό της αφαιρεί το ύψος. Δεν έχει μεγάλα κωλομέρια; Ράβει και βάζει αποκάτω πανιά, ώστε να αναφωνούν όσοι βλέπουν παχιά τα κωλομέρια της...».

Βλ. PCG II, 103. Η ομορφιά ήταν το πρώτο στοιχείο που χρησιμοποιείτο για να τραβήξουν τους άνδρες και τα τεχνάσματα ήταν ένα μέσο για να γίνουν πιο θελκτικές, βλ. Mosse (1993), σ. 182. Ιδιαίτερα γνωστή προαγωγός ήταν η Ασπασία, η οποία έτρεφε κοντά της νέες προκειμένου να γίνουν εταίρες (παιδίσκας εταιρούσας τρέφουσαν, Πλούταρχος, Περικλής XXIV). Ο Αθήναιος μας πληροφορεί για έναν αρκετά μεγάλο αριθμό εταιρών που είχε υπό την κατοχή της η Ασπασία, πιθανόν τονίζοντάς το σε υπερβολικό βαθμό 569f:

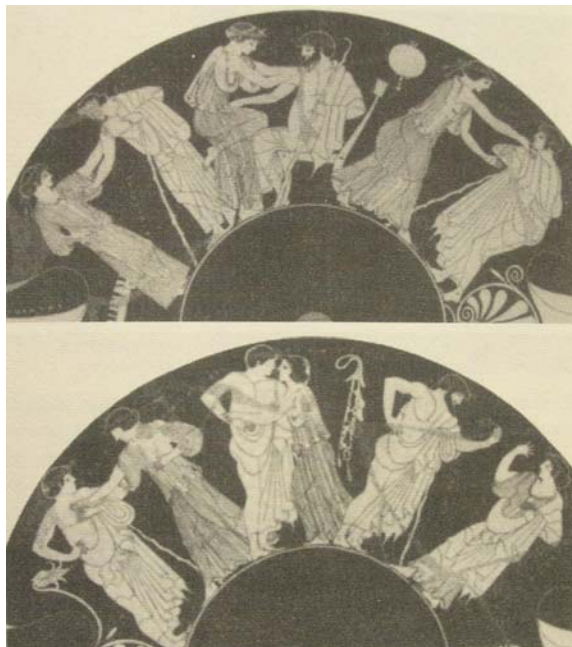
Ασπασία δε η Σωκρατική ενεπορεύετο πλήθη καλων γυναικων, και επλήθυνεν από των ταύτης εταιρίδων η Ελλάς.

«Η Ασπασία η σωκρατική έφερνε πλήθη ωραιων γυναικών και από τις δικές της εταίρες γέμιζε η Ελλάδα».

³⁷³ Οι ιδιοκτήτριες των εταιρών φρόντιζαν να τις εκπαιδεύουν από την παιδική ηλικία σε διάφορους τομείς (μουσική, χορό, παιχνίδια, ευχάριστη παρουσία στα συμπόσια), με απώτερο σκοπό την είσπραξη μεγαλύτερου κέρδους από τη μίσθωσή τους, βλ. Schild, σ. 227.

³⁷⁴ Χρονολογείται περίπου το 480 π.Χ.

εταίρα πιάνοντας το μπράτσο του άνδρα εκφράζει την συγκατάθεσή της ή απόκρουση, αυτό είναι αβέβαιο. Ανάμεσα στα δυο ζευγάρια ένα νεαρό κορίτσι βαστά καλάθι με άνθη ή φρούτα και ένα μυροδοχείο. Ακόμη σαφέστερες είναι οι σκηνές από έναν κύλικα που βρίσκεται στη Νέα

Εικόνα 26α-β. Κύλικας. Εταίρες με πελάτες τους στο πορνείο. 490 / 480 π.Χ. Ν. Υόρκη.

Υόρκη (εικ. 26α-β)³⁷⁵. Εμφανίζονται έξι ζευγάρια, εκ των οποίων άλλα παζαρεύουν για την τιμή, ενώ άλλα φαίνονται να έχουν κιάλας συμφωνήσει. Ένα ζευγάρι στα μέσα της εικόνας 26β έχει αρχίσει ήδη τις ερωτικές περιπτώξεις, ενώ στην αντίθετη όψη του κύλικα (εικ. 26α) μια εταίρα ανεβαίνει στα γόνατα του πελάτη της.

Περιγραφές επίσης για την επαγγελματική δραστηριότητα των εταϊρών στα πορνεία μας παραδίδει ο Αθήναιος από τα έργα κωμωδιογράφων:

«Ἡ οὐκ οἶδας κατὰ τὴν Εὐβούλου Παννουχίδα «τας φιλωδοὺς κερμάτων παλευτρίας, πάλους Κύπριδος ἐξησκημένας», γυμνάς ἐφεξῆς ἐπὶ κέρως τεταγμένας, ἐν λεπτοπήνοισι ὕφεσιν ἐστῶσας, οἷας Ἡριδανός ἀγνοῖς ὕδασι κηπεύει κόρας· παρ' ὧν βεβαίως ἀσφαλῶς τὰ ἔξεστί σοι μικροῦ πρίασθαι κέρματος τὴν ἡδονήν».

Δεν ξέρεις τι λέγεται στην κωμωδία «Παννουχίς» του Ευβούλου για «τις μουσικόφιλες που εξαπατούν με χρήματα, τα στολισμένα αλογάκια της Αφροδίτης», που μισόγυμνες στέκονται σε παράταξη με διαφανή αραχνοῦφαντα, σαν τις Νύμφες στα άγια νερά του Ηριδανού; Σε αυτές μπορείς χωρίς κίνδυνο και με λίγες δεκάρες να αγοράσεις ηδονή³⁷⁶.

Παρόμοιες καταστάσεις οικτείρει και ο Ξέναρχος στον Αθήναιο: *«Δεινά, δεινά κοῦκ ἀνασχετά ἐν τῇ πόλει πράττουσιν οἱ νεώτεροι. Ὅπου γὰρ οὐσῶν μεϊράκων μάλ' εὐπρεπῶν ἐπὶ τοῖσι πορνείοισιν, ἀς ἔξεσθ' ὄραν εἰληθερουσας, στέρν' ἀπημφιεσμένας, γυμνας ἐφεξῆς τ' ἐπὶ κέ-*

³⁷⁵ Χρονολογείται περίπου το 490/480 π.Χ.

³⁷⁶ Αθήναιος 568e-f.

ρωσ τεταγμένας· ων ἔστιν εκλεζάμενον η τις ἡδεται, λεπτη, παχειά, στρογγυλή, μακρά, τικνη, νέα, παλαια, μεσοκόπω, πεπαιτέρα».

Φοβερά, φοβερά και όχι ανεκτά στην πόλη αυτοί κάνουν οι νεαροί. Διότι εδώ υπάρχουν κορίτσια πολύ όμορφα στα πορνεία, που μπορούν να τις βλέπουν να ξαπλώνουν στον ήλιο με γυμνά τα στήθη και γυμνές να είναι παραταγμένες σε μέτωπο· από αυτές μπορεί να διαλέξει όποια του αρέσει, λεπτή, παχιά, στρογγυλή, ψηλή, μικρόσωμη, νέα, παλιά, μεσόκοπη ή παραωριμασμένη³⁷⁷.

Οι περιγραφές αυτές δείχνουν τις γυναίκες μισόγυμνες, να στέκονται η μια πλάι στην άλλη ντυμένες με διάφανα φορέματα και παραταγμένες ώστε να διαλέξει ο πελάτης. Φαίνεται μάλιστα ότι οι εταίρες ασκούσαν την πορνεία ακόμη και τις πρωινές ώρες, φορώντας λεπτούφαντα ρούχα. Οι σκηνές αυτές των περιγραφών φαίνεται ότι εκτυλίσσονταν προφανώς όχι μόνο στο εσωτερικό εκείνων των πορνείων αλλά και έξω στο ύπαιθρο μπροστά στους οίκους ανοχής³⁷⁸.

Στο συμπόσιο

Μια από τις σημαντικές υπηρεσίες των εταιρών ήταν να συνοδεύουν τους άνδρες στα συμπόσια³⁷⁹. Είτε ήταν νοικιασμένες για μια νύχτα είτε ήταν μόνιμοι συνοδοί, η συμμετοχή τους στο συμπόσιο αποτελούσε το κύριο πεδίο δράσης τους³⁸⁰. Στα διάφορα συμπόσια μετείχε η Νέαιρα ως μόνιμη συνοδός του Σίμωνα του Θεσσαλού και αργότερα του Φρυνίονα:

«Ευφίλητος Σίμωνος Αιζωνεύς, Αριστόμαχος Κριτοδήμου Αλωπεκηθεν, μαρτυρουσιν ειδέναι Σιμον τον Θετταλόν αφικόμενον Αθήναζε εις τα Παναθήναια τα μεγάλα, και μετ' αυτου Νικαρέτην και Νέαιραν την νυνί αγωνιζομένην· και κατάγεσθαι αυτούς παρά Κτησίππω τω Γλαυκωνίδου, και συμπίνειν μετ' αυτων Νέαιραν ως εταίραν ουσαν και άλλων πολλων παρόντων και συμπινόντων παρά Κτησίππω... αφικόμενος τοί-

³⁷⁷ Αθήναιος 569a-b.

³⁷⁸ Σε άλλο χωρίο μιλά γι' αυτές ο Εύβουλος αναφέροντας ότι τα αγορασμένα κορίτσια στέκονταν στον ήλιο ντυμένα διάφανα, 568e:

Εξόν θεωρήσαντι προς τον ήλιον γυμνάς εφεξής επί κέρως τεταγμένας, εν λεπτοπήνοις ύφεισιν εστώσας, «Ενώ μπορεί κάτω από το φως του ήλιου να δει γυμνές στη σειρά παραταγμένες κατά μέτωπο να στέκονται με λεπτούφαντα ρούχα».

³⁷⁹ Αποτελούσαν το μοναδικό είδος γυναικών που είχαν ευρεία πρόσβαση σε τέτοιου είδους συγκεντρώσεις, σε αντίθεση με τις συζύγους, τις οποίες δεν επέτρεπαν να παρίστανται σε συμπόσια, βλ. Murray, σ. 6.

³⁸⁰ Βλ. Reinsberg, σ. 127.

νον δευρο έχων αυτήν ασελγως και προπετωσ εχρητο αυτή, και επί τα δειπνα έχων αυτήν πανταχοι επορευέ-ετο όπου πίνοι, εκώμαζε τ' αεί μετ' αυτής».

Ο Ευφίλητος, ο υιός του Σίμωνος από την Αιξωνήν και ο Αριστόμαχος, ο υιός του Κριτοδήμου από τον δήμο της Αλωπεκής, μαρτυρούν ότι γνωρίζουν ότι ο Σίμος ο Θεσσαλός, όταν ήλθε στην Αθήνα για την εορτή των μεγάλων Παναθηναίων συνοδευόταν από τη Νικαρέτη και τη Νέαιρα, η οποία τώρα είναι κατηγορούμενη· μαρτυρούν επίσης ότι κατέλυσαν στην οικία του Κτησίππου του γιου του Γλυκωνίδου και ότι η Νέαιρα μετείχε των συμποσίων μαζί τους σαν εταίρα που ήταν παρουσία πολλών άλλων, οι οποίοι μετείχαν των συμποσίων του Κτησίππου...φτάνοντας εδώ ο Φρυνίων μαζί με αυτήν (Νέαιρα) ζούσε χωρίς καμιά ντροπή και επιφύλαξη· τον συνόδευε στα δείπνα και παντού, όπου προσκαλούνταν σε συμπόσια, γλεντούσε πάντοτε μαζί της³⁸¹.

Οι πιο εύγλωττες μαρτυρίες είναι οι εικόνες των αγγείων που χρησιμοποιούνταν ως σκεύη για την

Εικόνα 27. Κύλικα. Συμπόσιο με εταίρες. 490 /480 π.Χ. Νέα Υόρκη.

οινοποσία σ' αυτές τις ευωχίες. Στην κύλικα της εικόνας 27³⁸² απεικονίζονται οι ευωχούμενοι να είναι ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα φαγητού, τις λεγόμενες «κλίνες» και να πίνουν. Μπροστά τους βρίσκονται χαμηλά τραπέζια, όπου σερβίρονταν το φαγητό. Οι θηλυκοί συμμετοχοί, δηλαδή οι εταίρες, εμφανίζονται γυμνές να στηρίζονται στο κάτω άκρο των κλινών, να πίνουν μαζί τους και να τους κάνουν να περνούν ευχάριστα τον καιρό τους³⁸³.

Ιδιαίτερα προσφιλές ήταν το παιχνίδι «κότταβος»³⁸⁴, κατά το οποίο το υπόλοιπο του κρασιού, που απέμενε στην κύλικα, έπρεπε να εκσφενδονίζεται προς έναν δίσκο, που περιστρεφόταν πάνω σε έναν ψηλό ορθο-

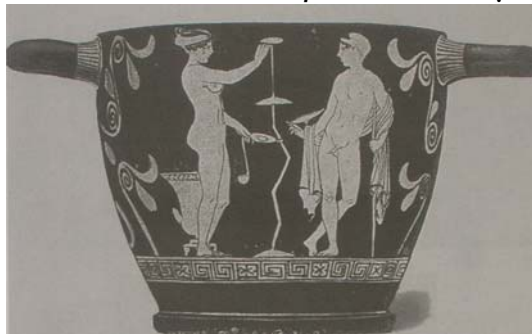
³⁸¹ Δημοσθένης, *Κατά Νέαιρας* 25, 33.

³⁸² Χρονολογείται το 490/480 π.Χ.

³⁸³ Βλ. Reinsberg, σ. 128.

³⁸⁴ Ένα άλλο παιχνίδι της συντροφιάς των συμποσιαστών ήταν τα στοιχήματα, ένα από τα οποία ήταν να σηκώνουν μια αυλητρίδα στα μπράτσα και κρατώντας την να κάνουν ορισμένες φορές το γύρο της αίθουσας, βλ. Flaceliere (1991), σ. 154.

στάτη³⁸⁵. Κάθε ευστοχία έριχνε κάτω το δίσκο «κότταβος», κάνοντάς το να χτυπήσει με ήχο επάνω σε μια εγκατάσταση, που έπιανε το δίσκο και με τον ήχο της δήλωνε έντονα το νικητή. Ένα τέτοιο σύνεργο ανάμεσα σε δυο παίκτες μπορούμε να δούμε στο σκύφο της εικόνας 28³⁸⁶, όπου πλάι σε έναν κότταβο στέκεται μια εταίρα και ένας κωμαστής, ο οποίος

Εικόνα 28. Σκύφος. Γυμνή εταίρα και νεαρός συμποσιαστής ετοιμάζονται να παίξουν κότταβο. 4^{ος} αι. π.Χ. Μπολόνια

Εικόνα 29. Κύλικα. Εταίρες και συμποσιαστές παίζουν μισοξαπλωμένοι κότταβο. 470 / 460 π.Χ. Βασιλεία, Συλλογή Karpeli.

προσπαθεί να πετύχει το δίσκο με το υπόλοιπο του κρασιού από τον κύλικα που κρατά. Σε μια άλλη εικόνα αγγείου (εικ. 29)³⁸⁷, μια εταίρα με την κίνηση του χεριού της αφήνει τη λαβή του κύλικα να ταλαντεύεται χαλαρά επάνω στο δείκτη του χεριού της, ώστε να εκσφενδονίζεται το υπόλοιπο του κρασιού με κυκλική κίνηση προς τα έξω. Τον τυχερό, που έπεφτε επάνω του το κρασί, ανέμεναν κατά κανόνα λιχουδιές, ίσως και ερωτικές απολαύσεις, όπως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε η γυμνή εταίρα πλάι στον ορθοστάτη του κοττάβου (εικ. 28). Αυτό μπορούμε να το υποθέσουμε και από ένα χωρίο του Αθήναιου, όπου το έπαθλο είναι ένα φιλί³⁸⁸:

*«Προς κότταβον παίζειιν, εως αν σφων εγώ δειπνον
ένδον σκευάσης. ΗΡ. πάνυ βούλομαι· αλλ' άγγος εστι;
Α. αλλ' εις θυίαν παιστέον. ΗΡ. Φέρε την θυίαν, αιρ'
ύδωρ, τα ποτήρια παραθέτε. Παίζωμεν δε περί φιλη-
μάτων».*

³⁸⁵ Ο Αθήναιος μας πληροφορεί ότι ο κότταβος επινοήθηκε πρώτα από τους Σικελούς και περιγράφει σε γενικές γραμμές τον τρόπο παιχνιδιού, 666b:

Κότταβος εκ Σικελης εστι χθονός εκπρεπές έργον, ο σκοπός ες λατάγων τόξα καθιστάμεθα.

«Ο κότταβος είναι ξεχωριστό προϊόν της Σικελικής γης· τοποθετούμε ένα σημείο και σημαδεύουμε με σταγόνες κρασιού».

Αφού σημάδευαν το στόχο με το κρασί που είχε μείνει στον πάτο του κυπέλλου, πρόφεραν το όνομα του αγαπημένου προσώπου. Σε ένα βάζο του Ευφορίωνα μια γυναίκα γυμνή, ξαπλωμένη σε μια κλίνη, κρατά με το δεξί της χέρι τη λαβή ενός κυπέλλου λέγοντας: «τινάζω τούτο για σένα, Λέαγρε», βλ. Flaceliere (1991), σ. 154, όπου δεν παρατίθενται περισσότερες πληροφορίες για την προέλευση και τη χρονολογία του αγγείου.

³⁸⁶ Ο σκύφος βρίσκεται στην Μπολόνια και χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ.

³⁸⁷ Βρίσκεται στη Βασιλεία και χρονολογείται το 470/460 π.Χ.

³⁸⁸ Για το παιχνίδι με τον κότταβο βλ. Reinsberg, σ. 129. Φυσικά η προσφορά των εταιρών που συμμετείχαν στα συμπόσια δεν περιοριζόταν μόνο στην ευχάριστη συντροφιά και στα παιχνίδια, αλλά επεκτεινόταν και στη σεξουαλική τους διαθεσιμότητα, όπως μαρτυρούν πολλές παραστάσεις αγγείων με ερωτικές σκηνές στα συμπόσια, βλ. Schild, σ. 227.

Παίζετε κότταβο, ωσότου σας ετοιμάσω μέσα το δείπνο. ΗΡ. Πολύ το θέλω· αλλά υπάρχει αγγείο; Α. αλλά μπορείτε να παίζετε σε γουδί. ΗΡ. Φέρε το γουδί, χύσε νερό, βάλτε τα ποτήρια δίπλα. Ας παίζουμε με έπαθλο τα φιλήματα³⁸⁹.

Επίσκεψη σε εταιρά

Παρόλο που οι οίκοι ανοχής και τα συμπόσια αποτελούσαν τα κύρια πεδία της εργασίας μιας εταιράς ή μιας πόρνης, ο Αθηναίος θα αναζητούσε τη διασκέδασή του και στο σπίτι της ίδιας της εταιράς. Διότι μια εταιρά που λόγω του επαγγέλματός της αναβάθμιζε την οικονομική της κατάσταση, θα αποκτούσε δική της οικία με κάποιο πολυτελή εξοπλισμό. Οι αρχαίες γραπτές πηγές μας πληροφορούν για πολυδάπανα σπίτια και υπηρετικό προσωπικό. Ο Ξενοφώντας περιγράφει την επίσκεψη του Σωκράτη, συνοδευόμενου από τους μαθητές του, στον οίκο της εταιράς Θεοδότης, της οποίας την ομορφιά είχε ακουστά, ώστε επιθυμούσε να τη δει και ο ίδιος. Αφού θαύμασαν το κάλλος της, καθώς τη ζωγράφιζε ένας καλλιτέχνης, ο Σωκράτης παρατηρεί την πλούσια ενδυμασία τόσο της ίδιας όσο και των υπόλοιπων γυναικών του οίκου, καθώς και τον πλούσιο εξοπλισμό του:

«Ούτω μεν δη πορευθέντες πρὸς τὴν Θεοδότῃν καὶ καταλαβόντες ζωγράφῳ τινὶ παρεστηκυῖαν εθεάσαντο....Ἐκ δὲ τούτου ὁ Σωκράτης ὁρῶν αὐτὴν τε πολυτελῶς κεκοσμημένην καὶ μητέρα παρῶσαν αὐτὴ ἐν εσθῆτι καὶ θεραπεία οὐ τὴ τυχουσῆ καὶ θεραπαίνας πολλὰς καὶ εὐειδεῖς καὶ οὐδέ ταύτας ἡμελημένως ἐχούσας καὶ τοῖς ἄλλοις τὴν οἰκίαν ἀφθόνως κατεσκευασμένην».

Ἔτσι λοιπὸν πορευόμενοι πρὸς τὴ Θεοδότῃ καὶ βρίσκοντάς τὴν νὰ στέκεται μπροστὰ σὲ κάποιο ζωγράφῳ, ἀπόλαυσαν τὸ θέαμα....στὴ συνέχεια ὁ Σωκράτης βλέποντας καὶ αὐτὴ πολυτελῶς ντυμένη καὶ στολισμένη με κοσμήματα καὶ τὴ μητέρα τῆς παρούσα με θαυμάσια ἐνδυμασία καὶ περιποίηση καὶ με υπέρτριες πολλὰς καὶ ωραῖες καὶ ἐκείνες ντυμένες ωραία καὶ ἡ οἰκία τῆς ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἐφοδιασμένη πλουσίως³⁹⁰.

³⁸⁹ Αθήναιος 666d-e.

³⁹⁰ Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* 11, 2 και 4.

Στο χωρίο παρατηρούμε την παρουσία της μητέρας της Θεοδότης, η οποία φαίνεται να συνηγορούσε στο επάγγελμα που είχε ακολουθήσει η κόρη της. Παρόμοια για τη Νέαιρα μαθαίνουμε ότι είχε μετακομίσει στα Μέγαρα, σε καλά εξοπλισμένη οικία, όπου ανεξάρτητη εξακολουθούσε να ασκεί την ιδιότητά της³⁹¹. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον προσκαλούσαν οι κυρίες τους εραστές τους ή δέχονταν τις επισκέψεις των πελατών τους.

Πηγή των εσόδων μιας εταίρας πολυτελείας, όπως η Θεοδότη, δεν είναι άλλη από τις οικονομικές ευεργεσίες (*ευ ποιειν*), όπως εκείνη τις αποκαλεί, που τις προσφέρουν διάφοροι φίλοι με τους οποίους συνάπτει ερωτικές σχέσεις³⁹². Ένας τέτοιος εραστής εμφανίζεται στο έργο *Νέαιρα* του Αθηναίου ποιητή κωμωδιών Τιμοκλή να αναπολεί τις πλούσιες επισκέψεις που έκανε στην εταίρα Φρύνη:

*«Αλλ' εγώ' ο δυστυχής Φρύνης ερασθείς, ήνικ' έτι
την κάππαριν συνέλεγεν ούπω τ' ειχεν όσαπερ νυν
έχει, πάμπολλ' αναλίσκων εφ' εκάστω της θύρας
απεκλειόμην».*

Αλλά εγώ ο δύστυχος τη Φρύνη ερωτεύτηκα, όταν ακόμη την κάππαρη μάζευε και δεν είχε όσα πολλά τώρα έχει, κι ενώ ξόδευα πολλά σε κάθε επίσκεψή μου, έφτασα στο σημείο να μου κλείνει την πόρτα³⁹³.

Από το θρήνο αυτού του εραστή παρατηρούμε την οικονομική ανέλιξη της εταίρας Φρύνης, που από φτώχη γνώρισε σταδιακά τον πλούτο, καθώς σε κάθε επίσκεψη των φίλων της δεχόταν πλούσια δώρα. Τον Πλούτο προσωποποιημένο φαίνεται να επιπλήττει ο ποιητής Άμφις, διότι μπαί-

³⁹¹ Δημοσθένης, *Κατά Νέαιρας* 35-36:

Επειδή τοίνυν ασελγως προπηλακίζετο υπό του Φρυνίωνος και ουχ ως ώτεο ηγαπατο, ουδ' υπηρέτει αυτή ά εβούλετο, συσκευασαμένη αυτου τα εκ της οικίας και όσα ην αυτή υπ' εκεινου περί το σωμα κατεσκευασμένα ιμάτια και χρυσία, και θεραπαίνας δύο, Θρατταν και Κοκκαλίην, αποδιδράσκει εις Μέγαρα...ως αυτή η από του σωματος εργασία ουχ ικανήν ευπορίαν παρείχεν ώστε διοικειν την οικίαν (πολυτελής δ' ην, οι Μεγαρείς δ' ανελεύθεροι και μικρολόγοι...

«Επειδή λοιπόν ο Φρυνίωνας τη μεταχειριζόταν προσβλητικά και μόνο προς απόλαυση και δεν την αγαπούσε όσο νόμιζε ούτε ικανοποιούσε τις επιθυμίες της, μάζεψε όλα όσα βρίσκονταν στην οικία του και όλα τα ενδύματα και κοσμήματα που της είχε κάνει δώρα εκείνος, επιπλέον πήρε και δυο θεραπαίνιδες, την Θράττα και την Κοκκαλίνη και κατέφυγε στα Μέγαρα...το επάγγελμα που είχε από το σώμα της, δεν της παρείχε ικανή ευπορία, ώστε να επιτηρεί την οικία της (ήταν πολυδάπανη και οι Μεγαρείς ήταν φιλοχρήματοι και φειδωλοί).

Ολοφάνερα δυο υπηρέτριες θεωρούνταν απαραίτητες για μια γυναίκα της σειράς της. Βέβαια αυτό δεν αποτελεί τεκμήριο ιδιαίτερης πολυτέλειας, αφού κάθε σχεδόν νοικοκυριό διέθετε τουλάχιστο έναν δούλο, όσο η αναφορά για την πολυδάπανη οικία της (*πολυτελής δ' ην*), βλ. Reinsberg, σ. 166.

³⁹² Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* 11, 4:

Πόθεν ουν, έφη, ταπιτήδεια έχεις; Εάν τις, έφη, φίλος μοι γενόμενος ευ ποιειν θέλη, ουτος μοι βίος εστί, «Από πού λοιπόν, είπε (ο Σωκράτης), πορίζεσαι τα όσα σου χρειάζονται; Εάν κάποιος, απάντησε, γίνει φίλος μου και θέλει να με ευεργετεί, αυτή είναι η περιουσία μου».

³⁹³ Αθήναιος, 567e.

νει στα σπίτια ορισμένων εταιρών και όχι στους οίκους των ενάρετων κοριτσιών³⁹⁴:

«Τυφλός ο Πλούτος είναι μοι δοκει, όστις γε παρά ταύτην μεν ουκ εισέρχεται, παρά δε Σινώπη και Λύκα και Ναννίω ετέραις τε τοιαύταισι παγίσι του βίου ένδον κάθητ' απόπληκτος ουδ' εξέρχεται».

Τυφλός μου φαίνεται ότι είναι ο Πλούτος, διότι αυτός δεν μπαίνει στο σπίτι αυτής της κοπέλας, αλλά στα σπίτια της Σινώπης, της Λύκας, της Νάννιου και άλλων τέτοιων, που είναι παγίδες για τη ζωή, μέσα κάθετα παραλυμένος και δεν βγαίνει έξω³⁹⁵.

Από τις μαρτυρίες του Αθήναιου μπορούμε να σχηματίζουμε μια εικόνα για τις τιμές που ζητούσαν οι μεγαλόμισθες εταίρες από τους εραστές τους³⁹⁶. Η περίφημη Φρύνη ζητούσε μια μνα (100 δραχμές) από τον εραστή της Μοίριχο, προς απογοήτευσή του για το μέγεθος αυτό της αμοιβής³⁹⁷, ενώ η Γνάθαινα απαιτούσε από έναν ξένο ηλικιωμένο σατράπη 1000 δραχμές, προκειμένου να περάσει τη νύκτα με την κόρη της, Γναθαίνιον³⁹⁸. Τέτοιες κυρίες φυσικά μπορούσαν να προσφέρουν τους εαυτούς τους μόνο σε αρκετά πλούσιους άνδρες, όπως ο Πασίων, στον οποίον μόνο το εργοστάσιο ασπιδοπηγίας απέφερε ετησίως 6000 δραχ-

³⁹⁴ Ακόμη και για τη Σπάρτη ο Αθήναιος μας πληροφορεί για τη διαβόητη εταίρα Κοττίνα, η οποία είχε την οικονομική δυνατότητα να αφιερώσει μια χάλκινη αγελάδα, 574c:

Εν δε Λακεδαίμονι, ως φησι Πολέμων ο περιηγητής εν τω περί των εν Λακεδαίμονι Αναθημάτων, εικών εστι της διαβόητου εταίρας Κοττίνας, ην φησιν και βουν αναθηναι χαλκην.

«Στη Λακεδαίμονα, όπως λέει ο περιηγητής Πολέμωνας στο έργο του *Περί των αναθημάτων στη Λακεδαίμονα*, υπάρχει εικόνα της διαβόητης εταίρας Κοττίνας, που λένε ότι αφιέρωσε και μια χάλκινη αγελάδα».

Το χωρίο αποτελεί μαρτυρία ότι και στη Σπάρτη η πορνεία ήταν διαδεδομένη.

³⁹⁵ Αθήναιος, 567f και PCG II, 23.

³⁹⁶ Οι εταίρες αποτελούσαν τις μόνες γυναίκες στην Αθήνα που είχαν πλήρη διαχείριση των οικονομικών τους, βλ. Romeroy (1990), σ. 91.

³⁹⁷ Αθήναιος 583b-c:

Φρύνην επείρα Μοίριχος την Θεσπικήν· κάπειτεν αιτήσασαν αυτόν μναν μίαν ο Μοίριχος «μέγ', ειπεν· ου πρώην δύο χρυσους λαβουσα παρεγένου ξένω τινί;» «Ο Μοίριχος δοκίμαζε ερωτικά τη Φρύνη από τις Θεσπιές· όταν αυτή τότε του ζήτησε να της δώσει μια μνα. Ο Μοίριχος είπε: ζητάς πολλά· την προηγούμενη μέρα δεν συντρόφευες κάποιον ξένο παίρνοντας δυο χρυσά νομίσματα;»

³⁹⁸ Αθήναιος 581a:

Εις τας Αθηνas παρεπιδημήσας ξένος σατράπης πάνυ γέρον, ως ενενήκοντ' <ων> ετων, Κρονίοις απιουσαν ειδη την Γναθαίνιον μετά της Γναθαίνης εξ' Αφριδισίου τινός, το τ' ειδος αυτης τους ρυθμούς τε καταμαθων επυνθάνετο μίσθωμα πρᾶσσεται πόσον της νυκτός. Η Γνάθαινα δ' εις την πορφύραν και τα δόρατ' αποβλέψασα δραχμάς χιλίας έταξεν.

«Ένας ξένος σατράπης πολύ γέρος, περίπου ενενήντα ετών, που ήρθε για να μείνει στην Αθήνα, είδε στην εορτή των Κρονίων το Γναθαίνιον να φεύγει μαζί με τη Γνάθαινα από κάποιο ναό της Αφροδίτης· όταν αντιλήφθηκε τη μορφή και τις συμμετρίες της, ζήτησε να μάθει πόσο πληρώνεται για μια νύκτα. Η Γνάθαινα ρίχνοντας μια ματιά στα πορφυρά ρούχα του και στα δόρατα που είχε, όρισε την τιμή διανυκτέρευσης σε χίλιες δραχμές».

μές³⁹⁹. Είναι βέβαια πιθανό το ύψος τέτοιων απαιτήσεων να προέρχεται από την εκθαμβωτική υπερβολή των πληροφοριοδοτών⁴⁰⁰.

Η επίσκεψη σε μια εταίρα βρίσκεται συχνά απεικονισμένη επάνω σε αγγεία. Πιο σύνηθες και εναργές χαρακτηριστικό τέτοιων σκηνών είναι το γεμάτο πουγκί που ο μνηστήρας προσφέρει στην εταίρα, ενώ προβληματισμό προκαλεί η ταυτόχρονη ενασχόληση της πόρνης με το γνέσιμο. Σε αγγειογραφία αλάβαστρου (εικ. 30α-β)⁴⁰¹ η εταίρα δέχεται το νεαρό στο εσωτερικό του οίκου της, όπως φαίνεται από τα κρεμασμένα

Εικόνα 30 α-β. Αλάβαστρο. Νεαρός σε αναζήτηση εταίρας. Περίπου 500 π.Χ. Βερολίνο.

αντικείμενα. Με το ύψος σεβαστής δέσποινας κάθεται επάνω σε κάθισμα στρωμένο με ένα σκέπασμα και γνέθει έχοντας πίσω της το καλάθι με τα μαλλιά (δεν φαίνεται στην εικόνα). Μοιάζει βυθισμένη στη δουλειά της και δεν αντιλαμβάνεται την παρουσία του νεαρού, που στέκεται κοντά της και, προσφέροντας το πουγκί, περιμένει.

Παρόμοια χαρακτηριστικά παρατηρούνται σε αγγειογραφία κύλικα (εικ. 31)⁴⁰², όπου μια γυναίκα γνέθει, κρατώντας ρόκα και αδράχτι, ανάμεσα σε περισσότερους άνδρες και γυναίκες. Πιθανότατα πρόκειται για σπίτι με εταίρες. Η προσοχή των ανδρών που μπήκαν δεν κατευθύνεται στη γυναίκα που γνέθει αλλά στα κορίτσια που βρίσκονται πλάι, τα οποία υποδέχονται τους νεαρούς επισκέπτες. Το αλάβαστρο (αριστερά) και το κουτί (δεξιά) που κρατούν τα κορίτσια αποτελούν πιθανώς δώρα των μνηστήρων. Θα μπορούσε να είναι ένα σπίτι παρόμοιο με αυτό της Θεοδότης, όπου οι υπηρέτριες μεριμνούν για τους επισκέπτες και τίθενται σεξουαλικά στη διάθεσή

Εικόνα 31. Κύλικα. Στη μέση μια γυναίκα καθισμένη γνέθει και στο πλάι εταίρες που διαπραγματεύονται με πελάτες. Α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Βερολίνο, Staatliche Museen

³⁹⁹ Δημοσθένης *Παραγραφή υπέρ Φορμίωνος*, 11.

⁴⁰⁰ Βλ. Reinsberg, σ. 200. Οι υψηλές αυτές τιμές αφορούν βέβαια εταίρες που εργάζονταν ιδιωτικά. Γενικά ο μέσος όρος για την τιμή της «βίζιτας», αν και ποίκιλλε από πορνείο σε πορνείο ή από γυναίκα σε γυναίκα, ήταν ένας οβολός, δηλαδή το 1/6 της δραχμής. Περισσότερα στοιχεία καθώς και πηγές για το θέμα βλ. Λεντάκης (1998), σσ. 117-118.

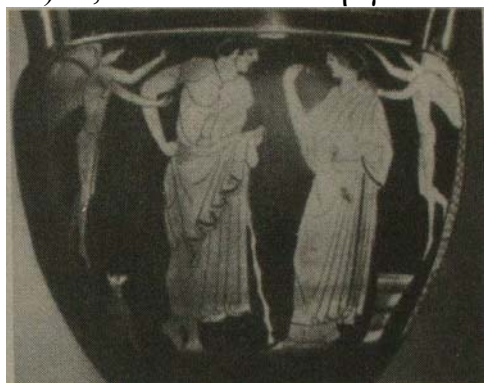
⁴⁰¹ Αγγειογραφία από αλάβαστρο που βρίσκεται στο Βερολίνο και χρονολογείται περίπου το 500 π.Χ.

⁴⁰² Κύλικα του ζωγράφου Ευαιώνα που βρίσκεται στο Βερολίνο και χρονολογείται περίπου το 470 π.Χ.

τους, ενώ η υψηλή εταίρα μένει ξεχωριστά στο βάθος και χαρίζει την εύνοιά της μόνο σε ξεχωριστούς κυρίους που είναι διατεθειμένοι να χρηματοδοτήσουν τη βιοτική συντήρησή της⁴⁰³.

Μεγάλος αριθμός βάζων των αρχών του 5^{ου} αιώνα δείχνουν παρόμοιες γυναίκες, που γνέθουν, να προσεγγίζονται από άνδρες που προσφέρουν δώρα ή πουγκί με λεφτά. Η ερμηνεία τέτοιων σκηνών έχει διχάσει τους μελετητές, καθώς ορισμένοι υποστηρίζουν ότι πρόκειται για άνδρες που φέρνουν λεφτά στις συζύγους τους, αφού θεωρούν ως δεδομένη τη στενή σύνδεση του γνεσίματος με τη συζυγική αρετή και την αξιοπρέπεια⁴⁰⁴. Η αντίθετη πλευρά υποστηρίζει ότι οι τυχεροί αποδέκτες των χρημάτων είναι μεγαλόμισθες εταίρες, οι οποίες υιοθετούν τους τρόπους και τα σύμβολα αρετής των συζύγων για να πετύχουν μεγαλύτερο κέρδος από τους πελάτες⁴⁰⁵. Τελικά μια μικρή πλειοψηφία μελετητών κατέληξαν ότι πρόκειται όντως για εταίρες και τα σύνεργα γνεσίματος αποτελούν απλά αξεσουάρ τους⁴⁰⁶.

Πόσο πολύ πράγματι ανήκουν σε μια εταίρα το καλάθι με τα μαλλιά και το αδράχι αποκαλύπτεται από έναν κιονοειδή κρατήρα (εικ. 32)⁴⁰⁷, όπου πλάι στη γυναίκα βρίσκεται το καλάθι των μαλλιών ενώ

Εικόνα 32. Κρατήρας. Εταίρα με πελάτη. Περίπου 480 π.Χ. Ρώμη.

στον άνδρα τα τυπικά ανδρικά γνωρίσματα, το ροζιασμένο ραβδί και το κυνηγετικό σκυλί (δεν φαίνονται καθαρά στην εικόνα). Το ζευγάρι, που στεφανώνεται από αιωρούμενους Έρωτες και μοιάζει πολύ με συζυγικό ζεύγος, απομυθοποιείται με το πουγκί στο χέρι του άνδρα σαν μια πόρνη με τον υπονήφιο πελάτη της⁴⁰⁸. Η εμφάνιση μιας σεμνής γυναικείας ευπρέπειας, που φαίνεται να κατοχυρώνεται με την υιοθέτηση της ρόκας και του αδραχιού, ήταν εκείνη που ασκούσε τη μεγαλύτερη ελκτική δύναμη στον

⁴⁰³ Η Reinsberg, σ. 168, αναφέρει ότι η άκαμπτη απροσιτότητα της γυναίκας που γνέθει στην συγκεκριμένη εικόνα, θυμίζει την ψευδοευλαβική κοσμιότητα της Θεοδότης, η οποία στέκεται ως μοντέλο για το ζωγράφο με όση ευπρέπεια χρειάζεται. Ωστόσο όμως υπηρετούσε κάθε άνδρα που ήταν έτοιμος να της προσφέρει πλούσια δώρα.

⁴⁰⁴ Βλ. Beazley (1931), σ. 121.

⁴⁰⁵ Για τους υποστηρικτές αυτής της άποψης βλ. Keuls, σ. 229. Την ίδια άποψη εκθέτει η Reinsberg, σσ. 169-171. Έχει επίσης διατυπωθεί και η άποψη ότι πρόκειται για νεαρές ηθικές κυρίες που παρασύρονται από ανήθικους και πλούσιους άνδρες, βλ. Davidson, σ. 87.

⁴⁰⁶ Βλ. Davidson, σ. 87, σημ 43. Για την ασχολία του γνεσίματος η Keuls, σ. 229 υποστηρίζει ότι δεν αφορά τη συζυγική αρετή αλλά αποτελεί μια γυναικεία εργασία που απλά διεγείρει τους Αθηναίους άνδρες.

⁴⁰⁷ Κρατήρας που βρίσκεται στη Ρώμη και χρονολογείται περίπου το 480 π.Χ.

⁴⁰⁸ Η Keuls σ. 229, ερμηνεύει το πουγκί σαν μια συμβολική έκφραση της δύναμης του χρήματος στις ανθρώπινες σχέσεις. Στις εταιρικές σκηνές αναπαριστά όχι μόνο τη διαδικασία πληρωμής αλλά το γεγονός ότι τα χρήματα ελέγχουν τη σύνδεση των συντρόφων.

ανδρικό κόσμο της Αθήνας αλλά και δήλωνε την ποιότητα και επομένως την υψηλή οικονομική αξία μιας εταιράς. Αν και μια τέτοια εξήγηση αποτελεί πιθανόν επαρκή λόγο για τη συγκεκριμένη αυτή απεικόνιση των εταιρών, ωστόσο παραμένει ανοιχτό το ερώτημα για το ρόλο που έπαιζε η υφαντική εργασία στην καθημερινή ζωή των εταιρών εντός του οίκου τους.

Ακροάματα

Εκτός από το παιχνίδι κότταβος, στην ψυχαγωγία των συμποσιαστών συντελούσαν και διάφορες άλλες δραστηριότητες. Απαραίτητες ήταν οι καλλιτέχνιδες της μουσικής και του χορού, οι οποίες έπαιζαν και χόρευαν για τους συμποσιαστές κατά την οινοποσία⁴⁰⁹. Στα χέρια και στο στόμα των αυλητριδών, η τέχνη του αυλού γινόταν πηγή ευχαρίστησης⁴¹⁰ και ο λεπτός ερωτισμός του χορού εύφραине τις αισθήσεις των συμποσιαστών⁴¹¹.

Αυλητρίδες και χορεύτριες συναθροίζονταν σε ομίλους κάτω από τη διεύθυνση ενός ιδιοκτήτη, που του ήταν σκλάβες. Έτσι, στο *Συμπόσιο* του Ξενοφώντα που προσεγγίζει περισσότερο την ατμόσφαιρα αυτών των εύθυμων συγκεντρώσεων από ότι το *Συμπόσιο* του Πλάτωνα⁴¹², ένας γελωτοποιός Συρακούσιος προσφέρει ένα διασκεδαστικό θέαμα με το θιάσό του που αποτελείται από μια αυλητρίδα, μια χορεύτρια που είναι και ακροβάτισσα και ένα ωραίο αγόρι που είναι χορευτής και κιθαρωδός⁴¹³. Με την επίδειξη του θιάσου του ο Συρακούσιος κέρδιζε χρήματα⁴¹⁴. Αρχικά, στο συμπόσιο αυτό, το οποίο είχε διοργανώσει ο Καλλίας και συμμετείχε και ο Σωκράτης, ξεκίνησε να παίζει αυλό και κιθάρα η

⁴⁰⁹ Οι καλλιτέχνιδες αυτές νοικιάζονταν για τα δείπνα, βλ. Ehrenberg, σ. 176.

⁴¹⁰ Ο αυλός λειτουργεί ως όργανο που δημιουργεί «μαλθακότητα», διότι κατά τα συμπόσια διακόπτει τους λόγους και μετατρέπει τους ενάρετους πολίτες σε μαλθακούς, βλ. Serghidou, σ. 62.

⁴¹¹ Βλ. Reinsberg, σ. 130.

⁴¹² Στο συμπόσιο αυτό η συντροφιά αποφασίζει να επιδοθεί σε φιλοσοφικούς διαλόγους και αρνείται την ψυχαγωγία μιας αυλητρίδας, Πλάτωνας, *Συμπόσιο* 176e6-9:

Εισηγομαι την μεν άρτι εισελθουσαν αυλητρίδα χαιρειν εάν, αυλουσαν εαυτη ή αν βούληται ταις γυναιζί ταις ένδον, ημας δε δια λόγων αλλήλοις συνειναι το τήμερον.

«Προτείνω την αυλητρίδα που τώρα μόλις μπήκε, να την αφήσουμε να πάει στο καλό, ας παίζει για τον εαυτό της ή άμα θέλει για τις γυναίκες μέσα, κι εμείς να περάσουμε τη σημερινή μέρα με ομιλίες».

Βλ. Flaceliere (1974), σ. 217.

⁴¹³ Βλ. Flaceliere (1991), σσ. 154-155.

⁴¹⁴ Ξενοφώντος, *Συμπόσιο* 2, 1:

Έρχεται αυτοις επί κωμον Συρακόσιος τις άνθρωπος, έχων τε αυλητρίδα αγαθήν και ορχηστρίδα των τα θαύματα δυναμένων ποιειν και παιδα πάνυ γε ωραιον και πάνυ καλωσ κιθαρίζοντά τε και ορχούμενον. Ταυτα δε και επιδεικνύς ως εν θαύματι αργύριον ελάμβανεν.

«Τους ήλθε για διασκέδαση κάποιος Συρακόσιος, ο οποίος με καλή αυλητρίδα και χορεύτρια από εκείνες που είναι ικανές να κάνουν ταχυδακτυλουργικές επιδείξεις και με ωραιότατον υπηρέτη πολύ επιτήδειο κιθαριστή και χορευτή. Με την επίδειξη αυτή ως θαυματοποιός κέρδιζε χρήματα».

αυλητρίδα και ο νεαρός αντίστοιχα, οι οποίοι φαίνεται ότι διασκεδάζαν τους συμποσιαστές⁴¹⁵. Στη συνέχεια εμφανίζεται η χορεύτρια που επιδίδεται σε καλλιτεχνικά θεάματα:

«Εκ τούτου δη ηύλει μεν αυτή η ετέρα, παρεστηκώς δε τις τη ορχηστρίδι ανεδίδου τους τροχούς μέχρι δώδεκα. Η δε λαμβανουσα άμα τε ωρχεϊτο και ανερρίπτει δινουμένους συντεκμαιρομένη όσον έδει ρίπτειν υψος ως εν ρυθμω δέχεσθαι αυτούς».

Τότε λοιπόν η μεν άλλη της έψαλλε, ο άλλος δίπλα της έδινε στη χορεύτρια έναν έναν τους τροχούς μέχρι δώδεκα. Εκείνη τους έπαιρνε και ενώ χόρευε τους έριχνε προς τα πάνω με περιστροφική κίνηση υπολογίζοντας ανάλογα το ύψος, ώστε να τους δέχεται πάλι κανονικά⁴¹⁶.

Το ακροβατικό και επικίνδυνο νούμερο που εκτελεί μετά η χορεύτρια προκαλεί το φόβο και το θαυμασμό των παρισταμένων:

«Μετά δε τουτο κύκλος εισενέχθη περίμεστος ξιφων ορθων· εις ουν ταυτα η ορχηστίς εκυβίστα τε και εξεκυβίστα υπέρ αυτων ώστε οι μεν θεώμενοι εφοβουντο μη τι παθη, η δε θαρρουντως τε και ασφαλως ταυτα διεπράττετο».

Μετά από αυτό σχημάτισαν κύκλο με πολλά ολόγυρα ορθά ξίφη, ανάμεσα και πάνω από τα οποία η χορεύτρια πηδούσε και ξαναπηδούσε, ώστε από τη μια οι θεατές φοβούνταν μην πάθει τίποτα, από την άλλη όμως εκείνη το έκανε με θάρρος και ασφάλεια⁴¹⁷.

Το αποκορύφωμα της επίδειξης επιτυγχάνεται στο τέλος του συμποσίου με έναν ιδιαίτερα ερωτικό χορό, ένα είδος μίμου, όπου σκηνοθετείται η γαμήλια τελετή του Διονύσου και της Αριάδνης. Το χαριτωμένο αυτό θέαμα πολύ γρήγορα καταλήγει άσεμνο. Η παράσταση είναι τόσο εντυπωσιακή και μοιάζει τόσο αληθινή, ώστε οι μαγεμένοι καλεσμένοι, όσοι είναι άγαμοι ορκίζονται να νυμφευθούν και οι παντρεμένοι σπεύδουν στις γυναίκες τους⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Ξενοφώντας, Συμπόσιο 2, 1-2:

Επί δε αυτοις η αυλητρίς μεν ηύλησεν, ο δε παις εκιθάρισε, και εδόκουν μάλα αμφότεροι ικανως ευφραίνειν, ειπεν ο Σωκράτης, Νη Δί' ω Καλλία, τελέως ημας εστιας. Ου γαρ μόνον δειπνον άμεμπτον παρέθηκας, αλλά και θεάματα και ακροάματα ήδιστα παρέχεις. «Αφού η αυλητρίδα έπαιξε τον αυλό και ο νεαρός την κιθάρα και φαινόταν ότι και οι δυο ήταν πολύ διασκεδαστικοί, ο Σωκράτης ειπε: μα τον Δία, Καλλία, τέλεια μας φιλεύεις. Διότι όχι μόνο πλουσιώτατο δείπνο μας προσέφερες αλλά μας δίνεις και μουσική και πολύ ευχάριστα θεάματα».

⁴¹⁶ Ξενοφώντας, Συμπόσιο 2, 8-9.

⁴¹⁷ Ξενοφώντας, Συμπόσιο 2, 11.

⁴¹⁸ Ξενοφώντας, Συμπόσιο 9, 3-7. Βλ. Flaceliere (1974), σσ. 220-221 και Reinsberg, σσ. 130-131.

Αυλητρίδες και χορεύτριες προσκαλούνταν και σε διάφορες άλλες περιπτώσεις. Για την ευχάριστη διαμονή ενός φιλοξενουμένου, πιθανόν καλούνταν στην οικία τέτοιου είδους γυναίκες, αν θεωρήσουμε ότι τα έργα του Αριστοφάνη προσεγγίζουν την καθημερινή πραγματικότητα. Στους *Βατράχους* η θεραπεαινίδα της Πηνελόπης προσκαλεί στην οικία της θεάς τον μεταμφιεσμένο σε Ηρακλή Ξανθία δελεάζοντάς τον με μια αυλητρίδα και δυο ή τρεις χορεύτριες που βρίσκονται μέσα:

*«Και γαρ αυλητρίς τέ σοι
ήδη ἕνδον ἔσθ' ωραιοτάτη κωρχηστρίδες
ἕτεραι δύο ἢ τρεις».*

Μέσα είναι για σένα και μια αυλητρίδα, μούρλια, και χορεύτριες δυο ή τρεις⁴¹⁹.

Οι γυναίκες αυτές ακολουθούσαν τους Αθηναίους και σε θαλασσινές διασκεδάσεις. Ο νεαρός Πάμφιλος με τους συνομήλικούς του μίσθωσαν τη βάρκα του Ναυσίβιου και παρέα με αυλητρίδες και τραγουδίστριες έκαναν περίπατο στο γαληνεμένο πέλαγος:

*«Φερομένων δε άμα (ου μόνος ουδέ μετά μόνων των
εταίρων ο Πάμφιλος, αλλά και γυναιών αυτω περι-
των την ώραν πληθος συνείπετο, πασαι μουσουργοί. Η
μεν γαρ εκαιετο Κρουμάτιον και ην αυλητρίς· η δε
Ερατω και ψαλτήριον μετεχειρίζετο· άλλη δε Ευεπίς,
αύτη δε κύμβαλα επεκρότει) εγένετο ουν μοι μουσικης
η άκατος πλέα, και ην ωδικόν το πέλαγος και παν θυ-
μηδίας ανάμεστον».*

Κουβαλήθηκαν όχι μόνο ο Πάμφιλος με τους συντρόφους του, αλλά ήταν μαζί τους και πλήθος άπειρο από γυναίκες και όλες έπαιζαν όργανο. Η μια ονομαζόταν Κρουμάτιον και ήταν αυλητρίς. Η άλλη Ερατώ, τραγουδούσε. Μια άλλη, η Ευεπίς, έπαιζε κύμβαλα και γέμιζε το σκαφίδι μου με μουσική και η θαλασσα τραγούδια και ευθυμία⁴²⁰.

Φαίνεται μάλιστα ότι το πεδίο δράσης τους εκτεινόταν ακόμα και σε στρατιωτικές εκστρατείες, όπως αφήνει ο Πλούταρχος στο έργο του *Κλεομένης*, να υπονοηθεί:

*«Επί άλλως γε των Ελληνων και βασιλικων στρατευ-
μάτων εκεινο μόνον ου μίμους παρακολουθουντας
ειχεν, ου θαυματοποιούς, ουκ ορχηστρίδας, ου ψαλ-
τρίδας, αλλά πάσης ακολασίας και βωμολοχίας και
πανηγυρισμού καθαρόν ην».*

⁴¹⁹ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* στ. 512-514.

⁴²⁰ Αλκίφρονας, *Επιστολαί* 1, 15, 3-4.

Γιατί διαφορετικά από όλους τους ελληνικούς και τους βασιλικούς στρατούς, μόνον ο Σπαρτιατικός δεν είχε να τον ακολουθούν ούτε γελωτοποιούς, ούτε θαυματοποιούς, ούτε χορευτές, ούτε τραγουδίστριες, αλλά ήταν καθαρός από κάθε ακολασία και βωμολοχία και πανηγυρισμό⁴²¹.

Τόσο λοιπόν εντός των οίκων όσο και σε διασκεδαστικές ή στρατιωτικές εξορμήσεις οι αυλητρίδες και οι ορχηστρίδες φαίνεται να πρόσφεραν πλούσια θεάματα αναλαμβάνοντας να ψυχαγωγήσουν όσο δυνατόν καλύτερα τους Αθηναίους.

Όλες αυτές οι καλλιτέχνιδες της μουσικής και του χορού, ήταν παράλληλα και εταίρες⁴²². Οι ψυχαγωγικές τους τέχνες κατέληγαν συνήθως σε πορνεία. Αποτελούσαν, θα λέγαμε, μια εξειδικευμένη κάστα εταίρων, που εκτός από τις συνήθειες ικανότητας του κλάδου τους κατείχαν και αυτές τις δεξιότητες. Η αρχαία γραμματεία προσφέρει αρκετές ενδείξεις για τη διττή λειτουργία εκείνων των γυναικών. Και μόνο η αναφορά τους προκαλεί διέγερση στον μεταμφιεσμένο σε Ηρακλή Ξανθία της παραπάνω σκηνής από τους *Βατράχους*. Η απάντησή του στην πρόσκληση της θεραπεϊνίδας να εισέλθει στον οίκο φανερώνει το ερωτικό ενδιαφέρον που του προκάλεσαν:

ΞΑ: Πως λέγεις; Ορχηστρίδες;

ΘΕ: Ηβυλλιωσαι κάρτι παρατετιλμέναι...

*ΞΑ: Ίθι νυν, φράσον πρώτιστα ταις ορχηστρίσιν
ταις ένδον ούσαις αυτός ότι εισέρχομαι».*

ΞΑ: Χορεύτριες είπες;

ΘΕ: Ναι, μικρούλες, φρεσκοαποτριχωμένες...

*ΞΑ: Ωραία, πες στις χορεύτριες πρώτα από όλα, σ' αυτές που λες,
πως θα έρθω αμέσως ο ίδιος⁴²³.*

Συμβαίνει από ότι φαίνεται συχνά, τα συμπόσια να καταλήγουν σε ερωτικά όργια με πρωταγωνιστές τους συμποσιαστές και τέτοιου είδους γυναίκες⁴²⁴. Στο συμπόσιο που είχε οργανώσει ο Σκαμωνίδης με αφορμή τα

⁴²¹ Πλούταρχος, *Κλεομένης* 12.

⁴²² Από τον 4ο αιώνα η αυλήτρια έγινε συνώνυμη με την εταίρα, βλ. Michell (1963), σ. 138 και Flaceliere (1974), σ. 130.

⁴²³ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* στ. 515-520. Ερωτική έξαψη και ηδονή προκαλεί μια αυλητρίδα ακόμα και στον γέρο Φιλοκλέωνα, καθώς τη χαϊδεύει στις *Σφήκες* του Αριστοφάνη, στ. 1351-1353:

Εάν γένη δε μη κακή νυνί γυνή,

εγώ σ' επαιδάν ουμος υιός αποθάνη,

λυσάμενος έξω παλλακίην ω χοιρίον.

«Μα αν δείξεις καλοσύνη, θα πληρώσω λύτρα για σένα και ελεύθερη, χρυσό μου, θα σε έχω φιλινάδα σαν πεθάνει ο γιος μου».

⁴²⁴ Αυτό το αισθησιακό μέρος της γιορτής ήταν για τους αγγειογράφους του πρώιμου ερυθρόμορφου ρυθμού (τέλος 6^{ου}/αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.), ένα εικαστικό θέμα γονιμότερο παρά το ίδιο το συμπόσιο. Η κλίμακα των εικαστικών παραστάσεων φθάνει από την συγκρατημένη τρυφερότητα μέχρι την αχαλίνωτη αισθησιακή ηδονή. Για αγγεία με εικόνες ομαδικής συνουσίας και σεξουαλικής διαστροφής μεταξύ εταίρων και συμποσιαστών βλ. Reinsberg, σσ. 138-139 και Schild, σσ. 264, 266-267, 368-369.

γενέθλια της κόρης του, η γιορτή καταλήγει σε έντονες ερωτικές περιπτώξεις μεταξύ φιλοσόφων και τέτοιων γυναικών:

«Ζηνοκράτης δε ο Επικούρειος την ψάλτριαν ως αυτόν ενηγκαλίζετο τακερόν και υγρόν προσβλέπων υπομεμυκόσι τοις όμμασι, λέγων τουτο είναι το της σαρκός αόχλητον και την καταπύκνωσιν του ηδομένου. Ο κύων δε πρωτα μεν ούρει κατά την κυνικήν αδιαφορίαν εις σύρμα χαλάσας και καθεις το τριβώνιον, έπειτα και Δωρίδα την μουσουργόν οιος ην εν οφθαλμοις απάντων ορωντων ενεργειν, φάσκων αρχήν γενέσεως είναι την φύσιν».

Ο Ζηνοκράτης ο επικούρειος κοιτούσε την τραγουδίστρια που τον αγκάλιαζε με θερμό και υγρό βλέμμα και με μισόκλειστα μάτια, λέγοντας ότι αυτό ακριβώς είναι το ανενόχλητο της σάρκας και η πεμπτουσία της ηδονής. Ο κυνικός, αφού πρώτα ούρησε, σύμφωνα με την αδιαφορία των κυνικών, κρέμασε σε ένα καρφί το τριβώνιό του και κατόπι, μπροστά στα μάτια όλων επιδόθηκε σε συνουσία με τη Δωρίδα τη μουσικό, λέγοντας ότι η φύση είναι η αρχή πάσης γενέσεως⁴²⁵.

Μια άλλη εταίρα η Βακχίδα, στο εγκώμιο που πλέκει ο Μενεκλείδης για εκείνη που είναι νεκρή, φαίνεται ότι στα συμπόσια τραγουδούσε και έπαιζε λύρα⁴²⁶:

«Έρρει τα παρά τας προπόσεις μινυρίσματα, και η τοις ελεφαντίνοις δακτύλοις κρουομένη λύρα έρρει».

Τραγουδούσε τα στιχάκια στις προπόσεις και η λύρα λαλούσε κάτω από τα φιλντισένια δάχτυλά της⁴²⁷.

Αλλά και οι εικόνες των αγγείων δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για τη σεξουαλική διαθεσιμότητα αυτών των διασκεδαστριών. Ιδιαίτερα οικεία και προσιτή δείχνει η γυναίκα σε αγγειογραφία κύλικα (εικ. 33)⁴²⁸, η οποία παίζει λύρα. Ένας συμποσιαστής την αγκαλιάζει, ενώ εκείνη παίζει. Κρατώντας ακόμα στο χέρι του ένα κύπελο, φαίνεται να

Εικόνα 33. Κύλικα. Συμποσιαστής αγκαλιάζει αυλητρίδα. Περίπου 500 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

⁴²⁵ Αλκίφρονας, *Επιστολαί* 3, 19, 8-9.

⁴²⁶ Για άλλες περιπτώσεις γυναικών με διπλή λειτουργία κυρίως στα έργα του Αριστοφάνη βλ. Reinsberg, σ. 131.

⁴²⁷ Αλκίφρονας, *Επιστολαί* 4, 11, 8.

⁴²⁸ Εικόνα κύλικα που βρίσκεται στο Παρίσι και χρονολογείται περίπου το 500 π.Χ.

Εικόνα 34. Κύλικο. Αυλητρίς και κωμαστής επάνω σε κλίνη φαγητού. Περίπου 500 π.Χ. Βασιλεία.

θέλει να την οδηγήσει στη θέση του. Μια άλλη αυλητρίδα (εικ. 34)⁴²⁹ έχει καθίσει επάνω στην κλίνη κοντά σε έναν συμποσιαστή, ο οποίος τη χαιδεύει τρυφερά. Μισόγυμνη με μια γούνα και μια λωρίδα στο μηρό εμφανίζεται μια άλλη χορεύτρια, η οποία περιστρέφεται στον ήχο των κροτάλων (εικ. 35)⁴³⁰.

Εικόνα 35. Κύλικο. Αυλητρίς και μισόγυμνη χορεύτρια κατά το συμπόσιο. Περίπου 510 π.Χ. Λονδίνο.

Ένας επίσης μισόγυμνος αυλητής πλάι

της παίζει αυλό. Η πορνεία όλων εκείνων των καλλιτέχνιδων είναι ολοφάνερη και φαίνεται ότι ανήκουν στην επαγγελματική τάξη των εταιρών⁴³¹.

Τον 4^ο αιώνα, οι αστυνόμοι, μετξύ των καθηκόντων τους, είχαν επιφορτισθεί να επιβλέπουν τις γυναίκες που τραγουδούσαν και έπαιζαν αυλό ή κιθάρα, ώστε η αμοιβή τους να μην είναι πάνω από 2 δραχμές⁴³². Επίσης είχαν το δικαίωμα του διακανονισμού σε περιπτώσεις που πολλοί πελάτες διεκδικούσαν την ίδια αυλητρίδα⁴³³:

«Και αστυνόμοι δέκα· τούτων δε ἔμεν ἄρχουσιν εν Πειραιει, πέντε δ' εν ἄστει, και τας τε αυλητρίδας και τας ψαλτριάς και τας κιθαριστριάς ουτοι σκοπουσιν ὅπως μη πλείονος ἢ δυειν δραχμαιοι μισθωθήσονται· καν πλείους την αυτήν σπουδάσωσι λαβειν, ουτοι διακληρουσι και τω λαχόντι μισθουσιν».

Επίσης δέκα αστυνόμοι από τους οποίους οι πέντε ασκούν την εξουσία τους στον Πειραιά και οι πέντε στην πόλη. Αυτοί επιβλέπουν να μην αμείβονται με περισσότερες των δυο δραχμών οι γυναίκες που παίζουν αυλό, λύρα και κιθάρα· και αν διεκδικούν πολ-

⁴²⁹ Εικόνα κύλικο που βρίσκεται στη Βασιλεία και χρονολογείται περίπου το 500 π.Χ.

⁴³⁰ Εικόνα κύλικο που βρίσκεται στο Λονδίνο και χρονολογείται περίπου το 510 π.Χ.

⁴³¹ Ο πολύπλευρος ικανότητές τους συντέλεσαν, ώστε να μετατρέψουν την εικόνα της εταίρας σε μια μορφή πανέξυπνης συντρόφου, βλ. Reinsberg, σσ. 134-135.

⁴³² Ο Flaceliere (1991), σ. 154, με βάση το παρακάτω απόσπασμα από το έργο του Αριστοτέλη, αποδίδει την αστυνομική αυτή επιτήρηση στο γεγονός ότι τον 4^ο αιώνα οι αυλητρίδες δεν ανταποκρίνονταν στη ζήτηση, πράγμα που οδήγησε στην άνοδο των αμοιβών τους. Ο λόγος όμως αυτός δεν φαίνεται να προβάλλεται εναργώς στο χωρίο του Αριστοτέλη.

⁴³³ Το καθήκον αυτό των αστυνόμων αναφέρουν οι Glotz, σ. 282, Michell (1963), σ. 138, Flaceliere (1974), σ. 161 και Reinsberg, σ. 198.

λά πρόσωπα την ίδια, αυτοί ρίχνουν κλήρο και την εκμισθώνουν σε όποιον του πέσει ο λαχνός⁴³⁴.

Οι δυο δραχμές τη βραδιά φαίνεται να ήταν το ανώτερο της τιμής που καθόριζε ο νόμος και που αντιστοιχούσε, περίπου, με το καθημερινό κέρδος ενός καλού τεχνίτη⁴³⁵.

Κοινωνική αντιμετώπιση

Το ότι η πορνεία εμφανίζεται τόσο πλατειά στην τέχνη και τη λογοτεχνία, είναι βέβαια μια απόδειξη της μεγάλης κοινωνικής της σημασίας, της πλατειάς εξάπλωσής της και της εκπληκτικής λαϊκότητάς της. Κατά πόσο όμως είναι σημάδι της εκτίμησης για την προσφορά των εταίρων; Οι αρχαίες γραπτές πηγές⁴³⁶, αν και σε κάποια σημεία παρουσιάζουν αντικρουόμενες απόψεις, σχηματίζουν μια αρκετά εύγλωττη εικόνα για εκείνες.

Μια από τις ελάχιστες μαρτυρίες υπέρ της αξίας των εταίρων και συγκεκριμένα μιας χορεύτριας είναι ο έπαινος του Σωκράτη στο Συμπόσιο του Ξενοφώντα για το τολμηρό και συνάμα επικίνδυνο ακροβατικό θέαμα που προσφέρει η χορεύτρια του θιάσου:

«Και ο Σωκράτης καλέσας τον Αντισθένην ειπεν, ουτοι τους γε θεωμένους τάδε αντιλέξειν έτι οίομαι ως ουχί και η ανδρεία διδακτόν, οπότε αύτη, καίπερ γυνή ουσα, ούτω τολμηρως εις τα ζίφη ίεται. Και ο Αντισθένης ειπεν, αρ' ουν και τωδε τω Συρακοσίω κράτιστον επιδείξαντι τη πόλει την ορχηστρίδα ειπεν, εάν διδωσιν αυτω Αθηναιοι χρήματα, ποιήσειν πάντας Αθηναίους τολμαν ομόσε ταις λόγχαις ίέναι;»

Και ο Σωκράτης αποτεινόμενος προς τον Αντισθένη είπε: «δεν φαίνεται, αλήθεια, ότι όσοι βλέπουν αυτά εδώ θα συμφωνούν ότι και η ανδρεία είναι πράγμα διδακτόν, αφού αυτή εδώ, αν και γυναίκα, τόσο τολ-

⁴³⁴ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 50, 2.

⁴³⁵ Βλ. Flaceliere (1991), σ. 154.

⁴³⁶ Όσον αφορά τις εικαστικές πηγές, από τον 6^ο αι. π.Χ και εξής σημειώνεται μια μεταβολή στις ερωτικές παραστάσεις της ευρυθρόμορφης αγγειογραφίας. Οι εταίρες παύουν να εμφανίζονται ως σύντροφοι των ανδρών στον έρωτα και γίνονται σεξουαλικά αντικείμενα, μισθωμένες πόρνες. Απεικονίζονται σε έρπουσες, ταπεινωτικές στάσεις (ενώ οι άνδρες είναι πάντα όρθιοι), οι οποίες αφαιρούν κάθε ομορφιά και χάρη από τα σώματά τους, υπογραμμίζοντας με τον τρόπο αυτό την ηθική και ταξική τους κατωτερότητα. Η Schild, σ. 444, υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για αλλαγή αυτής καθαυτής της σεξουαλικής συμπεριφοράς, αλλά για αλλαγή της στάσης απέναντι στην πόρνη, η οποία έχει φυσικά κοινωνικές διαστάσεις, καθώς προβάλλεται η άνευ όρων επιβολή της ανδρικής εξουσίας επάνω στην εταίρα ως γυναίκα.

Αν και αυτού του είδους οι παραστάσεις θα μπορούσαν να ερμηνευθούν κατ' αυτόν τον τρόπο, ωστόσο άλλες παραστάσεις του 5^{ου} αιώνα (ορισμένες από τις οποίες παρουσιάστηκαν στην εργασία) εμφανίζουν τις εταίρες στα συμπόσια όχι μόνο σε υπηρετικές λειτουργίες ως ψυχαγωγό, αλλά να ξαπλώνουν σχεδόν ως ισότιμες πλάι στους άνδρες επάνω στις κλίνες, όπου όμως η παραδοσιακή θέση στην κορυφή του κρεβατιού φυλασσόταν για τον άνδρα, βλ. Reinsberg, σ. 214.

μηρά ορμά στα ξίφη». Και ο Αντισθένης είπε: «άραγε δεν είναι το καλύτερο και για αυτόν τον Συρακούσιο να κάνει επίδειξη της χορεύτριας ενώπιον της πόλης και να πει ότι, αν οι Αθηναίοι του δώσουν χρήματα, θα κάνει όλοι οι Αθηναίοι τολμηρά να ορμούν στις λόγγες»⁴³⁷.

Εδώ εξαιρείται το θάρρος και η τόλμη της ορχηστρίδας που θα μπορούσε να γίνει παράδειγμα μίμησης για την πολεμική συμπεριφορά των Αθηναίων. Από την άλλη όμως, προτείνεται από τον Αντισθένη να χρησιμοποιηθούν κερδοφόρα οι δεξιότητες της χορεύτριας από τον Συρακούσιο, παρουσιάζοντάς την έτσι, κατά κάποιο τρόπο, ως αντικείμενο εκμετάλλευσης, κάτι που δεν τιμά και σαφώς υποβιβάζει την προσωπική ικανότητα και αξία της χορεύτριας. Μαρτυρείται επίσης και μια περίπτωση όπου εξαιρείται το ήθος και οι τρόποι μιας εταίρας από τον ποιητή Αντιφάνη:

«Αντιφάνης Υδρία

Ουτος δ' ον λέγω εν γειτόνων αυτω κατοικούσης τινός ιδών εταίρας εις έρωτ' αφίκετο, αστης, ερήμου δ' επιτρόπου και συγγενων, ηθος τι χρυσουν προς αρετήν κεκτημένης, όντως εταίρας. Αι μεν άλλαι τούνομα βλάπτουσι τοις τρόποις γάρ όντως όν καλόν».

Ο Αντιφάνης στην Υδρία του λέει:

Αυτός για τον οποίο μιλώ, όταν είδε μια εταίρα με αστική προέλευση, αλλά χωρίς κηδεμόνα και συγγενείς, να κατοικεί στο σπίτι κάποιου γείτονά του, την ερωτεύτηκε· αυτή είχε χρυσό, ενάρετο ήθος, ήταν πραγματική εταίρα. Οι άλλες χαλούν το όνομα αυτό, που είναι πραγματικά καλό, με τους τρόπους τους⁴³⁸.

Ο Αντιφάνης φαίνεται να θεωρεί ότι μια πραγματική εταίρα οφείλει να έχει ενάρετο ήθος και καλούς τρόπους, όπως η περίπτωση της γειτόνισσας εταίρας. Μια προσωπική, καθώς φαίνεται, άποψη του ποιητή, που από τα λεγόμενά του στη συνέχεια δεν ισχύει στην πραγματικότητα, καθώς οι τρόποι και η ζωή όλων των άλλων εταίρων φαίνεται να επιπλήττονται από τον κοινωνικό περίγυρο.

Στα λογοτεχνικά είδη όπου αναφέρονται εταίρες, αυλητρίδες ή ορχηστρίδες είναι εμφανής η χαμηλή εκτίμηση που διατηρούσαν οι σύγχρονοί τους για τις γυναίκες αυτές. Στο διδακτικό έργο *Οικονομικός*, ο Σωκράτης αναφέρει ότι η σχέση με εταίρα μπορεί να αποβεί επιζήμια για το σώμα, την ψυχή και την οικογένεια αυτού που πληρώνει για να συνευρίσκεται μαζί της⁴³⁹. Μια εταίρα θεωρείτο ότι μπορεί να καταστρέψει τη

⁴³⁷ Ξενοφώντας, *Συμπόσιο* 2, 12-14.

⁴³⁸ Αθήναιος, 572a.

⁴³⁹ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 1, 13:

ζωή και την ευτυχία του άνδρα, αφού για τους συγχρόνους τις αποτελούσε ένα μεγάλο κακό. Η μικρή εκτίμηση για το είδος αυτό γυναικών εκδηλώνεται και στην κωμωδία. Στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, ο προσωποποιημένος Δίκαιος Λόγος θεωρεί ντροπή για ένα νεαρό Αθηναίο να μπαίνει στο σπίτι χορεύτριας και τονίζει ότι οποιαδήποτε ερωτική σχέση με τέτοια γυναίκα θα επιφέρει προσβολή στο πρόσωπό του⁴⁴⁰. Με έντονο τρόπο ο κωμικός ποιητής Αναξίλας αναφέρει ότι οι εταίρες μπορούσαν να συγκριθούν με όλα τα γυναικεία τέρατα της μυθολογίας:

*«Αναξίλας δε εν Νεοττίδι φησίν· όστις ανθρώπων
εταίραν ηγάπησε πάποτε, ουτος ου γένος τις δύναιτο
αν παρανομώτερον φράσαι· τις γαρ η δράκαιν’
άμικτος ή Χίμαιρα πυρπνός ή Χάρυβδις ή τρίκρανος
Σκύλλα, ποντία κύων, Σφίγξ, Ύδρα, λείαιν’, έχιδνα,
πηνά θ’ Αρπυιων γένη, εις υπερβολήν αφικται του
καταπτύστου γένους; Ουκ ένεσθ’· αυται δ’ απάντων
υπερέχουσι των κακων».*

Ο Αναξίλας στη Νεοττίδα του λέει:

Όποιος άνθρωπος κάποτε ως τώρα αγάπησε εταίρα, αυτός δε θα μπορούσε να μιλήσει για γένος πιο παράνομο. Διότι ποια άγρια δράκαινα ή Χίμαιρα που αποπνέει φωτιές ή Χάρυβδη ή τρικέφαλη Σκύλλα, το θαλασσινό σκυλί, Σφίγγα, Ύδρα, λείαινα, έχιδνα, τα φτερωτά γένη των Αρπυιών έχουν ξεπεράσει ποτέ το κατάπτυστο γένος των εταιρών; Δεν είναι δυνατό· αυτές ξεπερνούν όλα του κόσμου τα κακά⁴⁴¹.

Μια περιγραφή του ποιητή με αληθινές ριπές μίσους, που αν και υπερβολικές καταφέρνουν να επισημάνουν με τον πιο έντονο τρόπο την αντίθεσή του στις δραστηριότητες των εταιρών⁴⁴². Αντιθέτως, με απλό και μεστό τρόπο ο Αρτεμίδωρος στο *Ονειροκριτικόν* του επισημαίνει τη ντροπή και την ασωτία που χαρακτηρίζουν όσους σχετίζονται με εταί-

*Ει γουν τις χρωτο τω αργυρίω ώστε πριάμενος οιον εταίραν δια ταύτην κάκιον μεν το
σωμα έχοι, κάκιον δε την ψυχήν, κάκιον δε τον οίκον, πως αν έτι το αργύριον αυτω
ωφέλιμον είη.*

*«Αν κανείς μεταχειριζόταν τα λεφτά έτσι που αγοράζοντας μια εταίρα να πάθαινε
ζημιές εξαιτίας της και στο σώμα και στην ψυχή και στην οικογένειά του, πως θα ήταν
περιουσία σ’ αυτόν τα λεφτά;».*

⁴⁴⁰ Αριστοφάνης, *Νεφέλες* στ. 996-997:

*μηδ’ εις ορχηστρίδας εισάττειν, ίνα μη προς ταυτα κεχνηως
μήλω βληθείς υπό πορνιδίου, της ευκλείας αποθραυσθης.*

*«Τη σεμνότητα θα έχεις καμάρι, μακριά πάντα από ότι ντροπιάζει θα στέκεις· δεν θα
ορμάς μέσα στο σπίτι χορεύτριας, εκεί σαν χαζός να κοιτάξεις· να ξέρεις το καλό σου
όνομα θα χάσεις, αν μια κοκοτούλα σου ρίξει μήλο».*

⁴⁴¹ Αθήναιος 558a και *PCG* II, 22.

⁴⁴² Ανάλογη άποψη για το απόσπασμα αυτό του Αναξίλα διατυπώνει και η Reinsberg, σ. 216, όπου αναφέρει ότι αν και το υβρεολόγιο αυτό είναι ειρωνικό και πρέπει να νοηθεί ως υπερβολή, αντικατοπτρίζει όμως τη γενική αρνητική κρίση για τις εταίρες.

ρες⁴⁴³, ενώ μας πληροφορεί ότι τα πορνεία αποκαλούνταν κοινοί τόποι, όπως ακριβώς τα κοιμητήρια, διότι μέσα εκεί πραγματοποιούνταν η καταστροφή του ανθρώπινου σπέρματος⁴⁴⁴. Στην κλασική λοιπόν εποχή, καμιά μαρτυρία δεν συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι οι εταίρες έχαιραν μεγάλης κοινωνικής εκτίμησης όχι ως μεμονωμένα πρόσωπα αλλά ως κοινωνική ομάδα στο σύνολό τους⁴⁴⁵. Υπήρχαν βέβαια συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπου επαιούνταν ορισμένες ιδιότητες και ικανότητές τους, όπως ομορφιά, καλοί τρόποι, ευχάριστη συντροφιά στα συμπόσια, καλλιτεχνικές δεξιότητες. Ουσιώδες όμως γνώρισμα της ύπαρξής τους είναι ότι όλες αυτές τις χαρές τις πρόσφεραν επαγγελματικά, ότι εκδίδονταν και ήταν καταδικασμένες στη μομφή της φιλαργυρίας⁴⁴⁶.

Η αξιοποίηση μιας εταίρας διαρκούσε τόσο όσο αυτή εκπληρούσε τις απαιτούμενες λειτουργίες. Η ευκαιρία της ζωής της θα ήταν να βρει έναν εραστή, ο οποίος θα ζούσε μαζί της διαρκώς, ώστε ως παλλακίδα πια θα εξασφάλιζε προστασία και μια κατάσταση παρόμοια με εκείνη του γάμου. Εφόσον όμως δεν έβρισκε τα προς το ζην κατέληγε ως «μητέρα» πορνείου ή στο κοινωνικό περιθώριο και στη φτώχεια. Μια εικόνα ανάλογης κατάληξης μας δίνει το γλυπτό, γνωστό ως «μεθυσμένη γριά» (εικ. 36)⁴⁴⁷. Έχει ερμηνευθεί πρόσφατα ως παράσταση μιας γερασμένης εταίρας. Η γυναίκα κάθεται στο έδαφος και φαίνεται σαν να βλέπει προς τα πάνω αρχίζοντας να μεθάει,

Εικόνα 36. Άγαλμα. Μεθυσμένη εταίρα, η λεγόμενη «Μεθυσμένη γριά». 230 / 220 π.Χ. Μόναχο.

⁴⁴³ Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικόν* 1, 78:

Αιδονται γαρ άμα και αναλουσι ταύταις πλησιάζοντες οι άνθρωποι.

«Οι άνθρωποι που τις πλησιάζουν ντρέπονται και καταστρέφονται από την ασωτεία».

⁴⁴⁴ Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικόν* 1, 78:

Κοινός γαρ ο τόπος ουτος καλειται, ως και ο τους νεκρούς δεχόμενος, και πολλων σπερμάτων ανθρωπίνων ενταυθα γίνεται φθορά.

«Γιατί το μέρος αυτό (το πορνείο) ονομάζεται κοινό, όπως και ο τόπος που δέχεται τους νεκρούς, και εκεί γίνεται καταστροφή πολλών ανθρώπινων σπερμάτων».

⁴⁴⁵ Οι παραστάσεις βέβαια των αγγείων που προορίζονταν για συμπόσια, με τις πολλές και ορισμένες φορές τολμηρές ερωτικές σκηνές, αποτελούν μαρτυρία για την ευρεία διάδοση της πορνείας και την κοινωνική αποδοχή της. Η ανοχή αυτή όμως παύει να υφίσταται όταν δημιουργούνται αρνητικές συνέπειες για τον πολίτη και την κοινωνική του φήμη, βλ. Schild, σ. 232. Αυτό ανταποκρίνεται πλήρως στα λεγόμενα του Αρτεμίδωρου, ότι «θα ήταν άμεμπτο το να μπορεί κανείς όχι μόνο να μπαίνει αλλά και να βγαίνει από τα πορνεία, ενώ το να μη μπορεί να βγαίνει θα ήταν επιβλαβές» (*είη δ' αν αγαθόν το εισιέναι εις τα πορνεία και εξιέναι δύνασθαι, επει το γε μη δύνασθαι εξιέναι πονηρόν, Ονειροκριτικόν, 78*).

⁴⁴⁶ Βλ. Reinsberg, σ. 221.

⁴⁴⁷ Αν και το γλυπτό χρονολογείται τους ελληνιστικούς χρόνους (230/220 π.Χ.), θα μπορούσε να μας δώσει μια ιδέα για την ατυχή κατάληξη ορισμένων εταιρών την κλασική εποχή.

καθώς πίνει από μια φιάλη κρασιού. Φορεί χιτώνα φτιαγμένο από πολύ ύφασμα με πτυχές και γαρνιτούρες. Το φόρεμα, που έχει γλυστρήσει από τον αριστερό ώμο, φαίνεται να δείχνει ατημελησία, ανάλογη με την κατάσταση της εταίρας. Ανακαλεί όμως στη μνήμη το γυμνό ώμο, που είναι τυπικό γνώρισμα για τη θεά του έρωτα Αφροδίτη.

γ) Μεταπράτισσες και εργάτριες

Ενώ στη Σπάρτη ο τρόπος οργάνωσης της πόλης-κράτους ήταν τέτοιος ώστε να απαγορεύεται κάθε είδος χρηματισμού και να θεωρούν ως αποκλειστική ασχολία όσα έργα εξασφαλίζουν την ελευθερία της πόλης⁴⁴⁸, στην Αθήνα αντίθετα η εξωτερική εργασία με σκοπό το κέρδος απασχολούσε τους περισσότερους κατοίκους. Στο δημόσιο χώρο της οικονομίας φαίνεται να έχουν εισχωρήσει και οι γυναίκες, καθώς οι αρχαίες μαρτυρίες, κείμενα, επιγραφές και αγγειογραφίες, αποκαλύπτουν ότι ένα μέρος του γυναικείου πληθυσμού είχε αναλάβει σχεδόν αποκλειστικά το μεταπρατικό εμπόριο.

Η μεταπράτισσα της αρχαίας αθηναϊκής αγοράς

Οι γυναίκες της Αττικής κατείχαν αρκετά προνόμια στην αγορά, αν όχι το «μονοπώλιο». Ο Θεόφραστος κάνει λόγο για *γυναικείας αγοράς*⁴⁴⁹, μια φράση που προκαλεί ιδιαίτερο προβληματισμό, καθώς μπορεί να δηλώνει είτε την ύπαρξη χώρων όπου πουλούνταν προϊόντα γυναικείου ενδιαφέροντος ή γυναικείας κατασκευής είτε αγορές με κύριους πωλητές ή αγοραστές γυναίκες⁴⁵⁰. Ο Πολυδεύκης προτείνει μια ερμηνεία της φράσης αυτής, υποθέτοντας ότι είναι ο τόπος όπου πουλούνταν γυναικεία είδη⁴⁵¹. Επαρκή εξήγηση για τον επικείμενο προβληματισμό μας παρέχουν οι πηγές και συγκεκριμένα τα κείμενα και οι επιγραφές.

⁴⁴⁸ Ξενοφώντας, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 7, 2-6.

⁴⁴⁹ Θεόφραστος, *Χαρακτήρες* 2, 9, 10.

⁴⁵⁰ Ο Michell (1963), σ. 135, ερμηνεύει τη φράση του Θεόφραστου ως το μέρος της αγοράς, όπου οι γυναίκες πωλήτριες εξέθεταν τα εμπορεύματά τους.

⁴⁵¹ Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 10, 18: *και μην ει γυναικειαν αγοράν τον τόπον ουτα σκεύη τα τοιαύτα πιπράσκουσιν εθέλοις καλιν, εύροις αν ταις Συναριστώσαις Μενάνδρου (αποσπ. 456) το όνομα, «αν ήθελες να ονομάσεις «γυναικεία αγορά» το μέρος όπου πουλούν γυναικεία είδη, θα εύρισκες τον όρο στο έργο Συναριστώσαι του Μενάνδρου». Βλ. Wycherley, σ. 9, όπου παρατίθεται μεταφρασμένο το απόσπασμα 10, 18-19 από το *Ονομαστικόν* του Πολυδεύκη. Ο Michell (1963), σ. 135, παραθέτει την ερμηνεία αυτή του Πολυδεύκη και εν μέρει την αποδέχεται, βλ. σημ.481 της εργασίας.*

Στη σκιά ενός μεγάλου παραπετάσματος εξέθεταν τα προϊόντα τους οι μικροεμπόρισσες, οι λεγόμενες *καπηλίδες*⁴⁵². *Κάπηλοι* ονομάζονται όσοι έχουν στα χέρια τους το λιανικό εμπόριο, μια λέξη με διαφορετική σημασία από τη λέξη *έμπορος*. Ο Πλάτωνας διαχωρίζει τις εμπορικές συναλλαγές σε *αυτοπωλική*, όταν κάποιος πουλά προϊόντα που έχει ο ίδιος κατασκευάσει και σε *μεταβλητική*, όταν πουλά έτοιμα προϊόντα. Τη *μεταβλητική* συναλλαγή διαχωρίζει πάλι σε *καπηλική* και *εμπορική*, όπου *καπηλική* είναι η...*κατά πόλιν αλλαγή*, δηλαδή η εμπορεία μέσα στην ίδια πόλη και *εμπορική* είναι το...*εξ άλλης εις άλλην πόλιν διαλλαττόμενον ωνη και πράσει*, δηλαδή η μεταφορά και η πώληση αγαθών από τη μια πόλη στην άλλη⁴⁵³. Οι γυναίκες που εμφανίζονται στις πηγές είναι *καπηλίδες*, ορισμένες από τις οποίες πουλούν έτοιμα προϊόντα ενώ άλλες τα παρασκευάζουν οι ίδιες.

Πιθανόν η αγορά λειτουργούσε σε καθημερινό επίπεδο κυρίως σε ό,τι αφορά τα αναγκαία τρόφιμα⁴⁵⁴. Σε καθορισμένο σημείο της Αθήνας⁴⁵⁵ φαίνεται να κατέφθαναν οι γυναίκες κυρίως των κατώτερων στρωμάτων που είχαν μεγαλύτερη οικονομική ανάγκη, προκειμένου να πουλή-

⁴⁵² Αν και η λέξη *καπηλίδες* σημαίνει γενικά τις μικροεμπόρισσες, στον Αριστοφάνη όπως θα δούμε στη συνέχεια χρησιμοποιείται για τις γυναίκες εκείνες που πουλούν κρασί και παρέχουν γεύματα.

⁴⁵³ Πλάτωνας, *Σοφιστής* 223d. Τη λέξη *εμπορεύομαι* χρησιμοποιεί και ο Ξενοφώντας για να δηλώσει το θαλάσσιο εμπόριο, *Πόροι ή περί προσόδων* 3, 1:

Ὡς γε μὴν και εμπορεύεσθαι ηδίστη τε και κερδαλεωτάτη η πόλις, νυν ταυτα λέξω. Πρωτον μεν γαρ δήπου ναυσί καλλίστας και ασφαλεστάτας υποδοχάς έχει, όπου γ' ἐστιν εισορμισθέντας ἐνεκα χειμωνος αναπαύεσθαι.

«Τώρα θα εκθέσω τα εξής, ότι δηλαδή η πόλη (Αθήνα) είναι πολύ ευχάριστη στους εμπόρους, οι οποίοι εμπορεύομενοι σ' αυτήν κερδίζουν πολλά. Διότι πρώτα έχει, ως γνωστό, πολύ καλά και ασφαλή λιμάνια για τα πλοία, στα οποία είναι δυνατό οι καταπλέοντες έμποροι λόγω τρικυμίας να αναπαύονται ευχάριστα».

Για το διαχωρισμό μεταξύ των λέξεων *έμπορος* και *κάπηλος*, βλ. Knorrigina, σσ. 113-119.

⁴⁵⁴ Η πρώτη όμως μέρα κάθε μήνα (*νουμηνία*) πιθανόν αποτελούσε μεγάλη ημέρα αγοράς, σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός αρχαίου σχολιαστή: *έθος ην Αθήνησιν εν νουμηνία πιπράσκειν*, βλ. Knorrigina, σ. 54, σημ. 12. Ενδεχομένως να ήταν η μέρα όπου πωλούνταν και δούλοι, κάτι που την έκανε πιο σημαντική, βλ. Knorrigina, σ. 54, σημ. 11.

⁴⁵⁵ Για τους χώρους αγοράς ο Αριστοφάνης μας πληροφορεί ότι υπήρχαν στην Αττική τουλάχιστον τρεις. Η Πραξαγόρα καθώς εκθέτει τη θεωρία της για ένα «κομμουνιστικό» τρόπο οργάνωσης της πόλης, αναφέρει ότι οι πολίτες θα τρέχουν στις κάλπες και όποιο γράμμα κληρώνεται εκεί θα πηγαίνει για δείπνο, *Εκκλησιάζουσαι* στ. 681-686:

Εἰς την αγοράν καταθήσω·

*κατά στήσασα παρ' Ἀρμοδίω κληρώσω πάντας, ἕως αν
ειδώς ο λαχών ἀπὴ χαίρων εν οποιῷ γράμματι δειπνει·
και κηρύξει τους εκ του βητ' ἐπὶ την στοιάν ακολουθειν
την βασιλείαν δειπνήσοντας· το δε θητ' εἰς την παρά ταύτην,
τους δ' εκ του κάππ' ες την στοιάν χωρειν την αλιφιτόπωλιν.*

«Στην αγορά θα τις βάλω τις κάλπες δίπλα στον αδριάντα του Αρμοδίου θα τις στήσω.

Οι πολίτες θα τρέχουν εκεί, θα κληρώνονται κι έτσι ο καθένας θα γνωρίζει ποιο γράμμα του έλαχε, κι εκεί με χαρά θα πηγαίνει για δείπνο. Βήτα σου έλαχε, ας πούμε; Τον κράχτη θα ακους να φωνάζει; «θα πας στη Βασιλεία τη στοά να δειπνήσεις». Το θήτα; «θα πας στη στοά του Θησειού, εκεί δίπλα». Σε όσους πέσει το κάππα, όλοι αυτοί θα τραβούν στη στοά που πουλούν το αλεύρι».

Ένας ιδιαίτερος χώρος αγοράς που αναφέρει η Πραξαγόρα ήταν η *στοιά αλιφιτόπωλις*, όπου, σύμφωνα με τον αρχαίο σχολιαστή του κειμένου, αποτελούσε μια αποθήκη στον Πειραιά. Εκεί ανάμεσα σε άλλα προϊόντα πουλούνταν και το σιτάρι που είχε αγοράσει η πολιτεία, βλ. Knorrigina, σ. 54.

σουν τηνπραμάτεια τους. Ο Αριστοφάνης παρουσιάζει περιπτώσεις γυναικών που εργάζονται στην αγορά πουλώντας ποικίλα είδη, όπως εκείνη μιας γυναίκας με πέντε παιδιά που πέθανε ο άνδρας της στην Κύπρο και προκειμένου να ανταπεξέλθει οικονομικά πλέκει στεφάνια, που τα πουλά στην αγορά, ενώ δέχεται και παραγγελίες:

*«Εμοί γαρ ανήρ απέθανεν μέν εν Κύπρω,
παιδάρια πέντε καταλιπόν, άγω μόλις
στεφανηπλοκουσ' έβοσκον εν ταις μυρρίναις
τέως μεν ουν αλλ' ημικάκως εβοσκόμην...
αλλ' εις αγοράν άπειμι· δει γαρ ανδράσιν
πλέζει στεφάνους συνθηματιαίους είκοσιν».*

Ο άνδρας μου εμένα πέθανε στην Κύπρο, αφήνοντάς μου πέντε μικροπαίδια· στα λουλουδάδικα έπλεκα στεφάνια και έτσι τα κουτσοζούσα, δύσκολο ήταν μιας πω ότι τα βολεύαμε...μα πάω στην αγορά· γιατί είκοσι άνδρες στεφάνια μου παρήγγειλαν να πλέξω⁴⁵⁶.

Η γυναίκα αυτή αποτελεί τη μόνη σαφή περίπτωση γυναίκας που πουλά τα προϊόντα που φτιάχνει η ίδια (αυτόπωλις). Από τη μαρτυρία φαίνεται ότι πήγαινε σε ένα συγκεκριμένο μέρος της αγοράς, όπου εκεί ειδικά πουλούνταν λουλούδια.

Ο Αριστοφάνης με υποτιμητικό τρόπο αναφέρει ότι ο Ευριπίδης υπήρξε γιος μιας γυναίκας που πουλούσε χόρτα⁴⁵⁷:

⁴⁵⁶ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* στ. 446-449, 457-458.

⁴⁵⁷ Το επάγγελμα της γυναίκας που πουλά χόρτα στην αγορά αναφέρεται και στις *Σφήκες*, όπου μια λαχανοπώλιδα βρίσκεται δίπλα σε κάποιον άλλο που πουλά ψάρια, στ. 493-499:

*Ην μεν ωνηται τις ορφως, μεμβράδας δε μη θέλη,
ευθέως είρηχ' ο πωλων πλησίον τας μεμβράδας·
«ουτος οψωνειν έοιχ' άνθρωπος επί τυραννίδι».*

*Ην δε γήτειον προσαιτη ταις αφύαις ήδυσμά τι,
η λαχανόπωλις παραβλέψασά φησι θατέρω·
«ειπέ μοι, γήτειον αιτεις, πότερον επί τυραννίδι
ή νομίζεις τας Αθήνας σοι φέρειν ηδύσματα;»*

«Αν πουλούν ροφούς και γάβρους κι εσύ θέλεις τους ροφούς, ο μανάβης με το γάβρο λέει αμέσως πονηρά: «πάει για τυραννία ο κύριος και ψονίζει ανάλογα». Ψώνισες σαρδέλες, θέλεις έτσι για την όρεξη και σαλάτα, σε κοιτάζει τότε η χορταρού λοξά:»Τι; Σαλατικό γυρεύεις; Πας για τύραννος, μωρέ; Ή νομίζεις πως για σένα βγάζει η Αθήνα λιχουδιές;».

Οι απαντήσεις των μικροεμπόρων είναι δηλωτικές της ελευθεροστομίας, της θρασύτητας και του θορύβου, που φαίνεται ότι χαρακτηρίζει άνδρες και γυναίκες πωλητές, βλ. Kloppinga, σσ. 49-50. Πράγματι ιδιαίτερα θορυβώδεις πρέπει να ήταν οι γυναίκες της αγοράς, όπως φαίνεται από την απάντηση του Χρεμύλου, καθώς η προσωποποιημένη Φτώχεια με τις φωνές και τις βρισιές δίνει την εντύπωση ξενοδόχας ή πωλήτριας φάβας, *Πλούτος* στ. 426-428:

Φτω. Οίεσθαι δ' είναι τίνα με;

*Χρε. Πανδοκείτρια,
ή λεκιθόπολιν. Ου γαρ αν τοσουτονί
ενέκραγες ημιν ουδέν ηδικημένη.*

«Φτω. Ποια λέτε εσείς πως είμαι; Χρε. Ξενοδόχα, πουλήτρα φάβας, για να βγάζεις τέτοιες φωνές χωρίς κανείς να σε πειράξει».

«Αλλά γαρ
βαρέως φέρω τάλαινα, πολὺν ἤδη χρόνον
προπηλακιζομένας ὀρωσ' υμας ὑπὸ
Ευριπίδου του της λαχανοπωλητρίας,
και πολλά και παντοι' ακουούσας κακά».

Η δύστυχη όμως στενοχωριέμαι από καιρό να βλέπω στη λάσπη να μας σέρνει ο Ευριπίδης, ο γιος της χορταρούς, και να αραδιάζει λογής λογής βρισιές για τις γυναίκες⁴⁵⁸.

Γυναίκες φαίνεται ότι πουλούν και ψωμί χωρίς όμως να διευκρινίζεται από τις πηγές αν το παρασκευάζουν οι ίδιες. Μια αρτοπώλιδα στις *Σφήκες* κατηγορεί τον Φίλοκλέωνα ότι μεθυσμένος την έδειρε και της σκόρπισε τα ψωμιά:

«Ίθι μοι παράστηθ', αντιβολω προς των θεων.
Οδί γαρ ανήρ εστιν ὅς μ' ἀπώλεσεν
τη δαδί παίων, καζέβαλεν εντευθενί
άρτους δέκ' οβολων καπιθήκην τέτταρας».

Έλα, να ζήσεις, κι έμπα μάρτυράς μου. Νάτος αυτός που με δαυλό χτυπώντας με τσάκισε στο ξύλο και μου σκόρπισε δέκα οβολών ψωμιά και τέσσερα άλλα⁴⁵⁹.

Μια επιγραφή μαρτυρεί ότι την κερδοφόρα αυτή δραστηριότητα διατηρούσε και μια γυναίκα ονόματι Φρυγία που έκανε αφιέρωση στην Αθηνά:

Φρυγία: ἀνέθηκέ μ[ε τ]αθηναιαι
he αρτόπολ[ις]⁴⁶⁰.

Στην αγορά υπήρχαν γυναίκες που πουλούσαν διάφορα άλλα τρόφιμα, όπως εκείνες που καλούνται από τη Λυσιστράτη να αντισταθούν έξω από την Ακρόπολη και έρχονται τελικά σε συμπλοκή με τους Αθηναίους τοξότες:

«Ω ζύμμαχοι γυναικες, εκθειτ' ένδοθεν,
ω σπερμαγοραιολεκιθολαχανοπώλιδες
Ω σκορδοπανδοκευτριαρτοπώλιδες».
Συναγωνίστριες, τρέξτε εδώ από μέσα,
σκορδομαϊντανοφαβοχορταρούδες

Ενδεικτική στην περίπτωση αυτή είναι και η σκηνή στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη, όπου ο Διόνυσος προσπαθώντας να κατευνάσει την διαμάχη μεταξύ του Αισχύλου και του Ευριπίδη τους παρομοιάζει με φουρνάρισσες που ανταλάσσουν βρισιές, στ.857-858:

Λοιδορεισθαι δ' ου πρέπει
άνδρας ποιητάς ὡσπερ αρτοπώλιδας.

«Είστε ποιητές δεν πάει να βρίζετε έτσι όπως κάνουν οι πωλήτριες άρτου».

⁴⁵⁸ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* στ. 384-388. Το χωρίο αυτό φαίνεται να αντανakλά τη νοοτροπία της αθηναϊκής κοινωνίας ότι τέτοιου είδους δραστηριότητες θεωρούνταν αναξιοπρεπείς για μια ελεύθερη γυναίκα, βλ. Mosse (1996), σ. 83.

⁴⁵⁹ Αριστοφάνης, *Σφήκες* στ. 1388-1391.

⁴⁶⁰ IG I² 444. Η επιγραφή χρονολογείται τον 6^ο/5^ο αι. π.Χ.

φουρναροταβερνιάρισσες⁴⁶¹.

Οι δυο πολυσύνθετες λέξεις που δηλώνουν γυναίκες οι οποίες εμπορεύονταν διάφορα προϊόντα, πιθανόν να παραπέμπει στη συνήθεια της ταυτόχρονης πώλησης ποικίλων προϊόντων από μια γυναίκα⁴⁶². Το γεγονός μάλιστα ότι καλούνται από την ελεύθερη Αθηναία Λυσιστράτη προκειμένου να επιτύχουν τη συμφιλίωση των πόλεων, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ενδεικτικό και για την ελευθεριότητα που θα χαρακτηρίζει και τις υπόλοιπες γυναίκες. Στη συνέχεια η Λυσιστράτη και η Στρατυλλίς αποδοκιμάζουν και χαρακτηρίζουν αστεία τη συνήθεια κάποιων ανδρών, πιθανώς οπλιτών, να μπαίνουν στην αγορά οπλισμένοι και να αγοράζουν τρόφιμα από γυναίκες πωλήτριες:

«Λυσ: και μην το γε πράγμα γέλοιον,

όταν ασπιδ' έχων και Γοργόνα τις κατ' ωνηται κορακίνους.

Στρ: ην Δί' εγώ γουν άνδρα κομήτην φυλαρχούντ' ειδον εφ' ίππου
εσ τον χαλκουν εμβαλλόμενον πιλος λέκιθον παρά γραός·
έτερος δ' αυ θραξ πέλτην σείων κακόντων, ώσπερ ο Τηρεύς,
εδεδίσκετο την ισχαδόπωλιν και τας δρυπεπεις κατέπινε».

Λυσ: Μα είναι πράγμα για γέλια, στα αλήθεια, με
Γοργόνα κι ασπίδα κανείς να γυρνά, για να πάει
να αγοράσει μαρίδες.

Στρ. Κάποιον είδα κι εγώ μακρομάλλη αρχηγό του
ιππικού, στο άλογό του καβάλα, λίγη φάβα, που
του είχε πουλήσει μια γριά, να τη ρίχνει στο
χάλκινο κράνος· κι ένας άλλος, Θρακιώτης, με
ακόντιο σειστό και με πέλτη, σα να 'ναι ο
Τηρέας, φοβέριζε μια πουλήτρα σύκων ξερών
και κατάπινε αράδα τα σύκα⁴⁶³.

Άλλα επίσης τρόφιμα που πουλούσαν οι γυναίκες της αγοράς ήταν μέλι, αλάτι και σουσάμι, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές:

Φιλουμένη μελ[ιτόπωλις εν - - - - οικ]⁴⁶⁴

Αποφυγουσα ο[ν - - - - -]

75 Φιάλη σταθμόν : [H]⁴⁶⁵

Η Φιλουμένη είναι μια απελεύθερη που πουλά μέλι και καταγράφεται στην επιγραφή ως προσφέρουσα ενός χρηματικού ποσού στην θεά Αθηνά.

Μέλιττα / αλοπωλις⁴⁶⁶

Η Μέλιττα πουλά αλάτι αλλά δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για ελεύθερη Αθηναία.

⁴⁶¹ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* στ. 456-458.

⁴⁶² Βλ. Knorringa, σ. 49, σημ. 8.

⁴⁶³ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* στ. 559-563.

⁴⁶⁴ Το σημείο όπου αναγράφεται ο τόπος κατοικίας της Φιλουμένης έχει φθαρεί.

⁴⁶⁵ IG II² 1570. Η επιγραφή, που αποτελεί κατάλογο απελεύθερων, χρονολογείται το 330 π.Χ.

⁴⁶⁶ IG II² 12073. Η επιγραφή χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

40 **Ονησίμη** σησα[μ]όπωλ,
 Αλωπ οικου απ[οφυγο]
 Φίλωνα Φιλ[.....Αλ]-
 ωπε οικο, φι[α σταθμ : Η]⁴⁶⁷

Μίδαε εμ Μελίτη οικων,
 σησαμοπόλης, αποφυγών
 [Ιπ]παρχ[ίδ]η[ν Κα]λλίπου Κεφαλη,
 25 φιάλην σταθμόν : Η
Σ[ω]τη[ρις] εμ Μελίτη οικουσα,
 σ[η]σα[μόπωλι]ς, αποφυγουσα
 Ιπαρχίδην [Καλλίπ]που
 Κεφαλήθεν,
 30 φ[ι]άλ[η]ν σταθμ[όν : Η]⁴⁶⁸

Η Ονησίμη και η Σωτηρίς είναι απελεύθερες και πουλούν σουσάμι. Μάλιστα η δεύτερη έχει τον ίδιο κύριο (Ιπαρχίδης) με τον Μίδα, ο οποίος ασκεί την ίδια δραστηριότητα με τη Σωτηρίδα και κατοικεί στον ίδιο δήμο, ώστε πιθανόν να πρόκειται είτε για τον αδελφό της Σωτηρίδας είτε για ζευγάρι απελεύθερων⁴⁶⁹.

Εκτός από είδη τροφίμων οι γυναίκες της αθηναϊκής αγοράς προμήθευαν το αγοραστικό κοινό με διάφορα άλλα προϊόντα, όπως μύρα, λιβάνι, κορδέλες και ενδύματα. Οι επόμενες επιγραφές μαρτυρούν τα ονόματα δυο γυναικών που πουλούσαν μύρα και λιβάνι αντίστοιχα:

Στήλη 1

33 **Αβροσύνη** εμ Πειραιε οικ[ου]
 σαν μυρόπωλιν φιάλην [σταθμ : Η]⁴⁷⁰

15 **Μέλιττα** εμ
 Μελίτει οικο
 λιβανιτό(πωλις) απέ
 Φιλογείτονα
 Σιμωνίδου

20 Αφιδναιον⁴⁷¹

Ο Δημοσθένης αναφέρει στο λόγο του *Προς Ευβουλίδην*, ότι η μητέρα του λόγω οικονομικής δυσχέρειας πήγαινε στην αγορά, όπου πουλούσε κορδέλες:

«*Ἡμεῖς δ' ὁμολογοῦμεν καὶ ταινίας πωλεῖν καὶ ζην οὐχ ὄντινα τρόπον βουλόμεθα.*»

⁴⁶⁷ IG II² 1554. Η επιγραφή χρονολογείται το 330 π.Χ. και αποτελεί κατάλογο προσφοράς απελεύθερων.

⁴⁶⁸ IG II² 1561. Η επιγραφή χρονολογείται το 330 π.Χ. και αποτελεί επίσης κατάλογο απελεύθερων.

⁴⁶⁹ Την ίδια υπόθεση διατυπώνει και ο Schaps, σ. 61.

⁴⁷⁰ Η επιγραφή χρονολογείται το 330-322 π.Χ., βλ. Lewis, (1968), σ. 370, στ. 33-34.

⁴⁷¹ IG II² 1576. Η επιγραφή χρονολογείται το 330 π.Χ. και πρόκειται για κατάλογο απελεύθερων.

Εμείς ομολογούμε ότι και ταινίες πουλάμε και δεν ζούμε κατά τον τρόπο που επιθυμούμε⁴⁷².

Μια άλλη γυναίκα, η Ελεφαντίς, πουλούσε ενδύματα, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για την κοινωνική της θέση:

Ελεφαντίς : ιματιοπωλίσ⁴⁷³.

Η Ελεφαντίς αποτελεί τη μόνη ονομαστική αναφορά γυναίκας που πουλά έτοιμα ενδύματα, χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν κατασκευάζονταν από την ίδια⁴⁷⁴. Πιθανόν να πρόκειται για δούλη που ανήκε στο προσωπικό των εργαστηρίων υφαντικής και αναλάμβανε την πώληση στην αγορά των προϊόντων⁴⁷⁵.

Εκτός από πρόχειρα παραπετάσματα υπήρχαν και γυναίκες στην αγορά που διατηρούσαν δικά τους καταστήματα, όπως οι ταβερνιάρισσες, οι λεγόμενες *καπηλίδες*. Ο Ερμής στον *Πλούτο* του Αριστοφάνη αναπολεί τις μέρες όπου οι ταβερνιάρισσες του πρόσφεραν ως θυσία διάφορες λιχουδιές:

*«Πρότερον γαρ ειχον μεν παρά ταις καπηλίσι
πάντ' αγαθ' έωθεν ευθύς, οινουτταν, μέλι,
εσχάδας, όσ' εικός εστιν Ερμήν εσθίειν·
νυνί δε πεινων αναβάδην αναπαύομαι».*

Από τις ταβερνιάρισσες ως τώρα είχα, μόλις ξημέρωνε, όσα πρέπει να τρώει ο Ερμής· τις λιχουδιές του κόσμου· μέλι και μουστοκούλουρα και σύκα και τώρα πεινάω και μένω ξαπλωμένος με τα πόδια ψηλά⁴⁷⁶.

Διέθεταν λοιπόν ποικίλα εδέσματα που πρόσφεραν στους πελάτες τους. Πιθανόν μάλιστα ορισμένες που πουλούσαν κρασί να εξαπατούσαν τους πελάτες, όπως φαίνεται από την αρά, στις *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη, με την οποία ξεκινά η γυναίκα κήρυκας στη συγκέντρωση κατά τη γιορτή των Θεσμοφορίων. Η γυναίκα καταριέται όλους εκείνους που υπονομεύουν και εξαπατούν τους συνανθρώπους τους, μεταξύ των οποίων και τις ταβερνιάρισσες:

*«Κεί τις κάπηλος ή καπηλίσ⁴⁷⁷ του χοός
ή των κοτύλων το νόμισμα διαλυμαίνεται,
κακώς απολέσθαι τουτον αυτόν κωκίαν
αρασθε».*

⁴⁷² Δημοσθένης, *Προς Ευβουλίδην* 31.

⁴⁷³ *IG II²* 11254. Η επιγραφή χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ.

⁴⁷⁴ Την περίπτωση της μητέρας του Δημοσθένη και της Ελεφαντίδος αναφέρει και ο Mitchell (1963), σ. 135.

⁴⁷⁵ Βλ. σ. 53 της εργασίας.

⁴⁷⁶ Αριστοφάνης, *Πλούτος* 1120-1123.

⁴⁷⁷ Στον Αριστοφάνη η λέξη *καπηλίσ* συνήθως σημαίνει τη γυναίκα που πουλά κρασί, βλ. Knorringa, σ. 46.

Αν κανείς ταβερνιάρης ή ταβερνιάρισσα πουλάει με ξίκικα κανάτια και κοτύλες, ευχηθείτε να πάει χαμένος με όλο το σπιτικό του⁴⁷⁸.

Υπήρχαν τέλος γυναίκες που διατηρούσαν χάνια, όπου πρόσφεραν πλήρη γεύματα και φιλοξενία στους οδοιπόρους, οι λεγόμενες *πανδοκείτριες*. Δυο τέτοιες γυναίκες που διατηρούσαν πανδοχείο εμφανίζονται στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη, να επιτίθονται φραστικά στον μεταμφιεσμένο σε Ηρακλή Διόνυσο, καθώς κάποτε ο πραγματικός Ηρακλής είχε εκμεταλλευτεί το γεύμα που του πρόσφεραν οι ξενοδόχες χωρίς να καταβάλλει το αντίτιμο:

«Παν.Α': Πλανθάνη, Πλανθάνη, δευρ' έλθ. Ο πάνυ ουτοσί, ός εις το πανδοκειον εισελθων ποτε εκκαίδεκ' άρτους κατέφαγ' ημων.

Παν.Β': νη δία, εκεινος αυτός δήτα.

Ξα: κακόν ήκει τινι.

Παν.Α': και κρέα γε προς τουτοισιν ανάβραστ' είκοσιν αν' ημιωβολιαια.

Ξα: δώσει τις δίκην.

Παν.Α': και τα σκόρδα τα πολλά.

Δι: Αηρεις, ω γύναι, κουκ οισθ' ότι λέγεις.

Παν.Α': ου μέν με προσεδόκας, οτιή κοθόρνους ειχες, αν γνωναι σ' έτι; Τι δαί; Το πολύ τάριχος ουκ είρηκά πω. μα Δί' ουδέ τον τυρόν γε τον χλωρόν, τάλαν, ον ουτος αυτοις τοις ταλάροις κατήσθιεν. κάπειτ' επειδή ταργύριαν επραττόμην, έβλεψεν εις με δριμύ καμυκατό γε».

Παν.Α': Πλανθάνη, τρέξε. Να ο αχρείος που μπήκε κάποτε μέσα στο

⁴⁷⁸ Αριστοφάνης, *Θεμοφοριάζουσαι* στ. 346-350. Εκτός από τα λογοτεχνικά κείμενα και οι επιγραφές και συγκεκριμένα το είδος των καταδέσμων, περιέχουν κατάρες προς ορισμένα πρόσωπα, όπου αναθεματίζονται μέλη του σώματός τους και η εργασία τους. Οι εργαζόμενες γυναίκες που αναθεματίζονται είναι καπηλίδες, SIA I² 68:

Παρθένιον την κάπηλιν χειρας πόδας (πλευρά α, στ. 5)

Ανύ[τ]αν την[κά]πη[λι]ν χ[ε]ιρας και [πό]δα[ς] και το εργασ]τήρι[ον] και τα εν τω ε[ρ]γαστηρίω άπαν[τ]α (πλευρά β, στ. 6).

Στην περίπτωση της Ανύτας παρατηρούμε να αναθεματίζονται εκτός από μέλη του σώματος της το εργαστήριο της και όλα τα είδη που περιείχε. Στις επιγραφές φαίνεται ότι το μαγαζί της καπηλίδας ονομάζεται εργαστήριο.

SIA I² 87:

Καταδω Καλλίαν τον κάπηλον τον εγ γειτόνων και την γυναικα αυτου Θραιτταν (πλευρά α, στ. 1-2)

Καταδω Μανίαν την κάπηλιν την επί κρήν(η) και το καπηλειον το Αρίστανδρος Ελευσινίου και εργασίαν αυτοις και νο(υ)ν (πλευρά α, στ. 8).

Πρόκειται εδώ για δυο ζευγάρια, ο Καλλίας με τη Θραιττα και ο Αρίστανδρος με τη Μανία, οι οποίοι διατηρούν καπηλειό. Για το δεύτερο μάλιστα ζευγάρι διευκρινίζεται ότι το κατάστημά τους βρίσκεται κοντά σε μια πηγή (*κρήνη*).

χάνι και δεκαέξι μας έφαγε ψωμιά.

Παν.Β΄: Ναι, εκείνος είναι.

Ξα: κάποιος θα μπλέξει.

Παν.Α΄: Μα και κρέας βρασμένο, είκοσι μερίδες του μισού οβολού.

Ξα: Κάποιος θα παιδευτεί.

Παν.Α΄: Και πλήθος σκόρδα.

Διο: Κυρά, παραμιλάς, τι λές δεν ξέρεις.

Παν.Α΄: Θαρρούσες, βρε, πως δεν θα σε γνωρίσω, γιατί φοράς κοθόρνους; Μα και το άλλο; Δεν είπα ακόμα τα παστά, έναν κόσμο. Ούτε το χλωροτύρι, συμφορά μου, που με τα τυροβόλια το χαψε όλο. Κι ύστερα, τα λεφτά σαν ζήτησα, άγρια με κοίταξε και μούγκριζε...⁴⁷⁹

Το χωρίο είναι ενδεικτικό για την ποικιλία των εδεσμάτων που φαίνεται ότι πρόσφεραν οι ξενοδόχες στους φιλοξενούμενους.

Παρατηρούμε ότι σε κάθε αναφορά για πωλητές της αγοράς, κυρίως στα έργα του Αριστοφάνη, εμφανίζονται πάντα, μαζί με άνδρες, και γυναίκες πωλήτριες. Φαίνεται λοιπόν ότι ένα μεγάλο μέρος της πώλησης προϊόντων στις αθηναϊκές αγορές είχαν αναλάβει οι γυναίκες⁴⁸⁰, οι οποίες δεν περιορίζονταν αποκλειστικά σε είδη γυναικείας φύσεως (κορδέλες) αλλά προμήθευαν τους Αθηναίους με αναγκαία τρόφιμα (χόρτα, ψωμί, φάβα, σκόρδα, μαϊντανός, σύκα, μέλι, αλάτι, σουσάμι, κρασί, κρέας, παστά, τυρί), είδη πρώτης ανάγκης (ενδύματα) και οικιακής χρήσης (μύρα, λιβάνι). Θα συμπεραίναμε επομένως ότι η φράση *γυναικείας αγοράς* του Θεόφραστου αφορά πιθανότατα τις αθηναϊκές αγορές, όπου κύριες πωλήτριες ήταν γυναίκες, οι οποίες πουλούσαν μια πληθώρα προϊόντων⁴⁸¹.

Οι γυναίκες που πουλούσαν τα εμπορεύματά τους στην αθηναϊκή αγορά ήταν ελεύθερες Αθηναίες, κυρίως των κατώτερων στρωμάτων⁴⁸², αλλά και απελεύθερες. Μάλιστα υπήρχε νόμος θεσμοθετημένος από τον Σόλωνα, σύμφωνα με τον οποίο δεν επιτρέπεται σε ξένο να εργάζεται

⁴⁷⁹ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* στ. 549-562.

⁴⁸⁰ O P. Herfst, *Le travail de la femme dans la Crece ancienne*, Ουτρέχτη 1922, Νέα Υόρκη 1979 (βιβλιογραφία στην οποία η πρόσβασή μου ήταν αδύνατη), βλέπει στο φαινόμενο του σχεδόν γυναικείου μονοπωλίου την ανάγκη των γυναικών της Αθήνας για χειραφέτηση, βλ. Schild, σ. 505, σημ. 120. Αποτελεί άποψη όμως που θα έμοιαζε ως προσπάθεια ερμηνείας στηριγμένης σε σύγχρονα δεδομένα και κριτήρια και όχι στις ιδιομορφίες της αρχαίας οικονομίας και κοινωνίας.

⁴⁸¹ O Wycherley σ. 7 αντιθέτως ερμηνεύει τη φράση ως τόπος όπου πουλούνταν γυναικεία προϊόντα, τα περισσότερα από τα οποία κατασκευάζονταν από γυναίκες. O Michell (1963), σ. 135, ερμηνεύει τη φράση αυτή ως γυναίκες πωλήτριες που συγκεντρώνονταν και πουλούσαν γυναικεία προϊόντα αλλά στη συνέχεια παραδέχεται ότι από τις πηγές φαίνεται ότι εμπορευόνταν όλα τα είδη. Υπήρχαν ωστόσο είδη εμπορίου που δεν μαρτυρείται ότι τα προμήθευαν γυναίκες, όπως οικιακοί εξοπλισμοί, βιβλία, ζώα, τα οποία πιθανόν είχαν αναλάβει οι άνδρες. Δεν μπορεί λοιπόν να θεωρηθεί βέβαιο ότι οι γυναίκες είχαν αναλάβει αποκλειστικά το μονοπώλιο στην αγορά, βλ. Schaps, σ. 61.

⁴⁸² Βλ. Flaceliere (1974), σ. 88, όπου αναφέρει ότι οι γυναίκες των χαμηλών οικονομικά στρωμάτων είχαν την ευχέρεια αλλά και την ανάγκη να εισχωρούν στο δημοσιονομικό χώρο, ως μεταπράτισσες στην αγορά προκειμένου να συντηρήσουν την οικογένειά τους. Τη στρατολόγηση των καπλών από τα φτωχότερα στρώματα, με βάση τις κωμωδίες του Αριστοφάνη, αναφέρει και η Mosse (1996), σ. 83.

στην αγορά, παρά μόνο κάτω από ορισμένους όρους. Το νόμο αυτό πληροφορούμαστε από τον Δημοσθένη στο λόγο του *Προς Ευβουλίδη*, που τον παραθέτει για να αποδείξει ότι είναι γνήσιος πολίτης, αφού και η μητέρα του είναι πωλήτρια στην αγορά:

«Και ει σοι εστιν τουτο σημειον, ω Ευβουλίδη, του μη Αθηναίους είναι ημας, εγώ σοι τούτου όλως τουναντίον επιδείξω, ότι ουκ έξεστιν ζένω εν τη αγορα εργαζεσθαι. Και μοι λαβών ανάγνωθι πρωτον τον Σόλωνος νόμον».

Και αν τούτο, Ευβουλίδη, χρησιμεύει σε σένα ως απόδειξη, ότι δεν είμαστε πολίτες, εγώ θα σου αποδείξω ακριβώς το αντίθετο, ότι δηλαδή δεν επιτρέπεται σε ξένο να εργάζεται στην αγορά. Παρακαλώ, γραμματικέ, λάβε πρώτα το νόμο του Σόλωνα και διάβασέ τον⁴⁸³.

Ο νόμος αυτός είχε και μια ειδική διάταξη για όσους ήταν ξένοι, όπου σε αυτή την περίπτωση τα ονόματά τους καταγράφονταν σε καταλόγους της αγοράς και δήλωναν την καταβολή του φόρου τους ως ξένοι:

«Αλλ' ει μεν ζένη ην, τα τέλη τα εν τη αγορα ει ζενικά ετέλει, και ποδαπή ην επιδεικνύντας».

Αν ήταν ξένη δεν είχαν να κάνουν τίποτα άλλο παρά να συμβουλευθούν τους καταλόγους των φόρων της αγοράς και να δουν αν αυτή είχε πληρώσει το φόρο των ξένων και από ποιο μέρος καταγόταν⁴⁸⁴.

Τόσο λοιπόν ελεύθερες Αθηναίες όσο και ξένες, μέτοικοι ή απελεύθεροι φαίνεται ότι μπορούσαν να εργάζονται στις αγορές, αφού πρώτα ακολουθούσαν τις διατάξεις του νόμου. Πράγματι στις γραμματειακές πηγές μπορούμε να διακρίνουμε ελεύθερες που απασχολούνταν στην αγορά, ενώ μέσα από τις επιγραφές καταγράφονται και απελεύθερες. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που δεν μπορεί να διευκρινισθεί η κοινωνική τους θέση.

Τις γυναίκες μικροεμπόρισσες της αγοράς υποψιάζονταν για ιδιαίτερα κακή διαγωγή. Η εργασία γενικά του *καπήλου* και του *ξενοδόχου* είχε για τους συγχρόνους τους περιφρονητική σημασία⁴⁸⁵. Τους κατηγο-

⁴⁸³ Δημοσθένης, *Προς Ευβουλίδην* 31.

⁴⁸⁴ Δημοσθένης, *Προς Ευβουλίδην* 34.

⁴⁸⁵ Πράγματι ο Πλάτωνας στους *Νόμους* του τονίζει την αισχροτήτα που διακρίνει όσους ασκούν το επάγγελμα του καπήλου, του εμπόρου και του ξενοδόχου, αποδίδοντάς την στην απληστία που τους χαρακτηρίζει, 918d4-10:

Τα δε των ανθρώπων πλήθη παν τουναντίον έχει τούτοις, δεόμενά τε αμέτρως δειται και εξόν κερδαίνειν τα μέτρια, απλήστως αιρείται κερδαίνειν, διό και πάντα τα περί την καπηλείαν και εμπορίαν και πανδοκείαν γένη διαβέβληται τε και εν αισχροις γέγονεν ονειδέσιν.

«Τα μεγάλα πλήθη όμως έχουν απόλυτα αντίθετες διαθέσεις από το είδος αυτών των ανθρώπων. Δηλαδή οι ανάγκες τους είναι υπερβολικές και ενώ μπορούν να αρκεσθούν

ρούν ότι κλέβουν στα νομίσματα και στα ζύγια ή στην ποιότητα των εμπορευμάτων⁴⁸⁶. Ο Αριστοφάνης περιπαίζει τη μητέρα του Ευριπίδη που πουλούσε χόρτα στην αγορά⁴⁸⁷. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις των καπηλίδων, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο κατάρας από συγκεκριμένα πρόσωπα, όπως μαρτυρούν τόσο τα λογοτεχνικά κείμενα όσο και οι επιγραφές⁴⁸⁸. Το γεγονός επίσης ότι εμφανίζονται στις πηγές να μιλούν με θρασύτητα και προσβλητικά⁴⁸⁹ συνηγορεί και δικαιολογεί την επικρατούσα, καθώς φαίνεται, άποψη που διατηρούσαν για εκείνες οι σύγχρονοί τους⁴⁹⁰.

Εργάτριες

Στη δημοσιονομική αρένα της αθηναϊκής κοινωνίας και πιθανόν μέσα στον ίδιο χώρο της αγοράς, η γυναίκα απασχολούνταν ως εργάτρια σε διάφορους τομείς. Οι επιγραφές και τα αγγεία αποτελούν τις μοναδικές και γι' αυτό πολύτιμες μαρτυρίες τέτοιου είδους επαγγελμάτων. Φέρουν στο φως δραστηριότητες γυναικών που δεν μαρτυρούνται στις λογοτεχνικές πηγές, ενώ η ιστορικότητά τους θα μπορούσε να κριθεί αδιαμφισβήτητη.

Σε ένα αρκετά αποσπασματικό κατάλογο απελεύθερων μαρτυρείται μια γυναίκα, της οποίας το όνομα δεν διασώθηκε και φαίνεται ότι εργαζόταν ως σκυτοτόμος:

Στ. 5 [- - - - -εμ Πειρ]αι? οικουσα σκυτ
[απέφυγε - - - - -ί]ππου Μυρριν.⁴⁹¹

Η λέξη *σκυτ-* είναι ελλειπτική και θα μπορούσε να συμπληρωθεί ως *σκυτεύτρια* ή *σκυτοτόμος* και σημαίνει αυτός που εργάζεται στα δέρματα, ο υποδηματοποιός⁴⁹².

Σε μια άλλη επιγραφή αναφέρεται μια γυναίκα που ονομάζεται Θραίττα και εργάζεται ως *μύρεψος*:

Θραίττα / μύρεψος⁴⁹³

σε ένα λογικό κέρδος, προτιμούν να κυνηγούν το υπέρμετρο κέρδος. Γι' αυτό όλες οι τάξεις που ασχολούνται με το λιανικό και χονδρικό εμπόριο και τα ξενοδοχεία έχουν συκοφαντηθεί και έχουν κατακριθεί σαν αισχροί και ττροπιασμένοι».

⁴⁸⁶ Βλ. Flaceliere (1974), σ. 170.

⁴⁸⁷ Βλ. σ. 123 της εργασίας, Flaceliere (1974), σ. 170, Glotz, σσ. 174, 185 και Mosse (1996), σ. 83.

⁴⁸⁸ Βλ. σ. 127 και σημ. 478 της εργασίας.

⁴⁸⁹ Βλ. σημ. 457 της εργασίας.

⁴⁹⁰ Την κακή φήμη των καπηλίδων αναφέρουν ο Glotz, σ. 296 και η Schild, σ. 304, που περιορίζεται μόνο στις ταβερνιάρισσες και τις ξενοδόχες. Παρόμοια ο Schaps σ. 62, αναφέρει τα αρνητικά σχόλια που δέχονταν οι γυναίκες αυτές χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα από τους *Βατράχους* και τον *Πλούτο* του Αριστοφάνη (σημ. 457 της εργασίας).

⁴⁹¹ IG II² 1578. Η επιγραφή χρονολογείται το 330 π.Χ.

⁴⁹² Η λέξη προέρχεται από το *σκύτος*, *-έος* και *-ούς* που σημαίνει δέρμα, λωρίδα, βλ. Hofmann, s.v. *σκύτος* και Chantraine, s.v. *σκύτος*.

⁴⁹³ IG II² 11688. Η επιγραφή χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.

Η λέξη *μύρεψος* σημαίνει αυτόν που βράζει και παρασκευάζει αρώματα⁴⁹⁴.

Σε κατάλογο προσφοράς απελεύθερων έχει διασωθεί μια δραστηριότητα, αρκετά προβληματική στην ερμηνεία της, που χαρακτηρίζει μια γυναίκα της οποίας το όνομα σώζεται αποσπασματικά:

Πλευρά Β, στήλη 1

στ. 91 [- - -] *ώνην πσηκιστρί ε[ν- - -]*
 [- - οικ φι]ά: *H*⁴⁹⁵

Η λέξη *πσηκιστρί* προέρχεται πιθανώς από τη λέξη *ψήκτρα*, που σημαίνει βούρτσα, εργαλείο με το οποίο ξύνουν τα σώματά τους οι λουόμενοι⁴⁹⁶. Οι Lefkowitz και Fant ερμηνεύουν τη λέξη *πσηκιστρί* ως η γυναίκα που φροντίζει τα άλογα⁴⁹⁷, μια ερμηνεία που δεν κρίνεται αποδεκτή, καθώς δεν τεκμηριώνεται.

Η παρακάτω επιγραφή είναι κατάδεσμος, όπου κάποιος καταριέται τον Διόνυσο και τη γυναίκα του Αρτεμείς, η οποία είναι *χρυσώτρια*:

*Καταδώ [Δι]ονύσιον
 τον κρανοποιόν και την
 γυναικα αυτου Αρτεμειν
 την χρυσωτρίαν και την [ο]ι-
 κ]ίαν αυτων και την [ε]ργα-
 σίαν και τα [έργ]α και τον
 βί[ο]ν αυτω[ν και] Κάλλιπ
 [πον.....]*⁴⁹⁸

Η Αρτεμείς εργάζεται ως επιχρυσώτρια και δουλεύει στο εργαστήριο του άνδρα της, ο οποίος κατασκευάζει κράνη και πιθανώς εκείνη αναλαμβάνει να τα διακοσμήσει⁴⁹⁹. Η επιγραφή δεν παρέχει στοιχεία για την κοινωνική τάξη του συγκεκριμένου ζευγαριού.

Η λεπτομέρεια μιας ερυθρόμορφης υδρίας μας πληροφορεί για ένα επάγγελμα γυναικός που δεν μαρτυρείται σε καμιά άλλη πηγή. Σε αγγειογραφία υδρίας (εικ. 37) απεικονίζεται μια σκηνή στο εσωτερικό ενός εργαστηρίου καραμεικής, όπου μια γυναίκα δίπλα σε άλλους τρεις άνδρες ζωγραφίζει έναν ελικωτό κρατήρα. Η εξωτερική της εμφάνιση δείχνει ότι δεν ανήκει στην τάξη των δούλων αλλά ότι πρόκειται για ελεύθερη εργαζόμενη. Φορά χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, ενδυμασία των α-

⁴⁹⁴ Βλ. Chantraine, s.v. *μύρον*, όπου η λέξη τονίζεται στη λήγουσα, *μυρεψός*. Η λέξη προέρχεται από το *μύρον* που σημαίνει αρωματικό έλαιο, άρωμα, αλοιφή.

⁴⁹⁵ Βλ. Lewis (1959), σ. 222. Η επιγραφή χρονολογείται το 330-320 π.Χ. Αν ο Lewis έχει αποδώσει σωστά την επιγραφή τότε το κείμενο αποτελεί μοναδικό παράδειγμα (για τα αττικά κείμενα) γραφής του *πσ* αντί του *ψ*, βλ. Threatte, σ. 555.

⁴⁹⁶ Βλ. Hofmann, s.v. *ψω* και Ησύχιος IV, s.v. *ψήκτρα*: *ζύστρα, σπάθη*.

⁴⁹⁷ Βλ. Lefkowitz και Fant, σ. 221.

⁴⁹⁸ SIA I² 69. Η επιγραφή δεν χρονολογείται αλλά πιθανότατα ανήκει στην κλασική περίοδο καθώς αναφέρεται από τη δευτερογενή βιβλιογραφία της περιόδου.

⁴⁹⁹ Βλ. Schaps, σ. 61.

στών, και τα μαλλιά της είναι μαζεμένα σε κότσο⁵⁰⁰. Η Schild θεωρεί ότι η αγγειογράφος αυτή και η επιχρυσώτρια, στην προηγούμενη επιγραφή,

Εικόνα 37. Υδρία. Σκη-
νή εργαστηρίου κερα-
μεικής. Δεξιά διακρίνε-
ται γυναίκα που ζωγρα-
φίζει έναν κρατήρα. 460
π.Χ. Μιλάνο, Collezione
“H.A.”

δεν εργάζονταν σε ανεξάρτητα από τον οίκο εργαστήρια αλλά ως εργά-
τριες σε οικογενειακές βιοτεχνίες⁵⁰¹. Μια ερμηνεία, που βρίσκει αντίκρυ-
σμα στην περίπτωση της Αρτεμειδος, αφού εργάζεται μαζί με το σύζυγό
της αλλά δεν τεκμηριώνεται πλήρως για την αγγειογράφο, καθώς δεν
μπορούμε να γνωρίζουμε την ταυτότητα των ανδρών που εργάζονται
μαζί της.

Δυο επιτύμβιες επιγραφές και μια επιγραφή προσφοράς στην Αθη-
νά Εργάνη μαρτυρούν τρεις ακόμη περιπτώσεις γυναικών, οι οποίες α-
σκούν το επάγγελμα της εργάτιδας χωρίς όμως να διευκρινίζεται ακριβώς
το είδος εργασίας τους:

*Εργ[ά]τις οσα γυνή φειδωλός τε ενθάδε κειμαι
Νικαρέτη⁵⁰².*

*Σης αρετης μνημεια, / θεοφίλη, ούποτε λήσει, /
σώφρων και χρηστή και / εργάτις πασαν έχουσα /
αρετήν⁵⁰³.*

*Χερσί τε και τέχναις έργων
τόλμαις τε δικαίαις
θρεψαμένη τέκνων γενεάν
ανέθηκε Μέλινα*

⁵⁰⁰ Το αγγείο χρονολογείται το 460 π.Χ. Για τη λεπτομέρεια του αγγείου με τη γυναίκα αγγειογράφο κάνουν λόγο οι Michell (1963), σ. 137, Lacey, σ. 171, ο οποίος δεν αποδέχεται πλήρως ότι πρόκειται για ελεύθερη αστή, όπως επίσης και η Pomeroy (1990), σ. 73. Ο Ehrenberg, σ. 128 αναφέρει ότι υπήρχαν εργαστήρια όπου εργάζονταν άνδρες αλλά και γυναίκες, ως αγγειοπλάστες και αγγειογράφοι, χωρίς να παραθέτει συγκεκριμένη μαρτυρία, πιθανώς έχοντας υπόψη του αυτήν την αγγειογραφία.

⁵⁰¹ Βλ. Schild, σ. 305.

⁵⁰² IG II² 12254. Η επιγραφή χρονολογείται πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

⁵⁰³ IG II² 11659. Η επιγραφή χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ. και είναι χαραγμένη πάνω σε ανάγλυφο που αναπαριστά μια γυναίκα να κάθεται και μια άλλη μορφή δίπλα της που προτείνει το χέρι. Μτφ: μνημείο της δικής σου αρετής, Θεοφίλη, που ποτέ δεν θα ξεχαστεί, συνετή και ενάρετη και εργάτιδα με όλες τις αρετές.

σοι τήνδε μνήμην, θεά Εργάνη,
ων επόνησεν
μοιραν απαρξάμενη κτεάνων,
τιμωσα χάριν σην⁵⁰⁴.

Οι γυναίκες αυτές φαίνεται ότι ασκούσαν κάποια χειρωνακτική εργασία, αν και η Μέλινα δεν χαρακτηρίζεται εργάτιδα, υποδηλώνεται όμως από το γεγονός ότι χρησιμοποιεί τα χέρια και την τέχνη της για να αναθρέψει τα παιδιά της. Άλλωστε η προσφορά της στην Αθηνά Εργάνη, προστάτιδα της γυναικείας εργασίας, αποτελεί έναν ακόμη λόγο που συνηγορεί υπέρ του ότι πρόκειται για εργαζόμενη γυναίκα. Οι εγκωμιαστικοί, από την άλλη, χαρακτηρισμοί των γυναικών (*φειδωλός, σώφρων, χρηστή, έχουσα πάσαν αρετήν, τόλμαις τε δικαίαις*) φανερώουν ότι οι γυναίκες χειρώνακτες, σε αντίθεση με τις κάθε είδους καπηλίδες, φαίνεται να αναγνωρίζονταν ως άξιες τιμής και να έχαιραν εκτίμησης από το κοινωνικό περιβάλλον.

δ) Γυναίκα και ιερωσύνη

Η θρησκεία και συγκεκριμένα το ιερατικό αξίωμα αποτελούσε έναν από τους λίγους χώρους δραστηριότητας, όπου οι γυναίκες αναλάμβαναν επίσημο και σημαντικό δημόσιο ρόλο⁵⁰⁵. Αν οι γυναίκες αποκλείονταν από κάθε πολιτική δραστηριότητα, εντούτοις ασκούσαν επίσημες θρησκευτικές λειτουργίες, οι οποίες προσέδιδαν σ' αυτές κύρος και εξουσία⁵⁰⁶.

Η ιερωσύνη δεν ήταν μια γενική κατάσταση αλλά υπηρεσία προς έναν ορισμένο θεό. Καμιά δεν ήταν ιέρεια γενικώς αλλά υπηρετούσε μια ορισμένη θεότητα σε ένα μόνο ιερό, όπως η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδας, η ιέρεια της Δήμητρας και Κόρης⁵⁰⁷. Προκειμένου να εξασφαλισθεί η ορθή διεξαγωγή κάθε μεγάλης λατρευτικής εκδήλωσης ή θυσιαστήριας εορτής της συγκεκριμένης θεότητας, ήταν απαραίτητη η παρουσία αυτού του αρμόδιου αξιωματούχου. Εκτός από την επίβλεψη της εορτής, η ιέρεια ήταν υπεύθυνη για τη διοίκηση του ναού, όπου κατοικούσε μερικές

⁵⁰⁴ IG II² 4334. Η επιγραφή χρονολογείται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Μτφ: αναθρέφοντας μια γενιά απογόνους εργαζόμενη με τα χέρια και τις τέχνες της, με τόλμη και δικαιοσύνη, η Μέλινα προσφέρει στη δική σου μνήμη, θεά Εργάνη, αυτά που κόπιασε να αποκτήσει, με οδηγό τη μοίρα, τιμώντας τη χάρη σου.

⁵⁰⁵ Βλ. Blundell, σ. 78.

⁵⁰⁶ Η Mosse (1993), σσ. 170, 172 υποστηρίζει ότι στα πλαίσια της πόλης η θρησκεία λειτουργούσε για τις γυναίκες ως παράγοντας ενσωμάτωσής τους στην κοινότητα, κάτι όμως που, όπως είδαμε, δεν αποτελεί το μόνο παράγοντα, καθώς οι γυναίκες ήταν ήδη δραστηριοποιημένες στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο ως εργάτριες σε ποικίλους τομείς, μεταπράτισσες και εταίρες.

⁵⁰⁷ Ήταν σύνηθες να υπηρετούν ιέρειες για τις θεές και ιερείς για τους θεούς, βλ. Burkert, σ. 218 και Lefkowitz, σ. 216.

μέρες το μήνα⁵⁰⁸. Υπάρχει μια επιγραφική μαρτυρία όπου ο ιερεύς έπρεπε να παρευρίσκεται στο ναό τουλάχιστον 10 μέρες το μήνα. Αν υπήρχε ανάγκη όμως μια θυσία μπορούσε να γίνει και χωρίς ιερέα⁵⁰⁹.

Το ιερατικό αξίωμα ήταν κληρονομικό – αν και υπάρχουν μαρτυρίες επιλογής από όλο το σώμα των γνήσιων Αθηναίων γυναικών – για ορισμένες παλαιές οικογένειες, οι οποίες όφειλαν σε κάποιο βαθμό το κύρος τους σε αυτό το προνόμιο⁵¹⁰. Στην Αθήνα υπήρχαν οι Ετεοβουτάδες, από τους οποίους προερχόταν η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδας⁵¹¹, ενώ από τα γένη των Ευμολπιδών και των Κηρύκων προερχόταν η ιέρεια της Δήμητρας και Κόρης, η οποία τελούσε τα Μυστήρια της Ελευσίνας⁵¹². Το αξίωμα αυτό αποφέρει εισοδήματα είτε με τη μορφή χρηματικού ποσού είτε ως «προμήθειες». Η ιέρεια μαζί με το προς θυσία ζώο λαμβάνει προσφορές τροφίμων, μέρος των οποίων χρησιμοποιεί κατά τη θυσία. Η ίδια παίρνει ένα τιμητικό μερίδιο, *γέρας*, από το κρέας, ενώ σε εκείνη περιέρχονται τελικά οι τροφές που αποτίθενται δίπλα στο βωμό σε μια τράπεζα. Συχνά επίσης παίρνει και το δέρμα⁵¹³. Υπάρχουν επίσης επιγραφικές μαρτυρίες, όπου καθορίζεται συγκεκριμένο χρηματικό ποσό ως αμοιβή για τις υπηρεσίες των ιερειών⁵¹⁴.

Ιέρεια της Αθηνάς Νίκης

Η λατρεία της Αθηνάς Νίκης ήταν εγκατεστημένη στην νοτιο-ανατολική πλευρά των Προπυλαίων, όπου είχε ανεγερθεί, μεταξύ του 490 και 480 π.Χ., ένας μικρός ναός μαζί με ένα βωμό. Αποκαλυπτικό είναι ένα ψήφισμα του 5^{ου} αι. π.Χ. που αφορούσε την εκλογή ιέρειας της

⁵⁰⁸ Παράλληλα με τον ιερέα, για τη συντήρηση του ναού υπήρχε ο *νεωκόρος*. Για την οργάνωση της θυσίας, από την αγορά του ζώου μέχρι την πώληση του δέρματος είχαν ορισθεί *ιεροποιοί* («τελεστές των ιερών»). Πιο σημαντικές ήταν οι επιτροπές της πόλης με αποστολή να επιβλέπουν τα οικονομικά των ιερών, οι *επιμεληταί*, *ιεροταμίαι*, βλ. Burkert, σσ. 215-216, Blundell, σ. 79 και Lefkowitz, σ. 191.

⁵⁰⁹ IG VII 235: *Θεοί*

*Τον ιερέα του Αμφιάραου φοιταν εις το ιερό
ν επειδάν χειμών περέλθει μέχρι αρότου ώρ
ης, μή πλέον διαλείποντα ή τρεις ημέρας, και
στ. 5 μένειν εν τοι ιεροι μή ελάττον ή δέκα ημέρα
ς του μηνός εκ[ά]στο[υ], και επαναγκάζειν τον ν
εωκόρον του τε ιερου επιμελίσθαι κατά τό
ν νόμον και των αφικνε(ο)μένων εις το ιερόν.*

Στους στίχους 5-6 αναφέρεται ότι ο ιερέας οφείλει να μένει εντός του ιερού τουλάχιστον δέκα ημέρες κάθε μήνα.

⁵¹⁰ Βλ. Lefkowitz, σ. 191.

⁵¹¹ Μαζί με την ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος, από το ίδιο γένος προερχόταν και ο ιερέας του Ερεχθέως Ποσειδόνος, οι οποίοι είχαν την ευθύνη της κεντρικής λατρείας της Ακροπόλεως. Ο επώνυμος πρόγονός τους ο Βούτης ήταν αδελφός του πρώτου βασιλιά Ερεχθέως, οπότε το ιερατικό αξίωμά τους βρίσκεται σε ισότιμο σχεδόν επίπεδο με τη βασιλεία, βλ. Burkert, σ. 216.

⁵¹² Βλ. Burkert, σ. 216.

⁵¹³ Βλ. Burkert, σ. 217 και Dillon, σ. 267.

⁵¹⁴ Foley, σ. 131.

Αθηνάς Νίκης και εξουσιοδοτούσε την ανέγερση ενός νέου ναού και βωμού για τη θεότητα:

 [- - - - εγγραμάτε]υσ[εν], Μο[ιραγ]
 [ένες επεστάτε, हिππών]ικος ειπε· [τει]
 5 [ΑθENAΐαι τει Νί]κει ήέρεαν ήε α[ν δι]-
 [α βίο ήερατα]ι έχς ΑθENAΐον ήαπα[σο]-
 [ν καθίστα]σθαι και το ήερόν θυροσα-
 ι, καθότι αν Καλλικράτες χσυγγράφσ-
 ει· απομισθοσαι δε τός πολετάς επί τ-
 10 ες Λεοντίδος πρυτανείας· φέρεν δε τ-
 εν ήέρεαν πεντέκοντα δραχμάς και
 τα σκέλε, και τα δέρματα φέρεν τον δε-
 μόσιον· νεόν δε οικοδομεσαι καθότι
 αν Καλλικράτες χσυγγράφσει και βο-
 15 μόν λίθινον.
 Ηεστιαιος ειπε· τρες άνδρας ήελέσθ-
 αι εγ βολές· τούτος δε μετ[α] Καλλικρά-
 [το]ς χσυγγράφσαντας επ[ιδειχσαι τε]-
 [ι βολ]ει καθότι απομ[ισθο]θεσεται...]

στ.20 ...6...ει το σ - - -⁵¹⁵

Σύμφωνα με το ψήφισμα αυτό θα επιλεγόταν ιέρεια της Αθηνάς Νίκης με κλήρο από όλες τις γνήσιες Αθηναίες (ΑθENAΐον ήαπασόν, στ. 6-7). Αν το συγκεκριμένο ιερατικό αξίωμα υπήρχε και προτύτερα, τότε θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι το ψήφισμα αυτό εγκαθιστά έναν νέο τρόπο επιλογής ιέρειας, τη δια κλήρου εκλογή, η οποία προηγουμένως ήταν πιθανώς κατά κάποιο τρόπο απαγορευμένη⁵¹⁶. Δεδομένου μάλιστα ότι δεν περιέχει λεπτομερείς διατάξεις, απαραίτητες για τη συνέλευση, σχετικά με τη διαδικασία επιλογής της ιέρειας, αυτό υποδηλώνει ότι το ψήφισμα δεν εγκαθιστά ένα νέο ιερατικό αξίωμα αλλά ανασυγκροτεί το ήδη υπάρχον⁵¹⁷.

Η επιγραφή μαρτυρεί ότι το αξίωμα της ιέρειας της Αθηνάς Νίκης είναι ισόβιο και καθορίζει ως απολαβές της τον ειδικό μισθό των 50 δραχμών ετησίως μαζί με μέρη από τα σφάγια και τα δέρματα από τις

⁵¹⁵ IG I² 24. Η επιγραφή χρονολογείται το 448 π.Χ. Μτφ: ..ήταν γραμματέας, ο Μοιραγένης ήταν επιστάτης και ο Ιππόνικος εισηγήθηκε: «εγκαθίσταται και επιβλέπει το ιερό για την Αθηνά Νίκη η δια βίου ιέρεια με κλήρο από όλες τις Αθηναίες, όπως συγγράφει ο Καλλικράτης· ορίζεται μισθός από τη Λεοντίδεια Πρυτανεία· να παίρνει η ιέρεια πενήντα δραχμές και τα πόδια, τα δέρματα να τα παίρνει από το δήμο· να οικοδομηθεί ναός και πέτρινος βωμός όπως συγγράφει ο Καλλικράτης». Ο Ιστιαίος ανακοίνωσε: «να εκλεγούν τρεις άνδρες από τη βουλή· αυτός μαζί με τον Καλλικράτη που συγγράφει να παρουσιασθούν στη βουλή για να αποδοθεί η μίσθωση...».

⁵¹⁶ Την άποψη αυτή διατυπώνει ο Garland (1984), σ. 90.

⁵¹⁷ Βλ. Garland (1984), σ. 91.

δημόσιες θυσίες (στ. 10-13)⁵¹⁸. Η επιγραφή *IG I² 25*⁵¹⁹, η οποία αποτελεί αποσπασματικό ψήφισμα που αναγράφεται στην πίσω πλευρά της προηγούμενης επιγραφής (*IG I² 24*), επαναλαμβάνει ότι ορίζεται για την ιέρεια μισθός 50 δραχμών ετησίως, τα οποία θα λαμβάνει από τους *κωλακρέτας*⁵²⁰. Πιθανώς η επαναδιατύπωση της αμοιβής οφείλεται στο γεγονός είτε ότι δεν είχε ακόμη αποδοθεί είτε ότι είχε πληρωθεί αλλά όχι όπως άρμοζε ή από διαφορετικούς αξιωματούχους⁵²¹.

Ως γνωστή ιέρεια της Αθηνάς Νίκης μαρτυρείται η Μυρρίνη, η οποία αναγράφεται σε ένα επίγραμμα που βρέθηκε κοντά στον Ζωγράφου και χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ.:

*Καλλίμαχος θυγ
ατρός τηλαυγέ
ς μνημα, ή πρωτη
Νίκης αμφεπόλ
στ. 5 ευσε νεών· ευλο
γίαι δ' όνομ' έσχ
ε συνέμπορον, ω
ς από Μυρ
ρινή κλήθη συ
στ.10 νυχίας· ετύμω
ς πρώτε Αθηναί
ας Νίκες έδος α
μφεπόλευσεν ε
κ πάντων κλήρω
στ. 15 ι, Μυρρίνη, ευτυ
χίαι⁵²².*

Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η λέξη *πρώτε* (στ. 11) δηλώνει ότι η Μυρρίνη ήταν η πρώτη ιέρεια της Αθηνάς Νίκης⁵²³, ενώ άλλοι θεω-

⁵¹⁸ Μνεία της επιγραφής και των απολαβών της ιέρειας κάνει η Mosse (1993), σσ. 170-171.

⁵¹⁹ *IG I² 25*: *έδοχσεν τει βόλει και τοι δέ-
μοι· Αιγεις επρυτάνευε, Νεοκ-
λείδες εγραμμάτευε, Αγνόδε-
μος επεστάτε, Καλλίας ειπε· τ-
στ. 5 ει hieréai tes Athénas tes Ní-
kes [[π]] πενήκοντα δραχμάς τά-
ς γεγραμμένας εν τη στήλ[η]
αποδιδόναι τός κωλακρ[έτας]
οι αν κωλακρετωσι το Θ[αργηλ]-
στ.10 [ιω]νος μηνός τη ιερ[έαι της Α]-
[θην]αίας της Νίκη[ς].....]*

⁵²⁰ Η λέξη *κωλακρέτας* σημαίνει αυτόν που έχει την εποπτεία της δημόσιας τράπεζας στο Πρυτανείο και φροντίζει για την πληρωμή των δικαστών. Επίσης σημαίνει αυτόν που συλλέγει τα τεμάχια κατά τις θυσίες, βλ. Hofmann, s.v. *κωλακρέτης*, -ου. Εδώ πιθανότατα έχει τη σημασία των δημοσιονομικών υπαλλήλων της Αθήνας, βλ. Chantraine, s.v. *κωλακρέτας*.

⁵²¹ Βλ. Garland (1984), σ. 91 και Meiggs και Lewis, σ. 204.

⁵²² SEG XII 80.

ρούν, σύμφωνα με το πλαίσιο του κειμένου (στ. 3-5, 12-13), ότι αναφέρεται στην πρώτη ιέρεια που υπηρέτησε στο νέο ιερό της Αθηνάς Νίκης⁵²⁴. Έχει επίσης διατυπωθεί η υπόθεση ότι η Μυρρίνη, μια από τις γυναίκες που εμφανίζονται στη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη –η οποία μαζί με άλλες γυναίκες απέχει ερωτικά προκειμένου οι σύζυγοί τους να υπογράψουν ειρήνη– έχει ως πρότυπο την ιέρεια της Αθηνάς Νίκης. Αν η υπόθεση αυτή είναι ορθή τότε θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε τη χρονολογία θανάτου της ιέρειας γύρω στο 411 π.Χ., το έτος που παρουσιάστηκε το έργο του Αριστοφάνη⁵²⁵.

Ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδας

Η Αθηνά Πολιάδα ήταν η προστάτιδα θεότητα της Αθήνας και η ιέρειά της θεωρείτο πρόσωπο μεγάλης σημασίας και επιρροής⁵²⁶. Είναι πολύ πιθανό η ιέρεια να υπηρετούσε στο ιερό του Ερεχθείου, όπως επίσης και στον Παρθενώνα⁵²⁷. Όπως ο ιερέας του Ερεχθέος Ποσειδώνα, έτσι και η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδας επιλεγόταν από το γένος των Ετεοβουτάδων⁵²⁸. Υπήρχε πιθανότατα η συνήθεια να ορίζουν ως ιέρεια γυναίκα που είχε ήδη νυμφευθεί ή είχε μείνει χήρα⁵²⁹.

Στη γενική δικαιοσύια της περιερχόταν διάφορες εορτές και ειδικές τελετουργίες. Ήταν υπεύθυνη για την εορτή των Αρρηφορίων, που πραγματοποιούνταν σε άγνωστη για εμάς ημερομηνία του Αθηναϊκού εορτολογίου. Τη μέρα εκείνη έδινε στις αρρηφόρους ορισμένα αντικείμενα άγνωστης ταυτότητας σε εκείνες. Τελούσε επίσης στα Καλλυντήρια και Πλυντήρια, εορτές που διεξάγονταν στο τέλος του μήνα Θαργηλιώνα, κατά τη διάρκεια των οποίων εξαγνιζόταν ο ναός της θεάς και το ιερό ξύλινο άγαλμά της πλενόταν στη θάλασσα. Με την αρωγή των ιερέων του Ερεχθέος Ποσειδώνα και του Ήλιου, τελούσε την εορτή των Σκιροφορίων, η οποία πραγματοποιούνταν στις 12 του μήνα Σκιροφοριώνα⁵³⁰. Ιδιαίτερο καθήκον της ιέρειας ήταν να παρίσταται στη γαμήλια τε-

⁵²³ Την άποψη ότι η έναρξη του ιερατικού αξιώματος της Αθηνάς Νίκης έγινε με την Μυρρίνη ως ιέρεια, υποστηρίζουν οι R. Meiggs και D. Lewis, σ. 109.

⁵²⁴ Βλ. Jordan, σ. 33, σημ. 54, ο οποίος απορρίπτει την άποψη των Meiggs και Lewis.

⁵²⁵ Βλ. Garland (1984), σ. 91. Η υπόθεση αυτή έχει βρει πράγματι υποστηρικτές, αν και η Μυρρίνη του Αριστοφάνη υποδύεται μια απλή Αθηναία και δεν θυμίζει σε τίποτα ιέρεια και μάλιστα της Αθηνάς Νίκης.

⁵²⁶ Βλ. Pomeroy (1990), σ. 75.

⁵²⁷ Βλ. Garland (1984), σ. 91.

⁵²⁸ Βλ. Pomeroy (1990), σ. 75.

⁵²⁹ Την υπόθεση αυτή διατυπώνει ο Jordan, σ. 31.

⁵³⁰ Το "σκίρον" ήταν ένα μεγάλο σκιάδειο (τέντα) το οποίο χρησιμοποιούνταν όταν η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδας, ο ιερέας του Ποσειδώνα και ο ιερέας του Ήλιου επρόκειτο να βαδίσουν στη σκιά του από την Ακρόπολη έως μια τοποθεσία που λέγεται Σκίρον. Τους συνόδευε το γένος των Ετεοβουτάδων. Η πορεία αυτή ήταν σημάδι ότι έπρεπε κανείς να κτίσει σπίτι και να βρει στέγη, διότι

λετή γνωστή ως Προτέλαια, κατά τη διάρκεια της οποίας οι γονείς της μέλλουσας νύφης οδηγούσαν την κόρη τους στην Ακρόπολη, όπου διεξάγονταν ορισμένες θυσίες. Μετά το γάμο η ιέρεια εμφανιζόταν μπροστά στη νεόνυμφη, κρατούσε την ιερή Αιγίδα (ασπίδα) και αναπαριστούσε την Αθηνά, ευλογώντας το γάμο⁵³¹.

Από όσο γνωρίζουμε η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδας δεν λάβαινε μισθό. Είναι όμως πιθανό να πληρωνόταν σε είδος από τις θυσίες τις οποίες επέβλεπε. Η μόνη ένδειξη για τις απολαβές της εντοπίζεται στα *Οικονομικά* του Αριστοτέλη⁵³², όπου δηλώνεται ότι ο τύραννος Ιππίας θεσμοθέτησε η ιέρεια να λαμβάνει ένα τέταρτο κριθάρι, ένα τέταρτο στάρι και έναν οβολό σε περίπτωση γέννησης ή θανάτου. Δεν γνωρίζουμε όμως αν το ποσό αυτό παρέμενε υπό την κατοχή της ή μεταφερόταν στο θησαυροφυλάκιο του ναού. Μια επιπλέον ένδειξη ότι οι απολαβές για την άσκηση των καθηκόντων της ήταν ιδιαίτερα χαμηλές, αποτελεί το γεγονός ότι κανένα μέλος από το γένος των Ετεοβουτάδων δεν διέθετε αξιοσημείωτο πλούτο⁵³³. Εντύπωση προκαλεί το ότι παρά την παλαιότητα και ιερότητα αυτού του αξιώματος, η κάτοχός του δεν περιλαμβανόταν στη λίστα της ελεύθερης διαμονής στο Πρυτανείο⁵³⁴.

Αφού η Αθηνά Πολιάδα ήταν η πιο σημαντική θεότητα του Αθηναϊκού κράτους, είναι πολύ πιθανό η ιερείά της να θεωρείται ανώτερη από κάθε άλλη ιέρεια ή ιερέα. Το υψηλό της κύρος αλλά και η πολιτική της επιρροή στο αθηναϊκό δημοκρατικό καθεστώς μπορούν πράγματι να διαπιστωθούν μέσα από δυο ιστορίες που αφηγείται ο Ηρόδοτος. Όταν το 508 π.Χ. ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Κλεομένης επιχείρησε να εμπλακεί στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας με το να αντιπαρατεθεί στο δημοφιλή πολιτικό Κλεισθένη και κατευθύνθηκε στο ιερό της Ακρόπολης, η ιέρεια σηκώθηκε από το θρόνο της και δήλωσε ότι η θεά δεν επιτρέπει σε Δωριέα να εισέλθει στο άδυτο, υποχρεώνοντάς τον έτσι να αποσυρθεί⁵³⁵. Το

αυτή ήταν η καλύτερη στιγμή του χρόνου για οικοδομικές εργασίες, βλ. Parke, σσ. 265-266 και Garland (1984), σσ. 92-93.

⁵³¹ Βλ. Suda s.v. *προτέλεια*: *ημέραν ούτως ονομάζουσιν, εν η εις την ακρόπολιν την γαμουμένην παρθένον άγουσιν οι γονεις εις την θεόν και θυσίας επιτελουσι*. Για το καθήκον αυτό της ιέρειας βλ. Garland (1984), σ. 93 και Jordan, σ. 32.

⁵³² Αριστοτέλης, *Οικονομικά* 1347a:

Τη τε ιερεία τη της Αθηνας εν ακροπόλει υπέρ του αποθανόντος φέρειν χοίνικα κριθων και πυρων ετέραν και οβολόν, και όταν αν παιδάριον γένηται, το αυτό τουτο.

«Για την ιέρεια της Αθηνάς στην Ακρόπολη να λαμβάνει για κάθε θάνατο και γέννηση παιδιού ένα τέταρτο κριθάρι, στάρι και έναν οβολό».

⁵³³ Βλ. Garland (1984), σ. 93 και Davies, σ. 169.

⁵³⁴ Βλ. Garland (1984), σ. 93.

⁵³⁵ Ηρόδοτος ν, 72, 3:

Ως γάρ ανέβη ες την ακρόπολιν μέλλων δη αυτήν κατασχέσειν, ήιε ες το άδυτον της θεου ως προσερέων· η δε ιερείη εξαναστασα εκ του θρόνου πριν τα θύρας αυτόν αμειψαι ειπε· ω ζεινε Λακεδαιμόνιε, πάλιν χώρει μηδέ έσιθι ες το ιρόν· ου γάρ θεμιτόν Δωριευσι παριέναι ενταυθα.

«Γιατί όταν ανέβηκε στην Ακρόπολη και ετοιμαζόταν να την κυριέψει, τράβηξε κατευθείαν στο άδυτο του ναού της Αθηνάς, τάχα για να προσευχηθεί· και η ιέρεια σηκώθηκε από το θρόνο της πριν αυτός διαβεί την πύλη και είπε: ξένη Λακεδαιμόνιε,

480 π.Χ. πάλι, λίγο πριν τη ναυμαχία στη Σαλαμίνας, εξέφρασε την υποστήριξή της στην απόφαση του Θεμιστοκλή να εκκενώσουν την πόλη της Αθήνας μπροστά στην Περσική απειλή, με τη δήλωσή της ότι το ιερό φίδι της θεάς Αθηνάς είχε ήδη απόμακρυνθεί από την Ακρόπολη⁵³⁶. Η επιρροή της λοιπόν δεν περιοριζόταν μόνο στον θρησκευτικό χώρο αλλά διαφαίνονται κάποιες προεκτάσεις της και στον πολιτικό χώρο⁵³⁷.

Δυο ιέρειες της Αθηνάς Πολιάδας μας είναι γνωστές την κλασική περίοδο, για την παλαιότερη από τις οποίες φιλοτεχνήθηκε χάλκινος εικονιστικός ανδριάντας από επώνυμο καλλιτέχνη της εποχής⁵³⁸, της Λυσιμάχης και δεύτερης κατά χρονολογική σειρά της Φανοστράτης. Το δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. η Λυσιμάχη, κόρη του Δρακοντίδη, από το δήμο των Βάτων, υπηρέτησε ως ιέρεια της θεάς για εξήντα τέσσερα έτη και γέννησε τέσσερα παιδιά, ενώ άγαλμα προς

τιμήν της από το γλύπτη Δημήτριο ανεγέρθηκε στην Ακρόπολη. Από το άγαλμά της διασώθηκε μια αποσπασματική κυκλική βάση στην Ακρόπολη που φέρει την επιγραφή (εικ.38 α-β)⁵³⁹:

Εικόνα 38. Μαρμάρινη βάση, πιθανόν από άγαλμα ιέρειας, με την επιγραφή IG II², 3453, Αθήνα, Ακρόπολη.

πήγαινε απ' όπου ήρθες και μη μπαίνεις στο άδυτο· γιατί η θεά δεν επιτρέπει να περάσει εδώ Δωριέας».

⁵³⁶ Ηρόδοτος viii, 41:

Λέγουσι Αθηναίοι όφιν μέγαν φύλακα της ακροπόλεως ενδιατασθαι εν τω ιερω. Λέγουσι τε ταυτα και δη και ως εόντι επιμήνια επιτελουσι προτιθέντες· τα δ' επιμήνια μελιτόεσσα εστι. Αύτη δ' η μελιτόεσσα εν τω πρόσθε αιεί χρόνω αναισιμουμένη τότε ην άψαστος. Σημνήσσης δε ταύτα της ιερείης μαλλον τι οι Αθηναιοι και προθυμότερον εξέλιπον την πόλιν ως και της θεου απολελοιπινης την ακρόπολιν.

«Οι Αθηναίοι λένε ότι ένα μεγάλο φίδι, φύλακας της Ακρόπολης, μένει στο ιερό αυτής και μάλιστα πιστεύοντας ότι πράγματι υπάρχει του κάνουν κάθε μήνα ως προσφορά έναν πλακούντα με μέλι. Αυτός ο πλακούντας κατά τον προηγούμενο χρόνο πάντοτε τρωγόταν, αλλά τότε έμεινε άθικτος. Επειδή η ιέρεια κατέστησε φανερό τούτο, με μεγαλύτερη προθυμία οι Αθηναίοι άφησαν την πόλη και έφυγαν, πιστεύοντας ότι η Αθηνά άφησε την πόλη».

Για τα δυο αυτά επεισόδια, ως ενδεικτικά του κύρους της ιέρειας, βλ. Garland (1984), σ. 92 και Pomeroy (1990), σ. 75.

⁵³⁷ Την πολιτική επιρροή της ιέρειας της Αθηνάς Πολιάδος υποστηρίζει και η Blundell, σ. 79.

⁵³⁸ Από τα τέλη περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ μέχρι τον 2^ο αι. μ.Χ. είναι επιγραφικά ή φιλολογικά γνωστές 25 περίπου ιέρειες της Αθηνάς Πολιάδας, βλ. Μαντής, σ. 43.

⁵³⁹ Το άγαλμα αυτό της ηλικιωμένης ιέρειας Λυσιμάχης αναφέρει και ο Πανσανίας 1, 24, 4: *προς δε τω ναω της Αθηνας εστι μεν ευήρης πρεσβύτις, όσον τε πήχεος μάλιστα, φαμένη διάκονος ειναι Λυσιμάχης, "πλησίον του ναού της Αθηνάς βρίσκεται το ομοίωμα μιας γριάς ιέρειας αποκαλούμενης Λυσιμάχης".*

[Πατρός Λυσιμάχη] Δρακο[ντίδ]ος ην [το γέν]ος μέν,
 [ογδώνκοντ' οκτώ δ' ε]ξεπέρα[σ]εν έτη·
 [σύμπανθ' εξήκον]τα δ' έτη [κ]αι τέσσαρα Αθάναι
 [λατρεύσασα γένη τ]έσσαρ' επειδε τέκνων.
 [Λυσιμάχη--] έος Φλυέως μήτηρ·
 [Δημήτριος επό]ησεν⁵⁴⁰.

Έχει προταθεί η άποψη ότι η Λυσιμάχη βρισκόταν σε υπηρεσία όταν παρουσιάστηκε το έργο του Αριστοφάνη *Λυσιστράτη* το 411 π.Χ. και ότι η ηρωίδα του, στο πρόσωπο της οποίας συγκεντρώνονται τα παλαιά και καλύτερα στοιχεία της αθηναϊκής ζωής, είχε ως πρότυπο την ιέρεια Λυσιμάχη⁵⁴¹. Μια ενδιαφέρουσα άποψη που φαίνεται να προβάλλει την έντονη προσωπικότητα και τη σημαντική υπηρεσία της ιέρειας και να δικαιολογεί έτσι την ανέγερση του αγάλματος ως φόρο τιμής της. Δεν παύει όμως να αποτελεί μια υπόθεση, καθώς δεν είναι δυνατό να αποδειχθούν με βεβαιότητα τα συνειρμικά πρότυπα του κωμικού ποιητή.

Η επόμενη γνωστή ιέρεια είναι η Φανοστράτη, η οποία υπηρετούσε την Αθηνά Πολιάδα κατά το έτος 341/340 π.Χ., όπου χρονολογείται η επιγραφή. Η ιέρεια αναφέρεται δυο φορές στην επιγραφή και φαίνεται να διαπραγματεύεται την παράδοση των ιερών χρημάτων της Αθηνάς (στ. 31-32, 36-37):

25 [- - - - - α]ριστ[ερας]
 [εισιόντι προς τει πα]ραστάδι· ξιφομάχαιρ[α]
 [.....φ]ιάλη αργυρά λεία· υ τάδ[ε]
 [προσπαρέδοσαν] ταμίαι οι επί Νικομά[χ]-
 [ου επ' αυτων ανατε]θέντα· γλ[α]ύξ αργυρά επ[ί]
 30 [κιονίσκου]ιον χρυσουν έχον χρυ-
 [σία Π? ο ανέθηκεν η ι]έρεια Φανοστράτη ανακ-
 [.....θυγ]άτηρ· τουτο η θεός ε-
 [χειο]υν επιθήματος ου-
 [.....εν τει δεξιαι χειρί, εν δε [τει]
 35 [αριστεραι χειρί κι]βώτιον χαλκου[ν έχει]·
Φανοστράτ[η ανακ]-
 [.....θ]υγάτηρ υ - - - - -⁵⁴²

Η λέξη *διάκονος* είναι ποιητική έκφραση για την ιέρεια. Αν και η επιγραφή αυτή της βάσης δεν προσφέρει καμιά πληροφορία για τον τύπο του χάλκινου αγάλματος της Λυσιμάχης, έχουν προταθεί ταυτίσεις της βάσης με τον κορμό και το κεφάλι άλλων αγαλμάτων που αναπαριστούν γυναικείες μορφές προχωρημένης ηλικίας. Παρόλο που μια τέτοια συμπλήρωση είναι ελκυστική, ωστόσο η χρονολόγηση των συμπληρωματικών αυτών μελών, καθώς και η σχηματική απόδοσή τους δεν φαίνεται να επιτρέπουν την ταύτισή τους με τη βάση. Αναλυτικά στοιχεία για την έρευνα της αποκατάστασης της βάσης, καθώς και για τις σοβαρές αμφισβητήσεις της ορθότητάς της βλ. Μαντής, σσ. 71-73.

⁵⁴⁰ IG II² 3453.

⁵⁴¹ Βλ. Garland (1984), σ. 94.

⁵⁴² IG II² 1456.

Από την ακριβή χρονολόγηση της επιγραφής μπορούμε να τοποθετήσουμε τη δράση της ιέρειας στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Από την εποχή όμως αυτή είναι γνωστή μια παράσταση ιέρειας της Αθηνάς Πολιάδας. Πρόκειται για ένα αποσπασματικά διατηρημένο ανάγλυφο του Βερολίνου (εικ. 39), όπου εικονίζεται η ιέρεια κλειδούχος⁵⁴³ να στεφανώνεται από τη θεά Αθηνά με τη Νίκη στο δεξί της χέρι⁵⁴⁴. Θα μπορούσε να ταυτιστεί η ιέρεια που εικονίζεται στο απασπασματικό αυτό ανάγλυφο με την επιγραφικά μαρτυρημένη Φανοστράτη. Αν η ταύτιση αυτή είναι ορθή, τότε η παράσταση της κλειδούχου ιέρειας είναι η παλαιότερη απεικόνιση ιέρειας της Αθηνάς Πολιάδας αλλά και μια σπάνια για γυναικεία μορφή τιμητική διάκριση απεικονισμένη σε ανάγλυφο⁵⁴⁵.

Ιέρεια της Δήμητρας και της Κόρης

Η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης είχε το κέντρο της στην Ελευσίνα, επαρχιακό δήμο της Αθήνας με πλούσιο καλλιεργήσιμο έδαφος. Η ιέρεια της Δήμητρας επιλέγεται από το γένος των Φιλλειδών και η υπηρεσία της είναι εφόρου ζωής. Αποτελεί τον πιο σημαντικό θρησκευτικό αξιωματούχο στην Ελευσίνα μετά τον ιεροφάντη⁵⁴⁶, μαζί με τον οποίο διεξάγουν θυσίες. Κατά τη διάρκεια των Ελευσίνιων

Εικόνα 39. Αναθηματική στήλη και η σχεδιαστική αναπαράστασή της. Ιέρεια που στεφανώνεται από την Αθηνά Νίκη. Γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Βερολίνο, Staatliche Museen.

⁵⁴³ Το πιο γνωστό και συνηθισμένο αντικείμενο χαρακτηρισμού για το γυναικείο ιερατείο είναι το κλειδί του ναού. Ο χαρακτηρισμός κλειδούχος στην κλασική κυρίως εποχή ήταν κάποιες φορές ταυτόσημος με την έννοια της ιέρειας, βλ. Μαντής, σ. 28 και Burkert, σ. 218.

⁵⁴⁴ Για την περιγραφή και τον εικονογραφικό τύπο τόσο της ιέρειας όσο και της Αθηνάς βλ. Μαντής, σ. 41.

⁵⁴⁵ Βλ. Μαντής, σσ. 43-44.

⁵⁴⁶ Η λέξη ιεροφάντης σημαίνει αυτός που αποκαλύπτει μυστικά αντικείμενα και αποτελούσε τον κύριο ιερέα στα Ελευσίνια Μυστήρια, βλ. Garland (1984), σ. 101.

Μυστηρίων παίζει το ρόλο της Δήμητρας. Επίσης μόνη της η ιέρεια αναλαμβάνει τις θυσίες κατά τα Αλόα, μια αγροτική εορτή που διεξάγεται στις 26 του μήνα Ποσειδεώνα⁵⁴⁷.

Όσον αφορά τις απολαβές της, πληροφορούμαστε από τον κώδικα της νομοθεσίας του Νικόμαχου, που χρονολογείται λίγο μετά το 403/2 π.Χ., ότι η ιέρεια της Δήμητρας λάβαινε ως αμοιβή (απόμετρα) το ποσό των 100 δραχμών για τα καθήκοντά της κατά τις θυσίες.

Στήλη III

Θέμιδι οισ

Δί Ερκείωι ο[ις]

Δήμητρι οισ

Φερρεφάττη[ι]

στ. 5 κριός

Ευμόλπωι ο[ις]

Δελίχωι ή[ρωι οισ]

Αρχηγέτη[ι οισ]

Πολυζέν[ωι οισ]

στ. 10 Θρεπτωι [- - - -]

Κριτός

Διόκλω[ι οισ]

Κελεωι [οισ]

Ευμολπ[ίδαι],

στ. 15 ταυτα [θύοσιν]

Ιερέα[ι Δήμητρος]

Η απόμ[ετρα]

εκ των συ[υμβολων(?)]⁵⁴⁸

Η επιγραφή καταγράφει θυσίες προς τη Θέμιδα, τον Δία Ερκείο, τη Δήμητρα, τη Φερρεφάττη και επτά Ελευσίνιους ήρωες⁵⁴⁹, και παράλληλα αναφέρει τα απόμετρα των 100 δραχμών προς την ιέρεια της Δήμητρας⁵⁵⁰.

Από μια επιγραφή, που χρονολογείται το 400-350 π.Χ., πληροφορούμαστε το όνομα μιας ιέρειας της Δήμητρας, τη Φιλετώ:

Θ ε ο ί.

Φιλετώ Δεξικλέος Θυγάτηρ

ιέρεια γενομένη Δήμητρι

ανέθηκεν⁵⁵¹.

Η Φιλετώ, η κόρη του Δεξικλέα που υπηρετεί ως ιέρεια παρουσιάζεται στην επιγραφή να αφιερώνει στη θεά Δήμητρα. Αν και δεν καταγράφεται

⁵⁴⁷ Βλ. Garland (1984), σ. 100.

⁵⁴⁸ Βλ. Oliver, σ. 21.

⁵⁴⁹ Για την περιγραφή και την ταυτότητα των ηρώων βλ. Healey, σ. 257.

⁵⁵⁰ Βλ. Oliver, σσ. 27-28. Ο Garland (1984), σ. 101, λανθασμένα αναφέρει ως απόμετρα το ποσό των 500 δραχμών.

⁵⁵¹ IG II² 4560. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε μαρμάρινη βάση.

ποιας θεότητας είναι ιέρεια, από την αφιέρωσή της αφήνει να νοηθεί ότι υπηρέτούσε τη Δήμητρα.

Η ιέρεια της Δήμητρας και της Κόρης επιλεγόταν από τα γένη των Ευμολπιδών ή των Κηρύκων. Η πλειοψηφία των μελετητών υποστηρίζουν ότι οι Ευμολπίδες σχετίζονταν με την εορτή των Μυστηρίων πριν την ενσωμάτωση της Ελευσίνας στο Αθηναϊκό κράτος και ότι το γένος των Κηρύκων ήταν μη Ελευσίνας καταγωγής⁵⁵².

Ως γνωστή ιέρεια της Δήμητρας και της Κόρης μαρτυρείται η Θεανώ, κόρη του Μένωνα, από το δήμο της Αγραύλης⁵⁵³, η οποία αρνήθηκε να καταραστεί τον Αλκιβιάδη και τους συντρόφους του μετά την κατηγορία εναντίον τους για παρωδία των Ελευσίνιων Μυστηρίων⁵⁵⁴.

Άλλες ιέρειες

Οι επιγραφικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν μια σειρά ιερειών διαφόρων θεοτήτων. Η επιγραφή IG II² 4596 αποτελεί μια προσφορά δώρων στο βωμό της Πάνδημης Αφροδίτης από διάφορους αναθέτες μεταξύ των οποίων και η ιέρεια της θεάς:

*Τονδε σοι ω μεγάλη σεμνή Πάνδημε Αφρ[οδίτη
κοσ]μούμεν δώροις εικόσιν ημετέραις.
Αρχίνος Αλυπήτ[ο]υ Σκαμβωνίδης Μενεκράτεια
Δεξικράτους Ικαριέως θυγάτηρ ιέρεια της [Πανδήμου
Αφροδίτης ---- Δ]εξικράτεια Ικαριέως θυγάτηρ
Αρχίνου δε μήτηρ⁵⁵⁵.*

Παρατηρώντας τα ονόματα και τους χαρακτηρισμούς των προσώπων που προσφέρουν θα συμπεραίναμε ότι δεν είναι άγνωστα μεταξύ τους πρόσωπα αλλά συνδέονται με σχέσεις συγγένειας. Ο Δεξικράτης από το δήμο Ικαρίας φαίνεται να έχει δυο κόρες, τη Μενεκράτεια, ιέρεια της Αφροδίτης και τη Δεξικράτεια, όπως ο εκδότης συμπληρώνει το όνομα στο χάσμα (μετά τη λέξη *Αφροδίτης*). Ο Αρχίνος από την άλλη ήταν γιος της Δεξικράτειας. Δυο αδελφές λοιπόν και ο γιος της Δεξικράτειας αφιερώνουν ομοιώματά τους στην Πάνδημη Αφροδίτη.

⁵⁵² Βλ. Garland (1984), σ. 97.

⁵⁵³ PA 6636.

⁵⁵⁴ Πλούταρχος, Αλκιβιάδης 22:

Ερήμην δ' αυτου καταγόντες και τα χρήματα δημεύσαντες έτι καταρασθαι προσεψηφισαντο πάντας ιερεις και ιερείας, ων μόνην φασί Θεανώ την Μένωνος Αγραυληθεν αντειπειν προς το ψήφισμα, φάσκουσαν ευχων, ου καταρων ιέρειαν γεγονέναι. «Καταδικάζοντας λοιπόν αυτόν ερήμην και δημεύοντας την περιουσία του, ψήφισαν ακόμη να τον καταριούνται όλοι οι ιερείς και οι ιέρειες. Από αυτούς λένε ότι αντιτάχθηκε στο ψήφισμα μόνη η Θεανώ του Μένωνος από την Αγραύλη, λέγοντας ότι έγινε ιέρεια για να εύχεται και όχι για να καταριέται».

⁵⁵⁵ Η επιγραφή χρονολογείται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Η παρακάτω διπλή επιγραφή καταγράφει την προσφορά του Σώστρατου σε δυο θεότητες, τη Θέμιδα και τη Νέμεση:

Επί ιερείας Φιλοστρά[της] Επί ιερείας Καλλιστο[υς]

<i>Θέμιδι</i>	<i>Νεμέσει</i>
<i>Σώστρατος</i>	<i>Σώστρατος</i>
<i>ανέθηκεν.</i>	<i>ανέθηκεν⁵⁵⁶.</i>

Για κάθε προσφορά αναγράφεται η αντίστοιχη ιέρεια, Φιλοστράτη και Καλλιστώ, οι οποίες ήταν ιέρειες της Θέμιδας και της Νέμεσης αντίστοιχα.

Η επόμενη επιγραφή χαράχθηκε προς τιμήν του Νεοπτόλεμου, γιου του Αντικλέους από το δήμο της Μελίτης και αναφέρει το όνομα μιας ιέρειας της Άρτεμης:

Νεοπτόλεμος
[Α]ντικλέ[ου]ς
Μελιτεύς
Αρτέμιδι
 5 *Επί Χαιρύλλης ιερείας.*
Θεοί
[Η]γήσιππος Ηγησίου ειπεν· δεδόχθαι το[ις]
[δη]μόταις· επειδή Νεο[π]το[λ]εμος Αντικλ[έ]-
[ο]υς Μελιτεύς [λέγων κα]ι ποιων αγαθό[ν ό]
 10 *[τι δύναται τον τε δημον τον Αθηναί[ων]*
[και] τους δημότας και των ιερων επιμελ[ού]-
[μενος από]ντων [και ν]υν τα της [Α]ρτέμ[ι]-
[δος- - - - -] και ...⁵⁵⁷

Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι ο Νεοπτόλεμος υπερασπίστηκε όσο μπορούσε με λόγια και πράξεις το δήμο της Μελίτης και τους δημότες, ενώ φρόντισε όλα τα ιερά. Η επιγραφή αναρτήθηκε με αφορμή το ενδιαφέρον του Νεοπτόλεμου και για τη φροντίδα των ιερών της Άρτεμης. Η συνέχεια δεν μας έχει διασωθεί. Αν και η επιγραφή δεν παρέχει κανένα στοιχείο για την κοινωνική θέση ή την ιδιότητα του Νεοπτόλεμου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για πρόσωπο υψηλής κοινωνικής θέσης με τη δυνατότητα να φροντίζει για τα κοινά. Ωστόσο μέσα από την αναγνώριση των υπηρεσιών του πληροφορούμαστε το όνομα της ιέρειας της Άρτεμης, Χαιρύλλη.

⁵⁵⁶ IG II² 4638. Η επιγραφή χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ.

⁵⁵⁷ SEG XXII 116. Η επιγραφή χρονολογείται το 330 π.Χ.

Επίλογος

Λόγω της ποικιλίας των πηγών και του εύρους των στοιχείων που παρατέθηκαν και αναλύθηκαν, κρίνεται σκόπιμη και διαφωτιστική η συγκεντρωτική κατάταξη τους σε πίνακα, προκειμένου να ανακεφαλαιώσει και να διευκολύνει την εξαγωγή των συμπερασμάτων⁵⁵⁸.

Ο πίνακας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι γυναίκες της κλασικής εποχής καταπιάνονταν με κάθε δραστηριότητα δυνατή να πραγματοποιηθεί από γυναίκα. Εκτός από το στενό πλαίσιο του οίκου, είχαν αναπτύξει τις δραστηριότητές τους μέσα στην κοινωνική και οικονομική ζωή της κοινότητας⁵⁵⁹. Παρατηρώντας τα είδη εργασίας θα συμπεραίναμε ότι ορισμένες αμοιβόμενες δραστηριότητες των γυναικών (*ταλασιουργός*, *αγροτική εργάτρια*, *τροφός*, *πόρνη*, *μεταπράτισσα*) δεν αποτελούσαν τίποτα άλλο από μια επέκταση των οικιακών τους καθηκόντων, πιθανόν λόγω των εμπειρικών γνώσεων που αποκτούσαν σε κληρονομικό επίπεδο κι όχι κάποιας ειδικής γνώσης⁵⁶⁰. Από την άλλη όμως εντοπίστηκαν και αρκετές άλλες αμοιβόμενες δραστηριότητες, όπως *μαία* με γενικές ιατρικές γνώσεις, *αυλητρίδα*, *ορχηστρίδα*, *σκυτοτόμος*, *μύρεψος*, *επιχρυσώτρια*, *αγγειογράφος*, που απαιτούν εκμάθηση και ειδικευμένες γνώσεις. Η γυναίκα λοιπόν στην Αθήνα την κλασική εποχή φαίνεται ότι δεν περιορίζεται μόνο στις γνώσεις που μπορεί να αποκομίσει από το οικείο της περιβάλλον, καθώς διακρίνεται μια τάση να γνωρίσει και άλλα γνωστικά αντικείμενα, στα οποία ειδικεύεται και τα αξιοποιεί στον καθημερινό της βίο ως παραγωγικές, αμοιβόμενες δραστηριότητες.

Δύσκολα θα μπορούσε να ορισθεί μια αντιστοιχία των δραστηριοτήτων με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στην Αθήνα, καθώς οι περισσότερες εργασίες εκτελούνταν ταυτόχρονα από γυναίκες διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Τόσο οι ελεύθερες όσο και οι δούλες ασχολούνταν με τα οικιακά καθήκοντα, την αγροτική εργασία, την ταλασιουργία, τη φροντίδα βρεφών, την εταιρική δραστηριότητα, τις διάφορες εργατικές ασχολίες και το μεταπρατικό εμπόριο. Οι μόνες δραστηριότητες που, όπως μαρτυρούν οι πηγές, ακολουθούνταν μόνο από ελεύθερες ήταν η *μαία-ιατρός* και η *ιέρεια*. Τα είδη λοιπόν γυναικείας εργασίας δεν ήταν αυστηρά διαχωρισμένα σε συνάρτηση με την κοινωνική θέση των γυναικών. Παρατηρείται μια ρευστότητα στα όρια, που εξισώνει τη δουλκή και τη γυναικεία εργασία, ώστε ο κόσμος των δούλων γυναικών δεν φαίνεται να διαφοροποιείται από αυτόν των ελεύθερων, καθώς οι

⁵⁵⁸ Βλ. παράρτημα.

⁵⁵⁹ Βλ. Mitchell (1963), σ. 134.

⁵⁶⁰ Παρόμοια και η Pomerooy (1994), σσ. 63-64 και (1977), σ. 51, το αποδίδει στην έλλειψη μόρφωσής τους.

κοινές ασχολίες τους σηματοδοτούν κατά κάποιον τρόπο και έναν κοινό τρόπο ζωής.

Από την άλλη δεν θα ήταν άστοχο να ειπωθεί κάτι ανάλογο και για τη Σπάρτη. Αν και τα είδη εργασιών που μαρτυρούν οι πηγές είναι πιο περιορισμένα σε σχέση με αυτά της Αθήνας, υπάρχουν κοινές δραστηριότητες μεταξύ ελεύθερων Σπαρτιατισσών και δούλων. Παρόλο που κάθε χειρωνακτική δραστηριότητα αποτρεπόταν για τις γυναίκες σε θεωρητικό επίπεδο, ωστόσο φάνηκε ότι η υφαντική και η αγροτική δραστηριότητα εκτελούνταν εν μέρει από τις Σπαρτιάτισσες, χωρίς όμως να αποκλείονται και οι γυναίκες των ειλωτών, οι οποίοι άλλωστε αποτελούσαν το εργατικό δυναμικό της Σπάρτης. Μόνο οι τροφοί και οι εταίρες προέρχονταν πιθανότατα, όπως μαρτυρούν οι πηγές, από την τάξη των ειλωτών.

Εντοπίστηκε μια αξιοσημείωτη ποικιλία όσον αφορά τους χώρους άσκησης των διαφόρων δραστηριοτήτων. Η γυναίκα απασχολείται τόσο εντός του οικήματός της όσο και εξωτερικά στους αγρούς, στους οίκους συμπολιτών της, στις δημόσιες πηγές, σε πορνεία, σε εργαστήρια, στην αγορά, σε καπηλειά ή πανδοχεία, στο ναό. Οι ποικίλοι αυτοί χώροι φανερώνουν ότι τόσο η δούλη όσο και η ελεύθερη κάθε άλλο παρά περιορισμένη ήταν αποκλειστικά στο πλαίσιο του οίκου.

Από την άλλη είτε η εργασία της είναι παραγωγική (*ταλασιουργός*, μεταπράτισσα, αγροτική εργασία, εργάτρια) είτε συνιστά ένα είδος υπηρεσίας προς το κοινωνικό σύνολο (τροφός, εταίρα, χορεύτρια, αυλητρίδα, ιέρεια) αναγνωρίζεται και ανταμοίβεται με τη μορφή κάποιου είδους αμοιβής (χρήματα ή είδος). Από τις πηγές πληροφορούμαστε το ύψος των αμοιβών μόνο για τις ιέρειες και τις εταίρες. Αν και το λειτούργημα της ιέρειας ήταν σαφώς ανώτερο και τιμητικό, καθώς εκτελούνταν από Αθηναίες αριστοκρατικής καταγωγής, ωστόσο οι αποδοχές του σε 50 δραχμές ετησίως δεν θα μπορούσαν να συγκριθούν με τις απολαβές των αυλητρίδων σε 2 δραχμές ανά υπηρεσία τους και πολύ περισσότερο των εταίρων, που τα πολυπόθητα προσόντα τους αξιολογούνταν σε 100 ή και 1000 δραχμές ανά πελάτη. Δυστυχώς οι πηγές που μελετήθηκαν δεν παρέχουν στοιχεία για το ύψος πληρωμής μιας κοινής εργάτριας ή το κέρδος της μεταπράτισσας, της τροφού ή της μαίας. Περιοριζόμενοι απλώς σε υποθέσεις θα συμπεραίναμε μόνο ότι η αμοιβή μιας εργάτριας και συγκεκριμένα της ταλασιουργού θα μπορούσε να ήταν αρκετή (με αποταμίευση) για να την απελευθερώσει από την κατάσταση δουλείας.

Η εξάρτηση όμως της γυναίκας στα περισσότερα είδη δραστηριοτήτων της από κάτι ανώτερο ήταν εμφανής ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή. Η άμεση σύνδεσή της από την οικονομία των ανακτόρων αντικαταστάθηκε στην κλασική εποχή από την πολιτεία ή τον ιδιώτη-εργοδότη. Μια εξάρτηση που δεν περιοριζόταν μόνο σε οικονομικό επίπεδο αλλά και σε κοινωνικό, κυρίως όσον αφορά τις απελεύθερες (πρώην δούλες), οι οποίες αναγκάζονταν να διατηρούν ως προστάτη έναν

ελεύθερο. Οι δημόσιες πόρνες και οι ιέρειες εξαρτιόνταν οικονομικά από το δήμο, ενώ οι αμοιβόμενες αγρότισσες, οι κάθε είδους εργάτριες στα εργαστήρια, οι ιδιωτικές πόρνες, οι αυλητρίδες-ορχηστρίδες, οι τροφοί διατηρούσαν έναν εργοδότη, πιθανόν ελεύθερο που επέβλεπε και τις στηριζε οικονομικά. Οι μόνες δραστηριότητες όπου οι γυναίκες δρούσαν χωρίς επιβλέποντα ήταν οι οικιακές ασχολίες και σε οικονομικό επίπεδο ήταν οι μεταπράτισσες και οι εταίρες πολυτελείας. Οι εργασία και οι ικανότητες λοιπόν της γυναίκας αξιοποιούνται κάθε φορά από μια ανώτερη αρχή, ενώ παράλληλα διαφαίνεται μια τάση οι γυναίκες μέσω κερδοφόρων απασχολήσεων να ανεξαρτητοποιηθούν δημιουργώντας ένα δικό τους χώρο δράσης.

Η αντιμετώπιση της εργαζόμενης γυναίκας από την αθηναϊκή κοινωνία⁵⁶¹ παρουσιάζει μια ποικιλία αλλά και μια αντιφατικότητα ανάμεσα στις πηγές. Για τις σεβαστές δέσποινες της Αθήνας επικρατούσε η νοοτροπία ότι μόνο τα οικιακά καθήκοντα αρμόζει να ασκούν, όπως χαρακτηριστικά έχει αποτυπωθεί στα αγγεία (υφαντική, περιποίηση ρούχων, μεταφορά νερού). Από τις υπόλοιπες οικονομικές δραστηριότητες των ελεύθερων γυναικών, οι μόνες που χαίρουν εκτίμησης και σεβασμού είναι η μαία-ιατρός και η ιέρεια. Από την άλλη μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα διαφαίνεται η χαμηλή εκτίμηση για την ελεύθερη ταλασιουργό, την τροφό, την τρυγήτρια και τη μεταπράτισσα. Όσον αφορά όμως την τροφό και την εργάτρια οι επιγραφές και κυρίως οι επιτύμβιες, παρουσιάζουν μια διαφορετική εικόνα, καθώς οι αποδημούσες εργαζόμενες χαρακτηρίζονται με επαινετικά και κολακευτικά λόγια για τον έντιμο βίο τους. Παρόλη την υποτιμητική διάθεση για την ελεύθερη εργαζόμενη και κυρίως την Αθηναία αστή, όπως γενικά οι γραμματειακές πηγές αφήνουν να διαφανεί, σε πρακτικό επίπεδο οι γυναίκες αυτές δεν διστάζουν λόγω της οικονομικής ή της οικογενειακής τους κατάστασης (απουσία ανδρός) να δραστηριοποιηθούν στο δημοσιονομικό χώρο⁵⁶².

Από την εξέταση όλου αυτού του εύρους των πηγών συμπεραίνουμε ότι δεν επιτρέπεται ο προσδιορισμός με σαφή τρόπο της έννοιας της γυναικείας εργασίας στον κλασικό κόσμο. Διότι μόνο η μελέτη της εργασίας γενικά, τόσο για τον καθημερινό βίο του ανδρικού πληθυσμού όσο και για τη γενικότερη νοοτροπία σχετικά με την εργασία, θα μπορούσε να καταλήξει σε ένα πιο σαφές και ολοκληρωμένο πόρισμα. Ωστόσο με βάση τα στοιχεία που αναλύθηκαν και συγκρίνοντας τις τρεις πόλεις θα τολμούσαμε να προβάλλουμε το επιχείρημα της αξιοποίησης της Σπάρτης ως αντιμοντέλου για να προσδιορίσουμε την έννοια της

⁵⁶¹ Στη Σπάρτη είχε απαγορευτεί κάθε οικονομική δραστηριότητα από τις γυναίκες των ομοίων.

⁵⁶² Την οικονομική αναγκαιότητα, ως το μόνο λόγο που ωθούσε τις ελεύθερες Αθηναίες στην αμοιβόμενη εργασία αναφέρουν οι Pomeroy (1977), σ. 51 και Flaceliere (1974), σσ. 88, 91. Όσον αφορά την αντιμετώπιση της εργαζόμενης δούλης οι πηγές δεν επιτρέπουν τη σαφή εξαγωγή συμπερασμάτων. Θα μπορούσε όμως να υποθεθεί ότι αφού η ελεύθερη εργαζόμενη αντιμετωπιζόταν υποτιμητικά ανάλογη ήταν και η αντιμετώπιση των δούλων.

γυναικείας εργασίας. Οι δραστηριότητες δηλαδή των γυναικών που στη δωρική αυτή πόλη αποτρέπονται σε νομικό ή θεωρητικό επίπεδο και επιτρέπονται αντίστοιχα στην Αθήνα και στη Γόρτυνα θα μπορούσαν να αποτελέσουν το εργασιακό σύνολο και επομένως να προσιδιάσουν στη μορφή της γυναικείας εργασίας. Με βάση λοιπόν την ιδιάζουσα νοοτροπία της Σπάρτης απέναντι στην εργασία⁵⁶³, οι οικιακές και κοινωνικο-οικονομικές δραστηριότητες των γυναικών που εκεί απαγορεύονταν, θα μπορούσαν να συνιστούν τις ενέργειες εκείνες που νοούνται ως γυναικεία εργασία.

Η σύγκριση των τριών αυτών πόλεων δεν επαρκεί για να δώσει μια σαφή απάντηση στο αν η γυναικεία εργασία βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την πολιτική κατάσταση, καθώς απαιτείται η συγκριτική εξέταση των γυναικείων δραστηριοτήτων σε όσες δημοκρατικές και ολιγαρχικές ελληνικές πόλεις-κράτη διασώζονται μαρτυρίες. Η μελέτη όμως της Αθήνας, Σπάρτης και Γόρτυνας θα μπορούσε να διαμορφώσει μια εικόνα, όχι όμως απόλυτα ολοκληρωμένη. Το γεγονός ότι στη δημοκρατική Αθήνα και την ολιγαρχική Γόρτυνα διαπιστώνονται κοινά σημεία κυρίως στις οικιακές ασχολίες των γυναικών θα συμπεραίναμε ότι τουλάχιστον τα οικιακά καθήκοντα συνιστούσαν ένα μεγάλο μέρος της καθημερινής εργασίας όλων των γυναικών ανεξαρτήτου πολιτικής κατάστασης. Για τις δημόσιες και οικονομικές δραστηριότητες όμως, που βρίθουν στην πόλη της Αθήνας, δεν μπορούν να εξαχθούν ανάλογα συμπεράσματα λόγω έλλειψης ενδείξεων. Πιθανόν γυναίκες και από άλλες πόλεις-κράτη, τόσο δημοκρατικές όσο και ολιγαρχικές, να επιδίδονταν σε τέτοιες ασχολίες. Στην Αθήνα όμως, λόγω του πληθυσμιακού μεγέθους και του οργανωμένου εμπορίου, μια τέτοια ποικιλία γυναικείων εργασιακών ειδών πιθανόν να ήταν μοναδική.

Τόσο αυτή η πολυπραγμοσύνη σε διάφορους τομείς όσο οι συνθήκες εργασίας και οι αναβαθμίσεις σε κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο που σημειώνονται στη ζωή των γυναικών μέσα από την εργασία καθιστούν την κλασική εποχή ξεχωριστή. Με την απασχόληση σε διάφορους τομείς

⁵⁶³ Αναφέρουμε ιδιάζουσα διότι ακόμα και σε μια άλλη δωρική πόλη με το ίδιο πολιτεύμα, τη Γόρτυνα, το νομικό κείμενο μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι απαγορεύσεις στις γυναικείες δραστηριότητες δεν υφίσταντο. Το γεγονός ότι η Σπάρτη συνιστά μια ιδιάζουσα περίπτωση πόλης-κράτους, καθώς κατέχεται από μια ιδιαίτερα αρνητική νοοτροπία απέναντι στην εργασία φανερώνει το ακόλουθο επεισόδιο που διηγείται ο Πλούταρχος, *Λυκούργος* 24:

Επιδημων δε τις Αθήνησιν δικαστηρίων όντων και πυθόμενος τινα δίκην αργίας ωφληκότα βαδίζειν αθμουντα και προπεμπόμενον υπό των φίλων συναχθόμενων και βαρέως φερόντων, εδειτο δείξαι τους συμπαρόντας αυτω, τις εστιν ο την ελευθερίας εαλωκώς δίκην. Ούτω δουλοπρεπές ηγουντο την περί τας τέχνας και τον χρηματισμόν ασχολίαν.
 «Ένας Σπαρτιάτης που βρέθηκε στην Αθήνα μια μέρα που συνεδρίαζε το δικαστήριο έμαθε πως επρόκειτο να καταδικάσουν με την τιμωρία της αργίας έναν πολίτη που γύριζε σπίτι του πολύ ληπτήρας. Τον συνόδευαν φίλοι του που μοιράζονταν μαζί του τη λύπη του. Αυτός ο Σπαρτιάτης παρακάλεσε να του δείξουν τον άνθρωπο αυτό, που (κατά τη γνώμη του) καταδικάστηκε γιατί ζούσε σαν ελεύθερος άνθρωπος. Τόσο πολύ βέβαιοι ήταν οι Λακεδαιμόνιοι ότι μόνο οι δούλοι έπρεπε να σχολούνται με τις χειρωνακτικές και οικονομικές δραστηριότητες».

τόσο εντός των οίκων όσο και κυρίως σε δημόσιους χώρους, φαίνεται ότι η γυναίκα αρχίζει να βγαίνει από την απομόνωση του οικήματός της και να συσχετίζεται περισσότερο με τους συνανθρώπους της. Εργάζεται για τον εαυτό της και την οικογένειά της σε αντίθεση με προηγούμενες εποχές, όπου βρισκόταν μόνιμα υπό την αξουσία μιας ανώτερης αρχής. Την κλασική εποχή, αν και εξακολουθεί να υπάρχει σε κάποιες περιπτώσεις ένας επιβλέπων-εργοδότης, η γυναίκα μέσα από χειρωνακτικές, παραγωγικές και αμοιβόμενες δραστηριότητες πετυχαίνει να ανταπεξέλθει στις οικονομικές απαιτήσεις συντηρώντας η ίδια την οικογένειά της και αναβαθμίζοντας την κοινωνική θέση της από τη δουλειά στην απελευθέρωση. Επίσης διαφαίνεται ότι αρχίζει να αποκτά κατάρτιση και μια κατά κάποιο τρόπο ειδίκευση σε ορισμένους τομείς, κυρίως όσον αφορά τις χειρωνακτικές, αμοιβόμενες δραστηριότητες. Τα στοιχεία αυτά προσδίδουν νέους ορίζοντες στις συνθήκες ζωής των γυναικών της κλασικής εποχής. Μια συμπληρωματική όμως μελέτη της εργασίας γενικά θα διαμόρφωνε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη γυναικεία δραστηριοποίηση και θα συνέβαλλε στη βαθύτερη γνώση της ζωής της αρχαίας Ελλάδας.

Κατάλογος γραμματειακών πηγών

Τα χωρία των αρχαίων κειμένων είναι από τη σειρά The Loeb Classical Library.

Αθήναιος, <i>Δειπνοσοφισταί</i> ΙΓ	Μτφ. Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, Αθήναιος, <i>Δειπνοσοφιστων</i> ΙΓ, Αθηναι 1998.
Αλκίφρονας, <i>Επιστολαί</i>	Μτφ. Τάσος Βουρνάς, <i>Αλκίφρονος Επιστολαί</i> , Αθήνα 1984.
Απολλόδωρος, <i>Βιβλιοθήκη</i>	Μτφ. Απ. Παπανδρέου, <i>Απολλοδώρου, Βιβλιοθήκη</i> , Αθήνα 1984.
Αριστοφάνης, <i>Βάτραχοι</i>
<i>Ειρήνη</i>
<i>Εκκλησιάζουσες</i>
<i>Θεσμοφοριάζουσες</i>
<i>Λυσιστράτη</i>
<i>Νεφέλες</i>
<i>Πλούτος</i>
<i>Σφήκες</i>	Μτφ. Θρασύβουλος Σταύρου, <i>Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη</i> , Αθήνα 1996.
Αριστοτέλης, <i>Αθηναίων Πολιτεία</i>	Μτφ. H. Rackam, <i>Aristotle. The Athenian Constitution, the Eudemian Ethics, on Virtues and Vices</i> , Λονδίνο 1971.
<i>Αι περί τα ζώα Ιστορίαι</i>	Μτφ. A. L. Peck, <i>Aristotle, Historia Animalium</i> , Λονδίνο 1970.
<i>Οικονομικά</i>	Η μετάφραση είναι δική μου.
<i>Πολιτικά</i>	Μτφ. Benjamin Jowett, <i>The Works of Aristotle</i> , Οξφόρδη 1972.
Αρτεμίδωρος, <i>Ονειροκριτικόν</i>	Η μετάφραση είναι δική μου.
Δημοσθένης, <i>Κατά Νεαίρας</i>	Μτφ. Κ. Θ. Αραπόπουλου, <i>Δημοσθένους Κατά Νεαίρας</i> , Αθήνα.
Δημοσθένης, <i>Προς Ευβουλίδην</i>	Μτφ. Κ. Θ. Αραπόπουλου, <i>Δημοσθένους Λόγοι</i> , Αθήνα.
Ευριπίδης, <i>Ηλέκτρα</i>	Μτφ. Τάσος Ρούσσο, <i>Ευριπίδου Ηλέκτρα</i> , Αθηναι 1988.
Ηρόδοτος, <i>Ιστορίαι</i> ΙΙΙ	Μτφ. Λεωνίδα Ζενάκου, <i>Ηροδότου Ιστορίαι, Ευτέρπη-Θάλεια ii</i> , Αθήνα 1992.
<i>Ιστορίαι</i> V	Μτφ. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, <i>Ηροδότου Ιστορίαι, Μελπομένη-Τερψιχόρη iii</i> , Αθήνα 1992.

<p style="text-align: center;"><i>Ιστορίες VIII</i></p> <p>Ησίοδος, <i>Έργα και Ημέραι</i></p> <p>Θεόκριτος, <i>Ειδύλλια</i></p> <p>Θεόφραστος, <i>Χαρακτήρες</i></p> <p>Ισαίος, <i>Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου</i></p> <p>Greek Anthology</p> <p>Λυσίας, <i>Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου Απολογία</i></p> <p>Μένανδρος, <i>Δύσκολος</i></p> <p>Ξενοφώντας, <i>Απομνημονεύματα</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Λακεδαιμονίων Πολιτεία</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Οικονομικός Πόροι</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Συμπόσιο</i></p> <p>Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα</p> <p>Όμηρος, <i>Ιλιάδα</i></p> <p>Όμηρος, <i>Οδύσσεια</i></p> <p>Παυσανίας, <i>Περιήγησις</i></p> <p>Πλάτωνας, <i>Νόμοι</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Πολιτεία</i></p>	<p>Μτφ. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, <i>Ηροδότου Ιστορία Ουρανία-Καλιόπη ν</i>, Αθήνα 1995.</p> <p>Μτφ. Απόστολος Μ. Τζαφερόπουλος <i>Ησιόδου Άπαντα</i>, Αθηναί 1998.</p> <p>Μτφ. Αλ. Φωτιάδης, <i>Θεόκριτος Ειδύλλια</i>, Αθήνα 1979.</p> <p>Η μετάφραση είναι δική μου.</p> <p>Μτφ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, <i>Ισαίος Λόγοι Β΄</i>, Αθήνα.</p> <p>Μτφ. W. R. Paton, <i>The Greek Anthology III</i>, Λονδίνο 1968.</p> <p>Μτφ. Σταύρος Τζουμελέας, <i>Λυσίου Λόγοι</i>, Αθήναί 1939.</p> <p>Μτφ. W. G. Arnott, <i>Menander</i>, Λονδίνο 1979.</p> <p>Μτφ. E. C. Marchant, <i>Xenophon, Memorabilia and Oeconomicus</i>, Λονδίνο 1968.</p> <p>Μτφ. E. C. Marchant, <i>Xenophon Scripta Minora</i>, Λονδίνο 1968.</p> <p>Μτφ. Κ. Καιροφύλας-Στ. Τζουμελέας-Ευ. Μώρος, <i>Ξενοφων Απολογία Σωκράτους, Συμπόσιο, Αγησίλαος, Οικονομικός, Πόροι</i>, Αθήνα.</p> <p>Μτφ. Α. Παπαγεωργίου, <i>Ξενοφων, Άπαντα 13. Συμπόσιον, Απολογία Σωκράτους, Ιέρων, Επιστολαί</i>, Αθήνα 1993.</p> <p>Μτφ. Δ. Π. Παπαδίτσας, Ε. Λαδιά, <i>Ομηρικοί Ύμνοι</i>, Αθήνα 1985.</p> <p>Μτφ. Α. Τ. Murray, <i>Homer, the Iliad</i>, Λονδίνο 1971.</p> <p>Μτφ. Α. Τ. Murray, <i>Homer, the Odyssey</i>, Λονδίνο 1974.</p> <p>Μτφ. W. H. S. Jones, <i>Pausanias, Description of Greece I-II</i>, Λονδίνο 1969.</p> <p>Μτφ. Βασίλης Μοσκοβής, <i>Πλάτωνος Νόμοι</i>, Αθήνα.</p> <p>Μτφ. Ιωάννης Γρυπάρης, <i>Πλάτων Πολιτεία</i>, Αθήνα.</p>
---	--

Πρωταγόρας	Μτφ. W. R. M. Lamb, <i>Plato, Laches, Protagoras, Meno, Euthydemos</i> , Λονδίνο 1967.
Σοφιστής Συμπόσιο	Η μετάφραση είναι δική μου. Μτφ. Κ. Δ. Γεωργούλης, <i>Πλάτωνας, Συμπόσιο</i> , Αθήνα.
Πλούταρχος, <i>Σόλων, Λυκούργος</i>	Μτφ. Α. Λαζάρου, <i>Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι</i> , Αθήνα 1939.
<i>Κλεομένης, Αλκιβιάδης</i>	Μτφ. Ανδρέας Ι. Πουρναράς, <i>Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι</i> , Αθήνα 1975.
<i>Λακαινών Αποφθέγματα</i>	Μτφ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, <i>Πλούταρχος Ηθικά 6</i> , Αθήνα 1995.

Κατάλογος εικόνων

1. Υδρία. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, από *Ελληνική Τέχνη*, τόμος 1^{ος}, σ. 174, εικ. 42.
2. Ανάγλυφη παράσταση χάλκινης ασπίδας και σχεδιαστική αναπαράστασή της. Μουσείο Ολυμπίας από Schild, σ. 182, εικ. 63.
3. Σκύφος. Chiusi, Museo Civico, από Schild, σ. 197, εικ. 83.
4. Αναθηματικό ανάγλυφο. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από Καρούζου, σ. 137, εικ. 115.
5. Κύλικα. Βερολίνο, Antiquarium (F 2289), από CVA 22.3.127.
6. Οινοχόη. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, από Τζαχίλη (1997), σ. 112, εικ. 45.
7. Σχεδιαστική αναπαράσταση αγγειογραφίας, από Glotz, σ. 270, εικ. 38.
8. Κάλπις. Χαϊδελβέργη, Antikenmuseum des Archaisches Instituts der Universität Heidelberg, από Τζαχίλη (1997), σ. 111, εικ. 43.
9. Υδρία. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (E 215), από CVA 8.6.89.
10. Υδρία. Μόναχο, Museum Antiker Kleinkunst (S.L. 476), από CVA 20.5.232.
11. Λήκυθος. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, από Schild, σ. 196, εικ. 82.
12. Υδρία. Βαλτιμόρη, Συλλογή Robinson, από Τζαχίλη (1997), σ. 166, εικ. 80.

13. Ανεπτυγμένη μορφή της εικόνας 11, από Keuls, σ. 215, εικ. 14.11b-c.
14. Κύλικά. Thames και Hudson's Archives, από Lacey, εικ. 45.
15. Αγαλματίδιο. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, από Lacey, εικ. 44.
16. Επιτύμβια στήλη. Αθήνα Εθνικό Μουσείο (4983), από Clairmont, plate vol. 2. 359d.
17. Οينوχόη. Νέα Υορκή, Μητροπολιτικό Μουσείο, από Schild, σ. 357, εικ. 153.
18. Αναθηματικό ανάγλυφο. Τάραντας, Εθνικό Μουσείο, από Schild, σ. 357, εικ. 154.
19. Υδρία. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (B 333), από CVA 8.6.90.
20. Υδρία. Νεάπολη, S.A. 12, από Keuls, σ. 211, εικ. 14. 2.
21. Επιτύμβια στήλη. Αθήνα Εθνικό Μουσείο (993), από Clairmont, plate vol. 2. 890.
22. Κάτοψη Κεραμεικού, από Davidson, σ. 74.
23. Υδρία. Κοπεγχάγη, Εθνικό Μουσείο (154), από CVA 4.4.155.
24. Υδρία. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (E 203), από CVA 8.6.88.
25. Υδρία. Μόναχο Antikensammlung 2427, από Reinsberg, σ. 172, εικ. 69.
26. Κύλικά. Νέα Υορκή, Μητροπολιτικό Μουσείο, 12.231.1, από Reinsberg, σ. 173, εικ. 70 α-β.
27. Κύλικά. Νέα Υορκή, Μητροπολιτικό Μουσείο, από Reinsberg, σ. 128, εικ. 32.
28. Σκύφος. Μπολόνια, από Schild, σ. 367, εικ. 170 α.
29. Κύλικά. Βασιλεία, Συλλογή Cappeli, από Schild, σ. 367, εικ. 170 β.
30. Αλάβαστρο. Βερολίνο, από Reinsberg, σ. 167, εικ. 65 α-β.
31. Κύλικά. Βερολίνο (31426), από Τζαχίλη (1997), σ. 113 εικ. 47.
32. Κρατήρας. Ρώμη Villa Giulia (1054), από Reinsberg, σ. 171, εικ. 68.
33. Κύλικά. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου (G 13), από CVA 28.19.68.
34. Κύλικά. Βασιλεία, Antiken Museum, από Reinsberg, σ. 132, εικ. 37.
35. Κύλικά. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, από Reinsberg, σ. 133, εικ. 41.
36. Γλυπτό. Μόναχο, Γλυπτοθήκη 437, φωτο: Kaufmann, από Reinsberg, σ. 171, εικ. 86.
37. Υδρία. Μιλάνο, Collezione "H.A." (C 278), από CVA 51.11.1.
38. Μαρμάρινη βάση. Αθήνα, Ακρόπολη (IG II2, 3455), από Μάντης, εικ. 29.
39. Αναθηματική στήλη και σχεδιαστική αναπαράστασή της. Βερολίνο, Staatliche Museen, SK. 881, από Μάντης, εικ. 12.

Κατάλογος επιγραφών

AEE 1908, 1922, 2746.

Agora XXI C33.

AM 68 (1942), σ. 222.

Επιγραφή Γόρτυνας, Φιοράκης-Περάκη, σσ. 71-115 και Willetts (1967), σσ. 39-50.

IG I² 24, 25, 444, 921.

IG II² 1456, 1554, 1561, 1570, 1576, 1578, 3453, 4334, 4560, 4596, 4638, 6873, 7873, 9112, 10843, 11647, 11659, 11688, 12073, 12242, 12254, 12387, 12559, 12996, 13065.

IG VII 235.

Lewis (1968), σσ. 208-238.

Lewis (1959), σσ. 368-380.

Oliver, σ. 21.

Peek σ. 121, 493, σ. 196, 747.

SEG XII 80, XXII 116.

SIA I² 68, 69, 87.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Βοηθήματα

Αρχαίοι Λεξικογράφοι

Adler, A., *Suidae Lexicon*, I-V, Στουτγκάρδη 1967-1971.

Albertum, I., *Hesychius Alexandrinus Lexicon*, I-V, Άμστερνταμ 1965.

Bethe, E., *Pollucis Onomasticon*, I-II, Στουτγκάρδη 1966.

Σύγχρονα Λεξικά

Chantraine, P., *Dictionnaire Etymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Παρίσι 1984.

Hofmann, J. B., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*, μτφ. Αντώνης Δ. Παπανικολάου, Αθήνα 1974.

Κουμανούδης, Σ., *Λεξικόν Λατινοελληνικόν μετά συνωνύμων και αντιθέτων της Λατινικής*, Αθήνα 1995.

Liddel, G. H. και R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, μτφ. Ξενοφώντας Π. Μόσχος, Αθηναί.

β) Βιβλιογραφία Αρχαιολογικού Υλικού

Belloni, G., *Corpus Vasorum Antiquorum 31, Italia. Civico Museo Archeologico di Milano*, Μιλάνο.

Blinkenberg, C. και F. K. Johansen, *Corpus Vasorum Antiquorum 4, Danemark. Copenhagen: Musee National*, Κοπεγχάγη.

Clairmont, C. W., *Classical Attic Tombstones*, vol. II, plate vol., Κίλτσμπεργκ 1993.

Giroux, H., *Corpus Vasorum Antiquorum 28, France. Musee du Louvre*, Παρίσι 1977.

Greifenhagen, A., *Corpus Vasorum Antiquorum 22, Deutschland*.

Berlin Antiquarium (Band 3), Βερολίνο 1962.

Καρούζου, Χ. και Σ., *Ανθολόγημα Θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*, Αθήνα 1981.

Lullies, R., *Corpus Vasorum Antiquorum 20, Deutschland. Munchen. Museum Antiker Kleinkunst (Band 5)*, Munchen 1961.

Mele, N. V., *Corpus Vasorum Antiquorum 69, Italia. Museo Nazionale di Napoli-Raccolta Cumana*, Ρώμη 1995.

Paribeni, E., *Corpus Vasorum Antiquorum 51, Italia. Milano – Collezione "H.A."*, Ρώμη 1972.

Σακελλαράκης, Γ., Χ. Ντούμας, Έ. Σαπουνά Σακελλαράκη, Σ. Ιακωβίδης, *Ελληνική Τέχνη. Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης*, Αθήνα 1994.

Walters, H.B., O.B.E, M.A., F.S.A., *Corpus Vasorum Antiquorum 8, Great Britain. British Museum*, Λονδίνο 1931.

γ) Βιβλιογραφία Επιγραφών

Dittenberger, G., *Inscriptiones Graecae. Inscriptiones Megaridis et Boeotiae*, vol. VII, Βερολίνο 1978.

Fraser, P. M. και H. Matthews (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. III A, Οξφόρδη 1997.

Hiller, von Gaertringen F. και I. Kirchner, *Inscriptiones Graecae. Inscriptiones Atticae Euclidis Anno Anteriores*, vol. I (editio minor), Σικάγο 1974.

Kirchner, I., *Inscriptiones Graecae. Inscriptiones Atticae Euclidis Anno Posteriores*, vol. II, 3, 4, 5, Σικάγο 1974.

Kirchner, I. (επιμ.), *Prosopographia Attica*, vol. I, Σικάγο 1981.

Κουμανούδης, Σ. Α., *Αττικής Επιγραφαί Επιτύμβιοι*, Αθηναί 1871.

- Lang, M., *The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. XXI, Νιου Τζέρσεϋ 1976,
- Lewis, David M., “Attic Manumissions”, *Hesperia* 28 (1959), σσ. 208-238.
- Lewis, David M., “Dedications of Phialai at Athens”, *Hesperia* 37 (1968), σσ. 368-380.
- Meiggs, R. και D. Lewis (επιμ.), *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC*, Οξφόρδη 1989.
- Oikonomides, N. Al., *Inscriptiones Graecae. Inscriptiones Atticae. Supplementum Inscriptionum Atticarum*, vol. I2 II/III2, Σικάγο 1976.
- Oliver, James H., “Greek Inscriptions”, *Hesperia* 4 (1935), σσ. 5-32.
- Osborne, J. M. και G. S. Byrne *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. II, Οξφόρδη 1994.
- Peek, W., *Greek Verse Inscriptions. Epigrams on Funerary Stelae and Monuments*, Σικάγο 1988.
- Stamiris, G. A., “Attische Grabinschriften”, *AM* 68 (1942), σσ. 218-229.
- Threatte, L., *The Grammar of Attic Inscriptions*, vol. I: *Phonology*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1980.
- Φιοράκης, Σ. Ι. – Ε. Π. Εμμ., *Η Μεγάλη Δωδεκάδελτος επιγραφή της Γόρτυνος*, Ηράκλειον 1973.
- Willets, R. F., *The Law Code of Gortyn*, Βερολίνο 1967.
- Supplementum Epigraphicum Graecum*, I-XLVII.

δ) Μελέτες-Άρθρα

Austin, M. M. και P. Vidal-Naquet *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Τάσος Κουκουλιός, Αθήνα 1998.

Barber, Wayland E. J., *Prehistoric Textiles. The Development of cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to Aegean*, Νιου Τζέρσεϋ 1991.

Barber, Wayland E. J., "The Peplos of Athena", στο Jennifer Neils (εκδ.), *Goddess and Polis*, Ανόβεργ 1992.

Barber, Wayland E. J., *Women's Work. The First 20,000 Years. Women, Cloth, and Society in Early Times*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1994.

Beazley, J. D., "Disjecta Membra", *JHS* 51 (1931), σσ. 39-56.

Bergren, A. L. T., "Language and the Female in Early Greek Thought", *Arethusa* 16 (1983), σσ. 69-95.

Blundell, S., *Women in Classical Athens*, Λονδίνο 1998.

Burkert, W., *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*, μτφ. Νίκος Π. Μπεζαντάκος-Αφροδίτη Αβαγιανού, Αθήνα 1993.

Burton, J., "Women's Commensality in the Ancient Greek World", *Greece and Rome* 45, No. 2 (2) (1998), σσ. 143-165.

Cantarella, E., *Pandora's Daughters. The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1987.

Cartledge, P., "Spartan Wives: Liberation or licence?", *CQ* 31 (1981), σσ. 84-105.

Chadwick, J., *Γραμμική Β' και Συγγενικές γραφές*, μτφ. Νίκος Κονομής, Αθήνα 1992.

Chadwick, J., *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος*, μτφ. Κ. Ν. Πετρόπουλος,

Αθήνα 1999.

- Child, Ξενίδου Β, *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα. Καταδίκη μνήμης*, Αθήνα 2001.
- Γκλοτζ, Γ., *Η εργασία στην Αρχαία Ελλάδα. Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας από την Ομηρική Περίοδο ως τη Ρωμαϊκή Κατάκτηση*, μτφ. Αχιλλέας Α. Βαγενάς, Αθήνα 1982.
- Davidson, J., *Courtesans and Fishcakes. The Consuming passions of Classical Athens*, Νέα Υόρκη 1998.
- Davies, J. K., *Athenian Properted Families 600-300 BC*, Οξφόρδη 1971.
- Dillon, M., *Προσκυνητές και Ιερά Προσκυνήματα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Γιώργος Κουσούνελος, Αθήνα 2001.
- Ehrenberg, V., *The People of Aristophanes: a Sociology of Old Comedy*, Οξφόρδη 1951.
- Finley, M. I., *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Τόμος Β', μτφ. Νίνα Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991.
- Flaceliere, R., *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Γεράσιμος Δ. Βανδώρος, Αθηναί 1974.
- Flaceliere, R., *Ο Έρωτας στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Ανδρέας Καραντώνης, Αθήνα 1991.
- Foley, P. H., "The Concept of Women in Athenian Drama", στο Foley P. Helene (εκδ.), *Reflections of Women in Antiquity*, Νέα Υόρκη-Παρίσι-Λονδίνο- Μόντρεαλ-Τόκιο 1981.
- Garland, R., "Religious authority in archaic and classical Athens", *ABSA* 79 (1984), σσ. 75-123.
- Garland, R., *The Greek Way of Life, from Conception to Old Age*, Λονδίνο 1990.
- Garland, R., *Religion and the Greeks*, Λονδίνο 1994.
- Gomme, A. W., *The Population Of Athens in the Fifth and Fourth Centuries*, Οξφόρδη 1933.

- Harrison, J. E., *Προλεγόμενα στη Μελέτη της Ελληνικής Θρησκείας. Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές*, μτφ. Ελένη Παπαδοπούλου, Αθήνα 1996.
- Healey, R. F., "Eleusinian Sacrifices in the Athenian Law Code", *HSCP* 66 (1962), σσ. 256-259.
- Hodkinson, S., *Property and Wealth in Classical Sparta*, Λονδίνο 2000.
- Hooker, T. J., *Εισαγωγή στη Γραμμική Β'*, Αθήνα 1994.
- Jordan, B., "Servants of the Gods. A Study in the Religion, History and Literature of Fifth-century Athens", *Hypomnemata Heft* 55, Γλόντινγκεν 1979.
- Just, R., *Women in Athenian Law and Life*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1989.
- Kassel, R. και C. Austin, *Poetae Comici Graeci*, vol. II, Βερολίνο 1991.
- Keuls, E. C., "Attic Vase-Paintings and the Home Textile Industry", στο Moon G. Warren, *Ancient Greek Art and Iconography*, Γουισκόνσιν 1983.
- Knorringa, H., *Emporos. Data of trade and trader in Greek Literature from Homer to Aristotle*, Σικάγο 1987.
- Kurke, L., *Coins, Bodies, Games, and Gold. The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Νιου Τζέρσεϋ 1999.
- Lacey, W. K., *The Family in Classical Greece*, Νέα Υόρκη 1968.
- Larson, J., *Greek Heroine Cults*, Λονδίνο 1995.
- Lefkowitz, M. R. και M. Fant, *Women's Life in Greece and Rome. A source book in translation*, Λονδίνο 1992.
- Lefkowitz, M., *Γυναίκες στον Ελληνικό Μύθο*, μτφ. Αμαλία Μεγαπάνου, Αθήνα 1993.
- Λεντάκης, Α., *Ο Έρωτας στην Αρχαία Ελλάδα. Η πορνεία*, III, Αθήνα 1998.
- Λεντάκης, Α., *Ο Έρωτας στην Αρχαία Ελλάδα. Οι εταίρες*, IV, Αθήνα

1999.

Levi-Strauss, C., *Elementary Structures of Kinship*, μτφ. James Harle Bel, John Richard von Stumer και Rodney Needham (επιμ.), Βοστώνη 1969.

Μάντης, Α. Γ., *Προβλήματα της Εικονογραφίας των ιερειών και των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη*, Αθήνα 1990.

Μαρινάτος, Σ., *Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάδα*, Αθηναι 1959.

Michell, H., *The Economics of Ancient Greece*, Κέμπριτζ 1963.

Michell, H., *Sparta. Το κρυπτόν της πολιτείας των Λακεδαιμονίων*, Κέμπριτζ 1964.

Milne, M. J., "A prize for wool-working", *American Journal of Archaeology* 49 (1945), σσ. 528-533.

Moon, W. G., "The Priam Painter. Some Iconographic and Stylistic Considerations", στο Warren G. Moon, *Ancient Greek Art and Iconography*, Λονδίνο 1983.

Mosse, C., *The Ancient World at Work*, Λονδίνο 1969.

Mosse, C., *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Αθανάσιος Δ. Στεφανής, Αθήνα 1993.

Mosse, C., "Ο Έλληνας άνθρωπος και η οικονομία", στο Jean-Pierre Vernant (επιμ.), *Ο Έλληνας άνθρωπος*, μτφ. Χάρης Τασάκος, Αθήνα 1996.

Murray, O., "Symptotic History", στο Murray Oswyn, (επιμ.) *Symptotica. A Symposium on the "Symposion"*, Οξφόρδη 1990.

Parke, H. W., *Οι Εορτές στην Αρχαία Αθήνα*, μτφ. Χαράλαμπος Ορφανός, Αθήνα 2000.

Pomeroy, S. B., "Technikai και Mousikai. The education of Women in the Fourth century and in the Hellenistic Period", *AJAH* 2 (1977), σσ. 51-68.

Pomeroy, S. B., "Plato and the Female Physician (*Republic* 454d2)",

AJP 99 (1978), σσ. 496-500.

Pomeroy, S. B., *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*, Νέα Υόρκη 1990.

Pomeroy, S. B., *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*, Οξφόρδη 1994.

Redfield, J., "The women of Sparta", *Classical Journal* 73 (1977), σσ. 146-161.

Reinsberg, C., *Γάμος, εταίρες και παιδευαστία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Δ. Γ. Γεωργοβασίλης και Μ. Phreimter, Αθήνα 1993.

Renfrew, C., *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.*, Λονδίνο 1988.

Rogers, B. B., *The Frogs of Aristophanes*, Λονδίνο 1902.

Ruiperez M. και J. Melena, *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*, Αθήνα 1996.

Schaps, D., *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Εδιμβούργο 1979.

Scheid, J. και J. Svenbro, *The Craft of Zeus: myths of weaving and fabric*, μτφ. Carol Volk, Λονδίνο 1996.

Serghidou, A., "Athena Salpinx and the ethics of music" στο Susan Deacey και Alexandra Villing, *Athena in the Classical World*, Λάιντεν-Βοστώνη-Κολν 2001.

Σκιαδάς, Δ., *Η Δωδεκάδελτος Επιγραφή της Γόρτυνας*, Αθήνα 1999.

Stafford, E., *Worshipping Virtues. Personification and the Divine in Ancient Greece*, Λονδίνο 2000.

Τζαχίλη, Γ., "Ο αργαλειός της Καλυψώς και ο αργαλειός της Πηνελόπης. Ομηρική υφαντική και σκέψη", *Διαβάζω* 174 (1987), σσ. 33-38.

Τζαχίλη, Γ., *Υφαντική και υφάντρες στο Προϊστορικό Αιγαίο 2000-1000 π.Χ.*, Ηράκλειο 1997.

- Thompson, W., "Weaving: a Man's Work, *Classical World* 75 (1981-1982), σσ. 217-222.
- Ventris, M. και Chadwick J., *Documents in Mycenaen Greek*, Κέμπριτζ 1973.
- Vernant, J.-P., *Μύθος και σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα*, Μέρος Β', Αθήνα 1989.
- Wagner, B., *Zwischen Mythos und Realitat. Die Frau in der Fruhgriechischen Gesellschaft*, Φρανκφούρτη 1982.
- Walker, S., "Women and Housing in Classical Greece. The Archaeological Evidence", στο Averil Cameron και Amelie Kuhrt, *Images of Women in Antiquity*, Λονδίνο- Σίνδεν 1983.
- Willets, R. F., *Every Life in Ancient Crete*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1969.
- Williams, D., "Women on Athenian Vases: Problems of Interpretations", στο Averil Cameron και Amelie Kuhrt, *Images of Women in Antiquity*, Λονδίνο - Σίνδεν 1983.
- Wycherley, E. R., "The Market of Athens. Topography and Monuments", *Greece and Rome* 3 (1956), σσ. 2-23.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Είδος δραστηριότητας	Πηγές	Πόλη-Κοινωνική τάξη	Συνθήκες (τόπος, μισθός)
Υφαντική (ως οικιακή δραστηριότητα)	Γραμματεία (Αρφ. <i>Εκκλ.</i> στ.88-90, 215-218, <i>Λυσ.</i> στ.574-575, <i>Νεφ.</i> στ.46-48, 53 <i>Ξεν. Οικ.</i> 7,6 <i>Αλκιφ. Επ.</i> 2,39,3 <i>Ευρ. Ηλεκ.</i> στ.307-308, <i>Ξεν. Λακ.Πολ.</i> 1,3-4, <i>Πλάτ. Νόμοι</i> 806a1-3, <i>Παύσ. Λακωνικά</i> 16,2, <i>Θεόκ. Ειδ.</i> 18, 30-35) Αγγειογραφίες (κύλικα, CVA22.3.127 οινοχόη, Τζαχίλη(1997),σ.112, εικ.45, σχεδιασ.αναπ.αγγειογρ.Glotz, σ.270,εικ.38, κάλπικ, Τζαχίλη(1997),σ.111,εικ. 43, υδρία, CVA 8.6.89, υδρία, CVA 20.5.232, λήκυθος, Schild, σ.196, εικ.82, υδρία, Τζαχίλη(1997), σ.166, εικ.80) Επιγραφή Γόρτυνας (στήληII,στ.45-51, III,στ.17-27, III,στ.31-37)	Αθήνα Σπάρτη Γόρτυνα Ελεύθερες δούλες	Οίκος
Ταλασιουργός	Γραμματεία (<i>Δημ. Προς Εύβ.</i> 45, <i>Αρφ.Βάτρ.</i> στ.1346-1351, <i>Ξεν. Απομν.</i> 2,7,2/6) Επιγραφές (<i>IG II²</i> 1570/ 1576, Lewis (1959), σσ.208-238, (1968),σσ.370-371)	Αθήνα Ελεύθερες Απελεύθερες	Οίκος, Εργαστήρια Αμοιβή
Δραστηριότητα στους αγρούς	Αγγειογραφία (κύλικα, Lacey, εικ.45) Γραμματεία (<i>Αρσ. Πολιτικά</i> 1270a23-25, <i>Πλουτ.Κλεομ.</i> 1 Επιγραφή Γόρτυνας (στήλη VIII, στ.42-50, XIIστ.9-	Αθήνα Σπάρτη Γόρτυνα Ελεύθερες	Αγρός

	17, III, στ.40-43)		
Αγροτική εργασία (ως οικονομική δραστηριότητα)	Γραμματεία (Δημ. <i>Προς Ευβ.</i> 45 Greek Anthology IX, 89)	Αθήνα Ελεύθερες δούλες	Αμοιβή
Τροφός	Γραμματεία (<i>Ομηρ. Ύμνος στη Δημ.</i> στ.226-230, Πλάτ. <i>Νόμοι</i> 790a6-7, 790d1-e1, 790c11-e1, <i>Αισχ. Χοηφόρ.</i> στ.749-762, Δημ. <i>Προς Ευβ.</i> 35,42,45, Πλουτ. <i>Λυκ.</i> 16) Επιγραφές (<i>IG II²</i> 12242,13065, 12996, 10843, 12559, 12387, 11647, 7873, 9112, <i>AEE</i> , 2746, 1908, Lewis(1959),σ. 215, <i>AM</i> 68(1942), σ.222, 30) Αγαλματίδιο (Lacey, εικ.44) Επιτύμ.στήλη (Clairmont, pl.vol. 2. 359d)	Αθήνα (ελεύθερες, δούλες) Σπάρτη (πιθανόν δούλες)	Οίκος Αμοιβή
Μαγειρική	Γραμματεία (<i>Ξεν.Οικ.</i> 7,6-7, Πλατ. <i>Πολ.</i> 455c 4-d1, <i>Αρφ. Βάτρ.</i> στ.504-511)	Αθήνα Ελεύθερες δούλες	Οίκος
Φροντίδα ρούχων	Γραμματεία (<i>Ξεν.Οικ.</i> 10,11) Αγγειογραφία (οινοχ.,Schild,σ.357,εικ.153) επιτυμ.στήλη (Schild,σ.357, εικ.154)	Αθήνα Ελεύθερες δούλες	Οίκος
Μεταφορά νερού	Γραμματεία (<i>Ηροδ.</i> 6,137, <i>Αρφ.Λυσ.</i> στ. 327-331, <i>Ευρ.Ηλεκ.</i> στ. 54-56, <i>Μεν. Δύσκ.</i> στ.193-194) Αγγειογραφίες (υδρία,CVA69.5.48, υδρία, Keuls,σ.211, εικ.14.2)	Αθήνα Ελεύθερες, δούλες	Οίκος, Δημόσια κρήνη
Οικονομική διαχείριση οίκου	Γραμματεία (Πλάτ. <i>Πολ.</i> 465c1-9, <i>Αρφ.Εκκλ.</i> στ.210-212, <i>Λυσ.</i> στ. 493-499, <i>Λυσίας, Υπέρ του Ερατ.</i> 1,7)	Αθήνα Ελεύθερες	Οίκος

<p>Μαία-ιατρός</p>	<p>Γραμματεία (Αλκίφ.Επ.2,7,1, Πλατ.Πολ.455ε6-7) Επιγραφή (IG II² 6873) Επιτυμ.στήλη (Clairmont, pl.vol.2.890)</p>	<p>Αθήνα Ελεύθερες</p>	<p>Οίκος</p>
<p>Εταίρα</p>	<p>Γραμματεία (Δημ.Κατά Νέαιρας, 122,18-19, 25, 33, 35-36, Αθήναιος 569d –e, 583d, 568a-b, 569f, 568e-f, 666b, 666d-e, 567e, 574c, 567f, 583b-c, 581a, 572a, 558a, Αρφ. Ειρ.στ. 164-165, Νεφ. στ. 996-997, Αλκίφρ.Επ. 3, 12,3/3,28,3 Ισαίος, Περὶ του Φιλοκτ. Κλήρου 19-20 Ξεν. Απομν.11, 2,4, Οικ. 1,13 Αρτεμ.Ονειροκ.1,78) Επιγραφές (IG I² 921, Agora.XXI C33) Κάτοψη Κεραμεικού (Davidson, σ. 74) Αγγειογραφίες (Υδρία, CVA 4. 4.155, CVA 8. 6.88, Reinsberg,σ.172.εικ.69 Κύλικα, Reinsberg, σ.173,εικ. 70 α-β, σ.128, εικ.32, Schild, σ.367, εικ.170 Keuls, σ.228, εικ.14.41 Σκύφος, Schild σ.367,εικ.170 α Αλάβαστρο,Reinsberg σ.167, εικ.65 α-β) Γλυπτό (Reinsberg, σ. 210, εικ.86)</p>	<p>Αθήνα (ελεύθερες, δούλες) Σπάρτη (πιθανόν δούλη)</p>	<p>Πορνείο, οίκος, συμπόσια Αμοιβή</p>
<p>Αυλητρίδα Χορεύτρια</p>	<p>Γραμματεία (Πλάτ.Συμπ.176ε6-9, Ξεν.Συμπ.2,1-2/ 2,8-9/ 2, 1/2,12- 14/9,3-7 Αρφ.Βάτρ.στ. 512-520, Σφήκ. στ.1351-1353 Αλκίφ.Επ.1,15,3-4/3,19,8-9/ 4, 11,8 Αριστ. Αθην.Πολ. 50, 2 Πλούτ. Κλεομ.12</p>	<p>Αθήνα Δούλες</p>	<p>Οίκος, συμπόσια, ύπαιθρος, στρατός Αμοιβή</p>

	<p>Αγγειογραφίες (Κρατήρας, Reinsberg, σ.171, εικ.68 Κύλικά CVA 28.19.68 Reinsberg, σ.132, εικ.37/ σ.133, εικ.41)</p>		
<p>Μεταπράτισσα Καηλίσ Πανδοκεύτρια</p>	<p>Γραμματεία (Θεόφρ.Χαρ.2, 9,10 Πολυδ.Ονομ.10,18 Πλάτ.Σοφ.223d Αρφ.Εκκλ.681-686, Θεσμφ. 346-350, 446-449, 457-458, 384-388, Σφηκ.493-499, 1388-1391, Πλούτ.426-428, 1120-1123, Βάτρ. 857-858, 549-562, Λυσ. 456-458, 559-563 Δημ.Προς Ευβ.31, 34 Πλάτ. Νόμοι 918d4-10) Επιγραφές (IG I² 444,IG II² 1570/ 12073/ 1554/1561/1576/11254 IG I² II/III² 68/87 Lewis (1968), σ.370, στ.33-34)</p>	<p>Αθήνα Ελεύθερες, απελεύθερες</p>	<p>Αγορά Κέρδος</p>
<p>Εργάτριες (σκυτοτόμος, μύρεψος, ψηκιστρί, αγγειογράφος, εργάτις)</p>	<p>Επιγραφές (IG I² II/III² 69 IG II² 1578/ 11688/12254/ 11659/4334 Lewis (1959),σ.222 Αγγειογραφία (υδρία CVA51.11.1)</p>	<p>Αθήνα Ελεύθερες, απελεύθερες</p>	<p>Εργαστήρια Έμμισθη εργασία</p>
<p>Ιέρεια</p>	<p>Γραμματεία (Αρσ. Οικον.1347a Ηρ. 5, 73, 3/ 8,41 Πλούτ. Αλκ.22) Επιγραφές (IG VII 235 IG I² 24/25 IG II² 3453/ 1456/4560/ 4596/ 4638 SEG XII 80/ XXII 116 Oliver σ.21) Μαρμάρινη βάση (Μάντης εικ.29) Στήλη (Μάντης εικ. 12)</p>	<p>Αθήνα Ελεύθερες</p>	<p>Ναός Πληρωμή σε αμοιβή και είδος</p>